

Claude Mossé

Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Μετάφραση
Νάγια Παλασπύρου

Δ Α Ι Δ Α Λ Ο Σ
Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Τίτλος του πρωτοτύπου:
Claude Mossé, *Le procès de Socrate*, Editions Complexe, Paris 1987

© «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» – Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.
Ἀρσάκη 6, 105 64 Ἀθήνα, Τηλ.: 3247791, 3233271
[www. daedalus-zaharopoulos. gr](http://www.daedalus-zaharopoulos.gr) e-mail: daed-zah@otenet.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τήν άνοιξη τοῦ ἔτους 399, ἡ ἀφιξη στόν Πειραιᾶ τοῦ πλοίου πού ἐπέστρεφε ἀπό τή Δῆλο –ὅπου κάθε χρόνο ἐστέλλετο μιά ἱερή ἀντιπροσωπεία γιά τόν ἑορτασμό τῆς ἐπετείου τῆς νίκης τοῦ Θησέα κατά τοῦ Μινώταυρου– ἔγινε θλιβερά αἰσθητή ἀπό τοὺς μαθητές τοῦ Σωκράτη: σήμαινε πράγματι ὅτι ἡ καταδίκη σέ θάνατο πού εἶχε ἀπαγγελθεῖ ἀπό τό λαϊκό δικαστήριο ἐναντίον τοῦ ἡλικιωμένου ἀνδρα, τοῦ ὁποίου τά μαθήματα παρακολουθοῦσαν οἱ πῖο λαμπροί νέοι τῆς Ἀθήνας, καταδίκη πού ἡ ἐκτέλεσή της εἶχε ἀναβληθεῖ σύμφωνα μέ τόν νόμο κατά ἓνα μήνα, ἐπρόκειτο πιά νά πραγματοποιηθεῖ. Τήν ἐπομένη, ὁ φιλόσοφος ἔπινε τό θανάσιμο δηλητήριο ἐν μέσῳ τῶν μαθητῶν του κι ὁ ὑποδειγματικός του θάνατος θά προκαλοῦσε γιά αἰῶνες τόν θαυμασμό.

Ὁ Σωκράτης ἦταν ἀθηναῖος πολίτης καί ἡ Ἀθήνα ἦταν μιά δημοκρατία πού αὐτοπροσδιοριζόταν μέ τή διακήρυξη δύο ἀρχῶν: τήν ἰσότητα ἐναντι τοῦ νόμου ὅλων αὐτῶν πού ἀποτελοῦσαν τήν κοινότητα τῶν πολιτῶν, καί τήν ἐλευθερία πού ἐπέτρεπε στόν καθένα νά ζήσει, νά ἀναθρέψει τά παιδιά του, νά σκέπτεται ὅπως αὐτός τό ἐννοοῦσε. Οἱ ἀρχές αὐτές εἶχαν διακηρυχθεῖ μέ σθένος στόν λόγο τόν ὁποῖο ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης ἀποδίδει στόν ἀνδρα-σύμβολο αὐτῆς τῆς δημοκρατίας, τόν Περικλῆ. Καί ὁ Περικλῆς συνέδεε τό μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας, πού ἦταν ὑπόδειγμα καί παιδαγωγός συνάμα γιά τόν ὑπόλοιπο ἑλληνικό κόσμο, ὄχι μόνο μέ τήν ἐλευθερία καί τήν ἰσότητα πού ρητά διεκηρῦσσοντο, ἀλλά καί μέ τόν ἐξέχοντα

ρόλο πού ή 'Αθήνα έπαιζε στόν τομέα τής τέχνης καί τής σκέψης:

«Κυβερνιόμαστε δηλαδή μέ πολίτευμα, πού δέν ζηλεύει τούς θεσμούς τών άλλων, αλλά είμαστε μάλλον έμεις παράδειγμα γιά πολλούς, παρά πού ξεσηκώνομε τά συνήθειά τους. Καί λέγεται μέ τ' όνομα δημοκρατία, γιατί δέν κυβερνιέται γιά τό συμφέρον τών όλίγων, αλλά γιά τούς πολλούς, κι έχουν όλοι τά ίδια δικαιώματα σύμφωνα μέ τούς νόμους ώς πρός τίς ιδιωτικές διαφορές μεταξύ τους· ώς πρός τά δημόσια αξιώματα όμως, γιά όποιαν ικανότητα εκτιμάται ό καθένας, δέν φτάνει σέ θέση πολιτική έξ αίτίας τής τάξης όπου ανήκει παρά από τήν αξιωσύνη του· κι ούτε έξ αίτίας τής φτώχειας του, όταν μπορεϊ νά προσφέρει κάτι καλό στήν πολιτεία, αποκλείεται από τό αξίωμα έπειδή είναι ταπεινός. Κι έλευτέρα φερνόμαστε, τόσο σχετικά μέ τά ζητήματα πού άφορούν τήν πολιτεία, όσο καί σχετικά μέ τίς καθημερινές συναλλαγές μας· κι όσο γιά τίς ύποψίες πού γεννιώνται στόν ένα γιά τόν άλλο, δέν άγανακτούμε μέ τό γείτονά μας άν κάνει κάτι γιατί έτσι του άρέσει, ούτε φορτωνόμαστε γκρίνιες καί στενοχώριες, πού δέν ζημιώνουνε καί δέν επιφέρουν βέβαια, ποινική δίωξη αλλά παρουσιάζουν έλεεινό θέαμα. Έχουμε άκόμα θεσπίσει στήν πολιτεία μας πολλούς τρόπους ν' ανασαίνει ό καθένας μας από τούς μόχτους, τελώντας άγώνες καί δημόσιες θυσίες ταχτικές όλο τό χρόνο, καί μέ ιδιωτικές καλοσυσταζόμενες έγκαταστάσεις, πού νά τίς χαίρεται κανείς κάθε μέρα του διώχνει τό βάρος τής λύπης... Λέγω έν συντομία ότι καί ή πόλη μας ως σύνολον είναι τό σχολείο τής 'Ελλάδας...»¹.

Ήταν άπαραίτητο νά θυμήσουμε αυτά τά λόγια πού κι άν άκόμα δέν ειπώθηκαν άκριθώς μ' αυτές τίς λέξεις, δέν σημαίνει ότι δέν διερμήνευσαν τό κοινό αίσθημα. Θέτουν μοιραία στόν ιστορικό ένα πρόβλημα: πώς ή πόλη πού ήθελε νά είναι ή έστία τής έλευθερίας μπόρεσε νά καταδικάσει σέ θάνατο τόν άνδρα πού είχε διαπρέψει μέ τό σφρίγος τής διάνοιάς του, έναν φιλόσοφο πού τόν θαύμαζαν όχι μόνον οί 'Αθηναίοι αλλά καί όλοι οί ξένοι πού έρχόντουσαν νά συζητήσουν μαζί του καί πού έθεωρούντο σάν τά πιό μεγάλα πνεύματα τής εποχής; Πρόκειται άραγε γιά συρροή άτυχών περιστάσεων ή

1. Θουκυδίδης, II, 37.

μήπως μία τέτοια καταδίκη φωτίζει την πραγματικότητα της αθηναϊκής δημοκρατίας με τρόπο αναπάντεχο και απρόβλεπτο; Για να απαντήσουμε σ' αυτά τα ερωτήματα, για να επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε τό εμφανώς παράδοξο της δίκης και της θανατικής καταδίκης του Σωκράτη, είναι σημαντικό να αναρωτηθούμε πρώτα για τις συνθήκες αυτής της δίκης, για την κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα στην αύγή του 4ου αιώνα.

Η ΑΘΗΝΑ ΤΟ 399 π.Χ.

Μπορεί ή Ἄθῆνα νά ἦταν πράγματι κατά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ 5ου αἰώνα ή πιό ἰσχυρή πόλη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καί μπορεῖ, τήν στιγμή πού ὁ Περικλῆς ἐκήρυσσε τόν ὕμνο τῆς δημοκρατίας, ὁ πόλεμος πού διαρκούσε ἤδη ἕνα χρόνο, νά μὴν εἶχε ἀκόμα ἀνακόψει τίς δυνάμεις της. Ὅμως δέν συνέβαινε τό ἴδιο καί στήν ἀγῆ τοῦ 4ου αἰώνα. Εἴκοσι πέντε χρόνια συγκρούσεων, πού ὀνομάζουμε πιό ἀπλά Πελοποννησιακό πόλεμο, τήν εἶχαν καταστήσει μιὰ πόλη ἠττημένη, μιὰ πόλη βαθειά πληγωμένη, μιὰ πόλη σπαραγμένη.

Μιὰ ἠττημένη πόλη

Πέντε χρόνια πρὶν ἀρχίσει ή δίκη τοῦ Σωκράτη, ὁ στόλος τῶν Λακεδαιμονίων μέ ἐπικεφαλῆς τόν ναύαρχο Λύσανδρο, εἶχε καταπλεύσει στό λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, τό λιμάνι αὐτό πού εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπό τόν Θεμιστοκλῆ μετά τούς μηδικούς πολέμους καί εἶχε προστατεύσει τόν ἰσχυρό στόλο μέ τόν ὅποιο ή Ἄθῆνα ἀσκούσε τήν κυριαρχία της στόν κόσμο τοῦ Αἰγαίου. Σύμφωνα μέ τούς ὀρους τῆς εἰρήνης πού εἶχε συνάψει μέ τόν Λύσανδρο, ή Ἄθῆνα ὀφείλε νά παραδώσει σχεδόν ὅλα τά πλοῖα της, νά γκρεμίσει τά τείχη πού ἔνωσαν τήν πόλη μέ τόν Πειραιᾶ καί τήν ἔκαναν ἀπόρθητη, νά δεχθεῖ νά προσχωρήσει στή συμμαχία τῆς Σπάρτης καί νά παραιτηθεῖ ἀπό τή ναυτική ἡγεμονία της.

Ἡ εἰρήνη αὐτή ἔβαζε τέλος σ' ἕναν μακρὺ πόλεμο πού εἶχε ἀρχίσει τό 431 π.Χ. Ἡ Ἄθῆνα ἦταν τότε στόν κολοφῶνα τῆς δυνάμεις

της. Ήπειτα από τις νίκες έναντίον τῶν Περσῶν στὸν Μαραθῶνα (490) καὶ τὴ Σαλαμίνα (480), εἶχε ἐμφανιστεῖ ὡς ἡ μόνη ἱκανὴ δύναμη νὰ ὑπερασπίσει τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ πού ἡ Περσικὴ αὐτοκρατορία ἐπέσειε στὸν κόσμον τοῦ Αἰγαίου μετὰ τὴν ἵδρυσή της ἀπὸ τὸν Κύρο. Ἀμέσως μετὰ τὴ νίκη τῆς Σαλαμίνας, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν πάρει τὴν πρωτοβουλία νὰ μεταφέρουν τὸν πόλεμον εἰς τὴν Ἀσία, γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὶς ἑλληνικὰς πόλεις τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού εἶχαν περιέλθει εἰς τὴν περσικὴν κυριαρχίαν πᾶνω ἀπὸ μισὸ αἰῶνα. Ἀντικαθιστοῦσε ἔτσι ὡς «ἡγεμών», ὡς ἡγήτιδα δηλαδὴ δύναμη τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, τὴ Σπάρτη, πού ἐθεωρεῖτο μέχρι τότε ἡ πιὸ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ πόλις. Τὸ 478 εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ Συμμαχία τῆς Δήλου, μιά στρατιωτικὴ συμμαχία ἀνάμεσα εἰς τὴν Ἀθήναν καὶ ὀρισμένους ἑλληνικὰς πόλεις καὶ νησιά τοῦ Αἰγαίου, κέντρο τῆς ὁποίας ἦταν τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ μικρὸν νησί τῆς Δήλου. Μὲ ἐξαιρέση κάποια μεγάλα νησιά (Χίος, Λέσβος, Ρόδος...) πού συμμετεῖχαν στίς κοινὰς ἐπιχειρήσεις μετὰ τὴν ἀποστολὴ ἑνὸς στόλου καὶ ἑνὸς στρατιωτικοῦ σώματος ἐπιστράτων, οἱ σύμμαχοι εἶχαν ἐμπιστευθεῖ τὴν ἄμυνά τους εἰς τὰ χέρια τῶν Ἀθηναίων καὶ πλήρωναν ἕναν ἐτήσιον φόρον γιὰ νὰ τροφοδοτεῖται ὁ κατατεθειμένος στὸ ἱερόν θησαυρὸς τῆς Συμμαχίας. Τὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν τὴν ἵδρυσιν τῆς Συμμαχίας τῆς Δήλου σηματοδεύτηκαν ἀπὸ τὴ συνεχὴ αὐξήσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσχωρούντων σ' αὐτὴν, κυρίως χάρις στίς νίκες πού ὁ ἀθηναῖος Κίμων εἶχε καταγάγει εἰς τὴν Ἀσίαν ἐναντίον τῶν Περσῶν. Ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τῆς ἑκτῆς δεκαετίας τοῦ 5ου αἰῶνα, κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε πιά τὴν ἐξέχουσα θέσιν τῆς Ἀθήνας στὸ Αἶγαίον καὶ ἡ περσικὴ ἀπειλὴ ἔσβηνε, ἐφόσον μάλιστα τοὺς μεγάλους ἡγέτας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, ἕναν Δαρεῖον ἢ ἕναν Ξέρξην, τοὺς διαδέχθησαν πρόσωπα μικρότερης ἀκτινοβολίας, ἀνίκανα νὰ ὑπερβῶν τὶς δυνάμεις τῆς ἀποσάθρωσης πού ἐκδηλώνονταν εἰς τὴν καρδίαν μῆς τόσο ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας. Καί, εἰς τὸ 449, ἡ λεγόμενὴ «εἰρήνη τοῦ Καλλία» ἔβαλε τέλος εἰς μιά διαμάχην πού εἶχε διαρκέσει σχεδὸν μισὸ αἰῶνα.

Κι ὁμως ἡ συμμαχία, τῆς ὁποίας οἱ ἐπιτυχίες εἶχαν ἐνισχύσει καὶ δικαιώσει τὴν ὑπαρξὴν της, εἶχε σιγά-σιγά ἀλλάξει χαρακτῆρα. Ὁ ἱστορικὸς Θουκυδίδης, πού εἶναι ἡ κύρια πηγὴ πληροφορήσεώς μας,

ἀποδίδει αὐτή τὴν ἀλλαγὴ ἀφ' ἑνὸς στό γεγονός ὅτι οἱ σύμμαχοι πόλεις, παραιτούμενες ἀπὸ τὴν αὐτοὑπεράσπισή τους, ἀπαρνιόντουσαν ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐλευθερίαν τους, καὶ ἀφ' ἑτέρου στή δίψα γιὰ ἐξουσία πού εἶχε κυριεύσει τὸν ἀθηναϊκὸ λαό. Ἀνεπαίσθητα, ἡ συμμαχία μεταξύ ἴσων ἔγινε μιά κοσμοκρατορία, τὴν ἡγεμονία τῆς ὁποίας ἀσκούσαν ἀποκλειστικά οἱ Ἀθηναῖοι. Αὐτὸ ἐκδηλώθηκε πρῶτα μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ θησαυροῦ ἀπὸ τὴ Συμμαχία τῆς Δήλου στὴν Ἀθήνα, πράγμα πού προσέδιδε στὴν εἰσφορά πού πλήρωναν οἱ σύμμαχοι καὶ πού τροφοδοτοῦσε αὐτὸν τὸ θησαυρὸ, ἐντελῶς ἄλλη σημασία. Κατόπιν, αὐτὸ ἐκδηλώθηκε μὲ τίς ὀλοένα καὶ πιὸ ἀνοιχτές ἐπεμβάσεις στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν πόλεων μελῶν τῆς Συμμαχίας. Κάθε διστακτικὴ ἀπόπειρα γιὰ ἐξοδὸ ἀπὸ τὴ συμμαχία ἐτιμωρεῖτο μὲ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση: αὐτὸ συνέβη στὴ Σάμο καὶ στὴν Εὐβοία. Γιὰ νὰ ἐπιτηροῦν καλύτερα τοὺς συμμάχους, ἀθηναϊκὲς φρουρὲς ἦταν ἐγκαταστημένες στὰ ἐδάφη τους, καὶ ἐκτάσεις πού κατασχέθηκαν διανεμήθηκαν σὲ Ἀθηναίους. Καὶ παντοῦ ἡ Ἀθήνα εὐνοοῦσε τὴν ἐγκαθίδρυση δημοκρατικῶν πολιτευμάτων ὑπὸ τὴ στενὴ ἐπιτήρηση ἀθηναίων κυβερνῶντων. Τέλος, ὀλοένα καὶ περισσότερο, οἱ ἀποφάσεις πού δέσμευαν τὸ σύνολο τῶν συμμάχων λαμβάνονταν στὴν Ἀθήνα καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συμμαχικῶν πόλεων δὲν μπορούσαν παρά νὰ τίς ἐγκρίνουν. Ἡ Ἀθήνα ἐπρόκειτο νὰ δρασκελίσει ἕνα ἀκόμη βῆμα ἐπιβάλλοντας στοὺς συμμάχους τῆς τὴ χρῆση τῶν νομισμάτων τῆς καὶ ἐνάγοντας στὰ δικαστήριά της, ὅσους ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ διαφόρους λόγους, τίς πιὸ πολλές φορὲς ἰδιωτικῆς φύσεως, βρισκόνταν σὲ ἀντιδικία μὲ Ἀθηναίους.

Ἐνας ἀνάνυμος συγγραφέας, συντάκτης ἑνὸς λίβελλου (γραμμμένου δίχως ἄλλο στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου) μιᾶς βίαιης κατηγορίας ἐναντίον τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἐξηγεῖ σωστά τοὺς στενοὺς δεσμούς πού συνέδεαν αὐτὴ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ μὲ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ καθεστώτος. Ἡ ἡγεμονία πού ἡ Ἀθήνα ἀσκούσε στοὺς συμμάχους τῆς ἦταν στὴν πραγματικότητα προϋπόθεση γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τῆς δημοκρατίας: ἐξασφάλιζε στὴν πόλιν τὴν τόσο ἀπαραίτητη κοινωνικὴ εἰρήνη. Ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, πού δίδαξε στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ στὸν ὁποῖον ὀφείλουμε μιά σύντομη ἀνα-

σκόπηση της ιστορίας των Ἀθηνῶν, στό πονημάτιο πού ἀφιέρωσε στήν Ἀθηναίων Πολιτεία ἰσχυρίζεται ὅτι τότε, κατά τά μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα, ἡ ἡγεμονία συντηροῦσε περίπου εἴκοσι χιλιάδες Ἀθηναίων, δηλαδή τό ἡμισυ τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν, καί ὁ Πλούταρχος στόν *Βίο τοῦ Περικλέους*, ὑπολογίζει σέ δέκα χιλιάδες τόν ἀριθμό τῶν Ἀθηναίων πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στίς στρατιωτικές αὐτές ἀποικίες, τίς κληρουχίες, πού οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἐγκαταστήσει στά ἐδάφη ὀρισμένων συμμαχικῶν πόλεων. Πράγματι, ἂν ὑπολογίσει κανεῖς τόν μισθό τῶν κωπηλατῶν τοῦ στόλου, πού εἶχαν ἐπιστρατευθεῖ μεταξύ τῶν πιο φτωχῶν Ἀθηναίων, τίς ἀνακατανομές γαιῶν, τήν ἀμοιβή τῶν δικαστῶν πού εἶχαν κληθεῖ νά ἀποφανθοῦν γιά ὑποθέσεις στίς ὁποῖες ἐνεπλέκοντο οἱ ὑπήκοοι τῶν πόλεων τῆς συμμαχίας, ἀλλά ἐπίσης καί τήν εἰσφορά πού ἡ Ἀθήνα ὄλο καί περισσότερο διέθετε πρὸς ὄφελός της, θά πρέπει νά δεχθεῖ ὅτι ἡ ἡγεμονία δέν ἱκανοποιοῦσε μόνο τό πατριωτικό συναίσθημα τῶν Ἀθηναίων, ἦταν συνάμα γιά πολλούς ἀπό αὐτούς ἂν ὄχι πηγή εἰσοδήματος, πάντως ὀπωσδήποτε μέσον ὑπαρξῆς. Διότι, πρέπει νά τό τονίσουμε, καί αὐτό γιά νά ἀποφύγουμε κάθε λάθος κρίσης, ὁ ἀθηναϊκός αὐτός ἱμπεριαλισμός δέν ἦταν ἓνας οἰκονομικός ἱμπεριαλισμός καί ἡ Ἀθήνα δέν ἐκμεταλλεῖτο τούς συμμάχους της ὅπως μιά ἀποικιακή δύναμη: ἀκόμα καί ἡ ὑποχρέωση νά χρησιμοποιοῦν τό ἀθηναϊκό νόμισμα ἦταν περισσότερο ἓνα πολιτικό παρά οἰκονομικό μέτρο. Οὔτε καί ἀποτελοῦσε ἡ ἡγεμονία αὐτή τό ὑλικό στήριγμα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, μέ τήν ὁποία ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένα, ὅπως σωστά τό εἶδε ὁ ἀποκαλούμενος ἀπό τούς ἀγγλοσάξωνες ἱστορικούς «ἐλιγαρχικός γέρων», ὁ ἀνώνυμος δηλαδή συγγραφέας τοῦ λιβελλοῦ στόν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε πιο πάνω.

Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Πελοποννησιακός πόλεμος πού ἔμελλε νά ξεσπάσει τό 431 ἦταν μιά σύμφυτη μέ τήν ἡγεμονία αὐτή ἀναγκαιότητα; Αὐτή ἀκριβῶς εἶναι καί ἡ θέση τοῦ Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀρχίσει τήν ἐξιστόρηση τοῦ πολέμου, ἀνατρέχει στά πενήντα χρόνια πού προηγήθηκαν, στή διάρκεια τῶν ὁποίων συστάθηκε ἡ ἀθηναϊκή ἡγεμονία. Ὅμως ὁ Θουκυδίδης συνέταξε δίχως ἄλλο τό κυριότερο μέρος τῆς ἀφήγησής του, ὅταν ὁ πόλεμος κόντευε νά τελειώσει καί ἡ Ἀθήνα ἐβλεπε ὄλους τούς συμμάχους της νά ἀπο-

σπῶνται ἀπὸ αὐτὴν. Στὴν πραγματικότητα, ὅταν ἀρχίζει ὁ πόλεμος, τὸ 431, μὲ ἀφορμὴ μιὰ διπλὴ διαμάχη ποῦ ἀντιπαρέθετε Ἀθηναῖους καὶ Κορινθίους, ἡ Ἀθήνα βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς δυνάμεις της. Στὸν πρῶτο λόγο τὸν ἀποδιδόμενο ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὸν Περικλῆ, ποῦ σκοπὸς του ἦταν νὰ παροτρύνει τοὺς Ἀθηναῖους νὰ ἀπορρίψουν τὸ τελεσίγραφο τῶν Σπαρτιατῶν, ὁ ὁμιλητὴς προτάσσει ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν φανερὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἀθηναίων: ὑπεροχὴ στρατιωτικὴ, ποῦ ὀφείλεται κυρίως στὸν στόλο, ἀλλὰ καὶ ὑπεροχὴ οἰκονομικὴ, ποῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται χωρὶς φόβο κάθε ἐπίθεση στὸ ἔδαφος της· ὑπεροχὴ, τέλος, διακηρυγμένη μὲ ἔμφαση ἔναντι μιᾶς πόλης, τῆς Σπάρτης, ποῦ δὲν ἔχει στόλο, ποῦ ἀγνοεῖ τὴ χρῆση τοῦ νομίσματος καὶ ποῦ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ νίκη ἀκόμα καὶ στὴν ξηρὰ, παρὰ τὴ στρατιωτικὴ ἀγωγὴ στὴν ὁποία ὑποβάλλονται ἀπὸ τὴν πιὸ τρυφερὴ τους ἡλικία οἱ πολῖτες.

Ὁ πόλεμος ὅμως ἐμελλε νὰ ἐξελιχθεῖ ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶχε προβλέψει ὁ μεγάλος στρατηγός. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι πίστευε, ἐμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ μακρὸς καὶ πολυαίμακτος καὶ πολὺ γρήγορα μὲ τὸ παιχνίδι τῶν συμμαχιῶν νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλη τὴ λεκάνη τοῦ Αἰγαίου καὶ μάλιστα καὶ στὴ Δύση, ἰδιαίτερα στὴ Σικελία. Συνηθίζουμε νὰ διακρίνουμε δύο περιόδους στὴ σύγκρουση, ποῦ χωρίζονται μεταξύ τους μὲ μιὰ σύντομη ἀνακωχὴ μερικῶν ἐτῶν. Ἀπὸ τὸ 431 ὡς τὸ 421, οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ, οἱ Σπαρτιάτες καὶ οἱ σύμμαχοί τους ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀντιμετώπισαν οἱ μὲν τοὺς δέ σὲ διάφορα θέατρα ἐπιχειρήσεων, χωρὶς νὰ παρεμβληθεῖ καμιὰ ἀποφασιστικὴ ἐξέλιξη. Ἡ γενικὴ κόπωση ὀδήγησε τοὺς ἀντιπάλους νὰ συνάψουν εἰρήνην τὸ 421 μὲ βάση τὸ status quo. Λίγα χρόνια ἀργότερα, οἱ ἐπιχειρήσεις ξανάρχισαν. Τοπικὲς συγκρούσεις εἶχαν ξεσπάσει ἐδῶ κι ἐκεῖ στὴ διάρκεια τῆς ἀνακωχῆς. Ἀλλὰ ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη δὲν εἶχαν παρασυρθεῖ ὥστε νὰ παραβιάσουν τὴν εἰρήνην. Κι ὅμως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα προήλθε ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐπανάληψης τῶν ἐχθροπραξιῶν. Μιὰ ἑλληνικὴ πόλη τῆς Σικελίας, ἡ πόλη Σεγέστη, εἶχε ζητήσῃ τὴ βοήθεια τῶν Ἀθηναίων ἔναντι τῶν ἰσχυρῶν γειτονικῶν Συρακουσῶν. Στὴ διάρκεια τῆς συζήτησης στὴν Ἐκκλησίᾳ τοῦ Δήμου, παρουσιά τῶν

πρέσβειων τῆς Σικελίας, ἕνας νεαρός ἀριστοκράτης πού προσέβλεπε σέ μιὰ λαμπρή πολιτική καριέρα καί πού ἀνήκε στό περιβάλλον τοῦ Σωκράτη, ὁ Ἀλκιβιάδης, ἐκφώνησε μπροστά στόν λαό ἕναν λόγο μέ τόν ὁποῖο προέτρεπε τοὺς Ἀθηναίους νά ἀπαντήσουν εὐνοϊκά στήν ἐκκλήση τῶν κατοίκων τῆς Σεγέστης, προβάλλοντάς τους δελεαστικά τή σπουδαιότητα μιᾶς συμμαχίας μέ τίς ἑλληνικές πόλεις τῆς Σικελίας τίς ἐχθρικά διακείμενες πρὸς τίς Συρακούσες, τῆς ὁποίας οἱ δεσμοί μέ τήν μητρόπολή της Κόρινθο καί τή Σπάρτη ἦταν γνωστοί. Παρά τίς ἐπιφυλάξεις πού διατυπώθηκαν ἀπό τόν πρωτεργάτη τῆς εἰρήνης τοῦ 421, τόν πλούσιο Νικία, οἱ Ἀθηναῖοι ἀκολούθησαν τόν Ἀλκιβιάδη. Καί μέσα στόν ἐνθουσιασμό τους ψήφισαν τήν ἀποστολή μιᾶς ἐκστρατείας στή Σικελία τήν ἄνοιξη τοῦ 415. Ἦταν καταστροφή. Ὁ Ἀλκιβιάδης, πού μοιραζόταν μέ τόν Νικία τήν διοίκηση τῆς ἐκστρατείας, ἀναμειγμένος σέ μιὰ σοβαρή ὑπόθεση ἱεροσυλίας, ἀνακλήθηκε καί ἀρνούμενος νά ὑποβληθεῖ στήν κρίση τῶν συμπατριωτῶν του, προτίμησε νά τραπεῖ σέ φυγή. Ὁ Νικίας, πού ἦταν ἀντίθετος καί μέ τήν ἰδέα ἀκόμα τῆς ἐκστρατείας, δέν διοίκησε μέ ἀρκετό σθένος. Ἡ προβλεπόμενη βοήθεια τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Σικελίας ἀποδείχθηκε φενάκη. Τό ἀθηναϊκό ἐκστρατευτικό σῶμα ἀποδεκατίστηκε, Ἀθηναῖοι καί σύμμαχοι σκοτώθηκαν ἢ αἰχμαλωτίστηκαν. Κι εἶναι γνωστή ἡ τραγική τύχη πού περίμενε αὐτούς τοὺς τελευταίους στά περίφημα λατομεῖα-φυλακές τῶν Συρακουσῶν.

Στό μεταξύ ὁ πόλεμος εἶχε ξαναρχίσει στό Αἰγαῖο καί ἡ ἀνακωχή εἶχε διακοπεῖ ἀπό τότε πού ἡ Σπάρτη εἶχε στείλει ἕνα ἐκστρατευτικό σῶμα σέ βοήθεια τῶν Συρακουσῶν. Παρά τίς κάποιες πρόσκαιρες ἐπιτυχίες, τό δεύτερο αὐτό μέρος τοῦ πολέμου, ἐμελλε νά εἶναι καταστροφικό γιά τήν Ἀθήνα. Ὅχι μόνο τό ἔδαφος τῆς κυριεύθηκε καί τό σημαντικό ὄχυρό τῆς Δεκέλειας ἔπεσε στά χέρια τῶν Σπαρτιατῶν, ἀλλά, τό κυριότερο, ἡ ναυτική τῆς ἡγεμονία ἦταν πιά ὑπό ἀμφισβήτηση κι αὐτό ἀπό τότε πού ἡ Σπάρτη ἐπιδιοτήθηκε ἀπό τήν βασιλεία τῶν Περσῶν. Χάρη σ' αὐτές τίς ἐπιδοτήσεις, οἱ Σπαρτιάτες μπόρεσαν νά ἐξοπλίσουν ἕναν στόλο, τή διοίκηση τοῦ ὁποίου ἀνέθεσαν στόν ναύαρχο Λύσανδρο. Στά τέλη τοῦ θέρους τοῦ 405, ὁ ναύαρχος αὐτός κατατρόπωνε τόν ἀθηναϊκό στόλο στοὺς Αἰγὸς Πο-

ταμούς, στά άνοιχτά τών άκτών τής Μικράς Ἀσίας, καί σέ μερικές έβδομάδες, γινόταν κυρίαρχος τών πόλεων καί τών νησιών του Αίγαιου, πού άνήκαν στην Ἀθηναϊκή συμμαχία, όπου καί έγκατέστησε φρουρές. Κι έτσι έληξε ή ήγεμονία πού επί τρία τέταρτα του αιώνα άσκούσε ή Ἀθήνα στον κόσμο του Αίγαιου.

Ἐο άθηναίος Ξενοφών, συνεχιστής τής έξιστόρησης του Θουκυδίδη, παρουσιάζει αυτή τή νίκη τής Σπάρτης ως νίκη τής έλευθερίας. Στην πραγματικότητα ή μία κυριαρχία έπαιρνε τή θέση τής άλλης καί γιά τίς πόλεις του Αίγαιου, ή σπαρτιατική ήγεμονία δέν άξιζε καθόλου περισσότερο από τήν άθηναϊκή. Είναι όμως σίγουρο, ότι τουλάχιστον τά τελευταία χρόνια του πολέμου, οί σύμμαχοι είχαν σταδιακά άποσπασθει από τήν Ἀθήνα. Μή άσκώντας πιά τήν κυριαρχία της καί στερημένη από τίς κληρουχίες της καί τίς εισφορές τών συμμάχων, ή Ἀθήνα δέν ήταν μόνο μιά ήττημένη πόλη, ήταν άκόμα μιά ρημαγμένη καί βαθειά πληγωμένη πόλη από τά εϊκοσι πέντε χρόνια πολέμου.

Μιά βαθειά πληγωμένη πόλη

Ἐο Περικλῆς, όπως είδαμε, είχε προβλέψει έναν πόλεμο βραχύ καί σύντομο, ή έκβαση του όποιου θά κρινόταν στη θάλασσα καί θά στηριζόταν στην ισχύ του άθηναϊκού στόλου. Γιά νά γίνει αυτό, είχε παροτρύνει όλους τους Ἀθηναίους νά εγκαταλείψουν τά χωράφια τους καί νά συγκεντρωθουν μέσα στά τείχη τής πόλης. Ἐο ιστορικός Θουκυδίδης περιέγραψε τήν άναστάτωση πού επέφερε στη ζωή πολλών άθηναίων χωρικών ή έπιλογή μιάς τέτοιας στρατηγικής: «Τους ένοχλοϋσε επίσης πάρα πολύ πού άφηναν τά σπίτια τους καί τά πατρογονικά τους ιερά πού άνήκαν στη γενιά τους από τό καθεστώς πού είχαν τά παλιά χρόνια, καί πού θ' άλλαζαν τόν τρόπο τής ζωής τους, καί μ' ένα λόγο, νόμιζε ό καθένας πώς άφηνε, οϋτε λίγο, οϋτε πολύ, τήν πολιτεία του. Κι όταν έφτασαν στην πόλη, λίγοι από αυτούς είχαν κατοικίες ή μπορούσαν νά μείνουν σέ σπίτια φίλων ή συγγενών, οί περισσότεροι όμως κατασκίνησαν σέ έρημα μέρη τής πολιτείας, καί σ' όλους τους ναούς καί τά ήρώα έξόν από τήν Ἀκρόπολη κι από τό Ἐλευσίριο. Χτίστηκαν άκόμα παράγκες

καί μέσα στους πύργους τῶν τειχῶν, κι ὅπως κι ὅπου μπορούσε ὁ καθέννας»².

Ὁ Ἀριστοφάνης, στήν ἀρχή τοῦ ἔργου τοῦ *Ἀχαρνῆς*, παρουσιάζει ἕναν χωρικό πού θρηνεῖ γιατί πρέπει νά ἀτενίζει τό χωράφι του ἀπό μακριά: «ἀπ' τή λαχτάρα πού ἔχω τῆς εἰρήνης / πρὸς τό χτήμα μου ρίχνω τίς ματιές μου, / μισῶ τήν πόλη, τό χωριό ζηλεύω...»³. Οἱ ἐπιδρομές πού ἐξαπολύονταν στό ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς ἀπό τά πελοποννησιακά στρατεύματα, θά προκαλοῦσαν φαίνεται καταστροφές, πού εἶναι ἀδύνατον νά ἐκτιμηθοῦν καί πού μαρτυρίες τους θρῖσκονται στους συγγραφείς τῆς ἐποχῆς: ξερριζωμένα ἀμπέλια, καμμένες ἐλιές, ἀποδεκατισμένα κοπάδια, αὐτό ἦταν τό μερτικό τῶν ἀθηναίων χωρικῶν ἐκεῖνα τά χρόνια. Πολλές ἐκτάσεις πού εἶχαν ἀφεθεῖ χέρσες δέν ἔδιναν πιά σοδειά. Ἐπίσης τό 388, ὁ Ἀριστοφάνης ἀνεβάζει ἕνα ἔργο του μέ τόν εὐγλωττο τίτλο *Πλοῦτος* ὅπου περιγράφει μέ τρόπο ἰδιαίτερα χτυπητό τίς συμφορές πού ἡ ἀθλιότητα εἶχε συσσωρεύσει στους χωρικούς τῆς Ἀττικῆς: «Νά ἔχεις ἕνα κουρέλι γιά φόρεμα· ἀντίς / γιά κρεβάτι ἕνα στρώμα ἀπό βοῦρλα / καί τί στρώμα δά κιόλας; γεμάτο κοριούς· / κλεῖς τά μάτια κι εὐθύς σέ ξυπνοῦνε· / γιά κιλίμι ἕνα σάπιο μονάχα ψαθί, / σέ μιὰ πέτρα μεγάλη νά γέρνει / τό κεφάλι σου ἀντίς σέ προσκέφαλο· ἀντίς / γιά φρατζόλες, θλαστάρια μολόχας / νά σέ θρέφουν· κι ἀντίς γιά μπομπότα, νά τρῶς / θλιβερῶν ρεπανιῶν φυλλαράκια. / Καί σκαμνί γιά νά κάθῃσαι; Ἐνός κανατιοῦ / τσακισμένο κεφάλι...»⁴.

Ὅμως, οἱ χωρικοὶ ἀντιπροσώπευσαν περίπου τά πέντε ἕκτα τῶν πολιτῶν. Ἡ Ἀθήνα ἦταν βέβαια μιὰ λαμπρή πόλη καί ἡ ἀστική βιοτεχνία εἶχε γνωρίσει μεγάλη ἀνάπτυξη τήν ἐποχή τοῦ Περικλῆ. Ἡ κεραμική τέχνη ἦταν ἰδιαίτερα σημαντική καί τά ἐργαστήρια κατασκεύαζαν αὐτά τά ὄραϊα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα πού ἦσαν περιζήτητα σ' ὅλη τήν περιοχὴ τῆς Μεσογείου. Οἱ κατασκευές στήν Ἀκρόπολη, πού ἀνέλαβε ὁ Περικλῆς κι ἐμπιστεύτηκε στόν διάσημο γλύπτη καί ἀρχιτέκτονα Φειδία εἶχαν προσελκύσει στήν Ἀθήνα

2. *Στό ἴδιο*, II, 16-17.

3. Ἀριστοφάνους, *Ἀχαρνῆς*, στ. 32-33.

4. Ἀριστοφάνους, *Πλοῦτος*, στ. 540 κ.έ.

πολλούς τεχνίτες και ειδικούς. 'Ο Πλούταρχος στὸν *Βίο τοῦ Περικλέους* ἔδωσε μιὰ γλαφυρὴ περιγραφή αὐτῆς τῆς δραστηριότητας: «Πράγματι, ὅπου τὰ ὑλικά πού χρησιμοποιοῦσαν ἦταν πέτρα, χαλκός, ἔλεφαντοστοῦν, ἔβενος ἢ κυπαρισσόξυλο, οἱ τεχνίτες πού τὰ κατεργάζονταν ἦταν οἰκοδόμοι, πλάστες, χαλκουργοί, πετράδες, βαφεῖς, χρυσοχόοι, τεχνίτες ἔλεφαντοστοῦ, ζωγράφοι, τεχνουργοί ἢ τορναδόροι. Αὐτοὶ πάλι πού ἔφερναν καὶ προμήθευαν τὰ ὑλικά ἦταν ἔμποροι, ναῦτες καὶ καραβοκύρηδες γιὰ τὰ ὑλικά πού ἔρχονταν μέσῳ θαλάσσης, ἐνῶ γιὰ τὰ ὑλικά πού ἔρχονταν μέσῳ ξηρᾶς, ἦταν ἄμαξοποιοί, ζευγολάτες, ἄμαξάδες, σχοινοποιοί, λινουργοί, θυρσοδέσμες, ὁδοποιοί καὶ μεταλλουργοί. Κάθε τέχνη, σάν στρατηγός συγκέντρωνε γύρω τῆς τὸν ἐργατόκοσμο καὶ τὸν ἀπλοϊκὸ λαό, πού γινόταν τὸ ὄργανο καὶ τὸ σῶμα τῆς ὑπηρεσίας»⁵. Ἄλλὰ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τεχνίτες ἦταν ξένοι πού χρησιμοποιοῦσαν δούλους χειρῶνακτες, ὅπως ὁ περίφημος Κέφαλος, μέτοικος καταγόμενος ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Ὁ Περικλῆς τὸν εἶχε φέρει στὴν Ἀθήνα καὶ ἐκμεταλλεύονταν ἓνα ἐργαστήρι ἑκατὸν εἴκοσι δούλων ὄπλουργῶν. Στὸ σπίτι μάλιστα αὐτοῦ τοῦ πλούσιου μέτοικου, στὸν Πειραιᾶ, ἐκτυλίχθηκε ὁ διάλογος τῆς *Πολιτείας* τοῦ Πλάτωνα, κι ὁ Σωκράτης ἐμφανίζεται σάν οἰκεῖος τοῦ Συρακοῦσιου καὶ τῶν γιῶν του, ἓνας δὲ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν κι ὁ μελλοντικὸς ρήτορας Λυσίας. Ὑπῆρχαν βέβαια κι Ἀθηναῖοι πού ἐπιδίδονταν στὴ βιοτεχνία στὸ μικρὸ ἢ στὸ μεγάλο ἐμπόριο καὶ στὶς τραπεζιτικὲς ἐργασίες. Ἀλλὰ ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτῶν ζοῦσαν ἀπὸ τὴ συγκομιδὴ τῶν ἐκτάσεών τους, εἴτε τὶς ἐκμεταλλεύονταν οἱ ἴδιοι, μὲ τὴ βοήθεια κάνα δυὸ δούλων, κι αὐτοὶ ἦταν οἱ «αὐτουργοί», οἱ χωρικοὶ δηλαδή πού δούλευαν τὸ χωράφι τους καὶ πού παρουσιάζει στὴ σκηνή ὁ Ἀριστοφάνης, εἴτε ἐμπιστευόνταν τὴν ἐκμετάλλευσή, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἐκτάσεις κάπως σημαντικές, σὲ ἓναν ἐπιμελητὴ, τὶς πιὸ πολλές φορές δούλο. Ἡ δουλειά του ἦταν νὰ ἐπιτηρεῖ καὶ νὰ διευθύνει τὶς ἐργασίες τῶν δούλων πού ἐργαζόντουσαν στὰ χωράφια. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κείμενά του μὲ τίτλο *Οἰκονομικός* ὁ Ξενοφῶν βάζει τὸν Σωκράτη νὰ συνδιαλέγεται μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς μεγαλοῖδιοκτῆτες αὐτοὺς· τὸν παρουσιάζει δὲ ὡς τὸ

5. Πλουτάρχου, *Περικλῆς*, 12, 6.

κατ' ἔξοχὴν ὑπόδειγμα τοῦ καλοῦ ἀνθρώπου, τοῦ καλοῦ κάγαθοῦ. Τό σίγουρο εἶναι ὅτι οἱ ἰδιοκτῆτες, μικροὶ ἢ μεγάλοι, εἶχαν ἐξίσου πληγῆ ἀπὸ τῆς καταστροφῆς πού εἶχε ὑποστῆ ἡ γῆ τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Περικλῆς, στὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς λόγους πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Θουκυδίδης, ὅταν πιά εἶναι φανερό ὅτι ὁ πόλεμος θά εἶναι λιγότερο σύντομος ἀπὸ ὅ,τι εἶχε πιστέψει, ἀναφέρεται στίς ζημιές πού ὑπέστησαν οἱ ἰδιοκτῆτες αὐτοὶ καὶ στὴ δυσαρέσκεια πού ἀρχίζε νά τοὺς κυριεύει. Εὐκόλα φαντάζεται κανεὶς ὅτι τὰ πράγματα ὅλο καὶ σοβάρευαν ὅσο παρατεινόταν ὁ πόλεμος, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἀναγκασμένοι νά μείνουν γιὰ μεγαλύτερο διάστημα μακριὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τους, ὅτι οἱ καταστροφῆς πού προξενούσαν τὰ στρατεύματα τῶν Λακεδαιμονίων ἦταν ὅλο καὶ πιό συχνές.

Ἡ κατάληψη ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες τοῦ ὄχυροῦ τῆς Δεκέλειας τὸ 412 εἶχε μιὰν ἄλλη σοβαρὴ συνέπεια: ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει, ὅτι εἴκοσι χιλιάδες δούλοι δραπετεύσαν ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάληψη κι ἔχουμε ὅλους τοὺς λόγους νά σκεφτοῦμε ὅτι αὐτοὶ οἱ δούλοι δούλευαν στὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου. Τὰ μεταλλεῖα αὐτά, ἀργυρούχου μολύβδου, ἦταν ὑπὸ ἐκμετάλλευση ἀπὸ παλαιὰ, ἀλλὰ ἡ ἀνακάλυψη ἑνὸς κοιτάσματος ἰδιαίτερα πλούσιου στὴν περιοχή τῆς Μαρώνειας, τὶς παραμονές τοῦ δευτέρου μηδικοῦ πολέμου, εἶχε ὄχι μόνον ἐπιτρέψει στοὺς Ἀθηναίους νά δημιουργήσουν τὸν στόλο πού ἐπρόκειτο νά εἶναι ὁ πρωτεργάτης τῆς νίκης, ἀλλὰ καὶ σημάδεψε τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ἐντατικῆς ἐκμετάλλευσης πού ἐξασφάλισε στὴν Ἀθήνα ἕνα νόμισμα μέ πλούσια περιεκτικότητα σὲ ἀσήμι, περιζήτητο παντοῦ, καὶ μάλιστα προτοῦ ἀκόμα ἡ πόλις ἐπιβάλλει τὴν ἀποκλειστικὴ τῆς χρήσης στοὺς συμμάχους τῆς. Ἄγνοοῦμε πῶς γινόταν ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων τὸν 5ο αἰῶνα, ἀφοῦ οὐσιώδης τεκμηρίωση γύρω ἀπὸ τὶς ἐκχωρήσεις τῶν μεταλλείων χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ μετὰ. Ἐνα πονημάτιο τοῦ Ξενοφῶντα, τὸ *Περὶ προσόδων*, πού δημοσιεύτηκε στίς ἀρχές τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰῶνα, ἀναφέρεται στὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐκεῖ χρησιμοποιούμενων δούλων τὴν ἐποχὴ πού ὁ Νικίας καὶ κάποιοι ἄλλοι πλούσιοι ἰδιοκτῆτες δούλων νοίκιαζαν τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τους στοὺς δικαιοῦχους τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων ἔναντι ἑνὸς ὀβολοῦ τὴν ἡμέρα γιὰ κάθε ἄνδρα. Μεταξὺ τῶν δι-

καιούχων του Λαυρίου, τόν 4ο αιώνα, ήταν και κάποιοι απόγονοι του Νικία. Δέν αποκλείεται μάλιστα κι αυτός ο ίδιος ο εμπνευστής της ειρήνης του 421 νά είχε στην κατοχή του εκχωρήσεις μεταλλείων προς εκμετάλλευση στό Λαύριο και νά άντλούσε έτσι πρόσθετα εισοδήματα, πέραν αυτών πού του απέφερε ή ένοικίαση των δούλων του. 'Αντιλαμβάνεται εύκολα κανείς ότι ή φυγή είκοσι χιλιάδων δούλων μεταλλωρύχων θά είχε σοβαρές συνέπειες για την πόλη και γι' αυτούς πού άντλούσαν κατ' αυτόν τόν τρόπο τά εισοδήματά τους. 'Επίσης κατά τά μέσα του 4ου αιώνα, σύμφωνα μέ τόν Ξενοφώντα, ή εκμετάλλευση των μεταλλείων δέν είχε ξαναβρεί την παλαιά της σπουδαιότητα και άκριβώς σ' αυτά τά μέσα πού θά επέτρεπαν την εξεύρεση μιās τέτοιας πηγής εισοδημάτων, αφιέρωνε ο Ξενοφών τό έργο του. 'Επί πλέον, ή κατάσταση θά πρέπει νά ήταν ιδιαίτερα δραματική όταν, στις άρχές του 4ου αιώνα, ή 'Αθήνα μόλις έβγαινε από τόν πόλεμο και τίς έσωτερικές άναταραχές για τίς όποιες θά μάς δοθει ή ευκαιρία νά ξαναμιλήσουμε.

Στό ίδιο αυτό πονημάτιο, τό *Περί Προσόδων*, ο Ξενοφών εξέταζε κι άλλα μέσα για νά αυξήσει τίς πηγές έσοδων της πόλης, κι άνάμεσα σ' αυτά υπήρχαν κάποια μέτρα ίκανά νά ξαναφέρουν στην 'Αθήνα τούς ξένους εμπόρους. Πραγματικά, από τότε πού τόν δημιούργησε ο Θεμιστοκλής, ο Πειραιάς, προορισμένος άρχικά νά προφυλάσσει τόν πολεμικό στόλο, είχε γίνει τό κύριο λιμάνι του Αίγαίου για τίς έμπορικές συναλλαγές. 'Ο Περικλής, στην όμιλία του, για την όποία ήδη έχει γίνει λόγος, έβλεπε τόν Πειραιά σαν ένα από τά μεγάλα πλεονεκτήματα πού διέθετε ή 'Αθήνα, αφού μπορούσε έτσι νά απολαμβάνει πέραν των δικών της και άγαθά από όλο τόν υπόλοιπο κόσμο». Στην πραγματικότητα, είμαστε πολύ άσχημα πληροφορημένοι για τό τί ήταν τό άθηναϊκό έμπόριο τόν 5ο αιώνα. Μόνο στόν 4ο αιώνα, κυρίως από τίς άγορεύσεις υπερασπίσεως για κάποιες έμπορικές υποθέσεις, πού έφτασαν σ' έμάς χάρη στόν Δημοσθένη, μπορούμε νά διακρίνουμε ποιά ήταν ή ζωή αυτού του εμπορίου, αυτής της άγοράς, όπου πράγματι άφθονούσαν όλα τά προϊόντα του γνωστού κόσμου. Δέν πρέπει όμως νά φανταζόμαστε τόν Πειραιά σαν ένα από αυτά τά σημερινά μεσογειακά λιμάνια, πού σφύζουν από ένα κοσμοπολίτικο πλήθος. Βέβαια υπήρχαν άποθήκες

καί ἡ μεγάλη ἀγορά ὅπου συναντιόντουσαν οἱ ἔμποροι καί οἱ ἀργυραμοιβοί. Ἄλλά ἂν τά πλοῖα ἔδεναν στό λιμάνι, προερχόμενα ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου, ἦταν κυρίως γιά νά ξεφορτώσουν τό φορτίο τους ἀπό στάρι κι ὄχι γιά νά φορτώσουν προϊόντα τῆς ἀθηναϊκῆς βιοτεχνίας. Κι ὅπως παρατηρεῖ καί πάλι ὁ Ξενοφῶν, ἂν οἱ ἔμποροι συνέρρεαν στήν Ἀθήνα, αὐτό γινόταν γιατί ἦταν σίγουροι ὅτι θά πληρώνονταν μ' ἓνα ἰσχυρό νόμισμα, πού μπορούσαν παντοῦ νά τό ἀνταλλάξουν μέ ἄλλα ἔμπορεύματα.

Σ' αὐτό τό ἐμπόριο, ἡ ἴδια ἡ πόλη δέν ἔπαιρνε μέρος. Τῆς ἀρκοῦσε νά εἰσπράττει φόρους ἀπό ὅλα τά πλοῖα πού ἔμπαιναν ἢ ἐβγαίνουν ἀπό τό λιμάνι καί νά ὑποχρεώνει τούς ξένους νά πληρώνουν, πέρα ἀπό τό «μετοίκιον» (τό φόρο τῶν μετοίκων στόν ὅποιο ὑποβάλλονταν ὅσοι κατοικοῦσαν μόνιμα ἐκεῖ) καί ἓνα τέλος γιά νά ἔχουν τό δικαίωμα νά ἔμπορεύονται στήν ἀγορά. Κι ἐπειδή ἀκριβῶς αὐτοί οἱ διάφοροι φόροι τροφοδοτοῦσαν τόν θησαυρό τῆς πόλης, ὁ Ξενοφῶν ἐξέταξε τούς τρόπους νά προσελκύσει καί πάλι τούς ξένους ἐμπόρους στόν ἐγκαταλελειμμένο ἐν μέρει ἀπό τόν πόλεμο καί μετά Πειραιᾶ.

Κι ἔτσι ὁ πόλεμος δέν εἶχε μόνο προκαλέσει τήν ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου, ἐπιβραδύνει τήν δραστηριότητα τοῦ λατομείου, ἀπομακρύνει ἀπό τόν Πειραιᾶ τούς ἐμπόρους πού συνήθιζαν νά πηγαίνουν, εἶχε ἐπίσης στερέψει τίς πηγές ἐσόδων τῆς πόλης. Στήν πραγματικότητα δέν πρέπει νά φαντάζεται κανεῖς τόν προϋπολογισμό μιᾶς πόλης ὅπως ἡ Ἀθήνα σάν τόν ἀντίστοιχο ἑνός σύγχρονου κράτους. Ὁ ἄμεσος φόρος δέν ὑπῆρχε καί ἡ εἴσπραξη τῆς δεκάτης ἀπό τή συγκομιδῆ ἢ ἀπό τά ἔσοδα συνδεόταν γενικά μέ τήν πολιτική ἑνός τυράννου. Τά ἔσοδα τῆς πόλης προέρχονταν κανονικά ἀπό τούς διάφορους φόρους πού παρακρατοῦνταν ἀπό τίς ἐμπορικῆς δραστηριότητες καί ἀπό τά πρόστιμα καί τίς κατασχέσεις πού ἐπιβάλλονταν σέ ὅσους καταδικάζονταν στά δικαστήρια, παρακρατήσεις, τήν ἀκριβή φύση τῶν ὁποίων σχετικά μέ τίς ἐκχωρήσεις τῶν μεταλλείων, ἀγνοοῦμε. Σ' ὅλα αὐτά προσετίθετο, ὅπως ἦταν φυσικό, κι ὁ φόρος ὑποτέλειας πού πλήρωναν οἱ σύμμαχοι πού ἀπό τότε πού ὁ θησαυρός τῆς Συμμαχίας εἶχε μεταφερθεῖ στήν Ἀθήνα. ἦταν

στήν πραγματικότητα, ένα, με τόν θησαυρό τῆς πόλης. Γιά νά καταλάβουμε πῶς ἡ πόλη χωρίς ἕναν σταθερό φόρο, μπορούσε νά ἀνταπεξέρεται στίς διάφορες ὑποχρεώσεις πού τή θάραιναν, πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν ὑποχρεώσεων ἐξασφαλιζόταν στήν πραγματικότητα ἀπό τοὺς πιο πλούσιους πολίτες. Εἶναι οἱ λεγόμενες λειτουργίες. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, ὁ ἐξοπλισμός μιᾶς τριήρους, ἡ συντήρηση ἑνός χοροῦ ἐπ' εὐκαιρία θρησκευτικῶν τελετῶν, ἡ διοργάνωση ἑνός δημοσίου συμποσίου, γινόταν μέ ἔξοδα ἰδιωτῶν καί ἦταν δόξα καί τιμὴ γι' αὐτοὺς νά συνεισφέρουν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο στή ζωὴ τῆς ἀστικῆς κοινότητας.

Εἶναι εὐκόλο νά καταλάβει κανεὶς ὅτι ἡ παράταση τοῦ πολέμου, τῶν ὄλο καί πιο μακρινῶν ἐκστρατειῶν, ἡ ἀνάγκη –σὴ διάρκεια τῆς τελευταίας περιόδου– νά καταφεύγουν σέ ξένους μισθοφόρους, ὅλα αὐτὰ αὐξήσαν σημαντικά τὸ θάρος τῶν ἐξόδων, τόσο αὐτῶν πού ἀναλογοῦσαν στήν πόλη, ὅσο καί αὐτῶν, ὅπως ἡ τριηραρχία, πού θάραιναν τοὺς πιο πλούσιους. Ἦδη ἀπὸ τὸ 427, ὑποχρεώθηκαν νά καθιερώσουν ἕναν πολεμικό φόρο, τὴν «εἰσφορά», πού χρειάστηκε νά ἐπανεέλθει σέ ἰσχὺ πολλὲς φορές ἀνάμεσα στὸ 427 καί τὸ 404. Κι ἀκόμα περισσότερο, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου, γιά νά ἀντιμετωπίσουν τὰ ὄλο καί πιο ἐπαχθῆ ἔξοδα, δέν δίστασαν νά ἀντλήσουν ἀπὸ τὸν θησαυρό τῆς προστάτιδας τῆς πόλης θεᾶς, τῆς Ἀθηνᾶς, θησαυρό πού φυλασσόταν στὸν Παρθενῶνα. Ἐλιώσαν λοιπὸν, χρυσὰ καί ἀργυρὰ ἀγάλματα γιά νά προμηθευτοῦν πολὺτιμο μέταλλο. Τὸ τέλος τοῦ πολέμου κι οἱ ἀναταραχὲς πού μᾶστιζαν τὴν πόλη τοὺς μῆνες πού ἀκολούθησαν τῇ νίκῃ τῶν Σπαρτιατῶν, τὸ μόνο πού ἔκαναν ἦταν νά ἐπιδεινώσουν ἀκόμα περισσότερο τὴν κατάσταση. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἡγεμονίας στήν πραγματικότητα σήμαινε κατάρρευση τοῦ φόρου ὑποτελείας πού πλήρωναν οἱ σύμμαχοι, κατάρρευση τῶν κληρουχιῶν, τῶν στρατιωτικῶν αὐτῶν ἀποικιῶν πού ἐξασφάλιζαν σέ χιλιάδες φτωχῶν Ἀθηναίων ἕνα σταθερὸ εἰσόδημα. Κι ἔτσι, ἡ ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, μετὰ τὸ σύντομο ἐπεισόδιο τῆς τυραννίας τῶν Τριάκοντα πού εἶχαν ἐπικρατήσει μέ τὴ βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν, σήμαινε ἐπίσης καί τὴν ἀποκατάσταση τῶν μισθῶν, τῶν ποσῶν δηλαδὴ μέ τὰ ὁποῖα ἀμειβόταν ἡ ἐνασχόληση μέ τὴν πολιτικὴ, συμπεριλαμβανομένης τὰ τελευταῖα χρόνια καί τῆς παρου-

σίας στις συνεδριάσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Καί στὸν οἰκονομικὸ τομέα ἀκόμα, ἡ κατάσταση τῆς Ἀθήνας ἦταν δραματικὴ καί θά ἀναφέρουμε σάν παράδειγμα μόνο τὴν παρατήρηση ἐκείνη ἐνὸς διαδίκου πού παρακινούσε τοὺς δικαστές νά καταδικάσουν τὸν πλούσιο ἀντίδικό του καί νά κατάσχουν τὴν περιουσία του, ἂν ἤθελαν νά εἶναι σίγουροι ὅτι θά εἰσπράξουν τὴν ἀμοιβή τους.

Εἶναι σημαντικό πράγματι νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι, μολονότι ὁ πόλεμος εἶχε ἀποδειχθεῖ καταστροφικὸς γιὰ τὴν Ἀθήνα, δέν εἶχε πλῆξει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅλες τίς κοινωνικὲς κατηγορίες. Οἱ χωρικοί, ὅπως εἶδαμε, ἦταν τὰ κύρια θύματα: οἱ δικές τους ἐκτάσεις εἶχαν ρημαχθεῖ, αὐτοὶ ἐπίσης, στιβαγμένοι μέσα στὰ τεῖχη τῆς Ἀθήνας, κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες πού ἀνέφερε ὁ Θουκυδίδης στὸ κείμενο πού ἀναφέρθηκε πιο πάνω, ἦταν τὰ κυριότερα θύματα τῆς ἐπιδημίας χολέρας πού εἶχε ξεσπάσει στὴν Ἀθήνα στίς ἀρχές τοῦ πολέμου καί εἶχε ἀποδεκατίσει τὸν πληθυσμό. Κι ἀπὸ αὐτούς, ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὸ σῶμα τῶν ὀπλιτῶν, ἦταν οἱ περισσότερο πληγέντες ἀπὸ τίς σκληρές μάχες ὅπως ἡ μάχη τοῦ Δηλίου τὸ 423, ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι ἔχασαν πάνω ἀπὸ χίλιους ἄνδρες. Ὑπολογίζεται γενικά ὅτι ἡ Ἀθήνα ἀριθμοῦσε σαράντα χιλιάδες πολίτες στίς ἀρχές τοῦ πολέμου. Γύρω ὅμως στὸ 400 δέν ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ τριάντα χιλιάδες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν εἶχε ἀκρωτηριασθεῖ κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο τῶν μελῶν του, καί ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία αὐτοῦ τοῦ τετάρτου ἦταν χωρικοί.

Ἄν οἱ χωρικοὶ ἦταν τὰ κυριότερα θύματα τοῦ πολέμου, οἱ πλούσιοι, ἔχοντας κι αὐτοὶ δεῖ τίς περιουσίες τους νά ρημάζουν ἢ πιο ἀπλά ἐπειδὴ οἱ δαπάνες τοῦ πολέμου ἐπεφταν πρωτίστως σ' αὐτούς, ἔβλεπαν τὴν κοινωνικὴ τους θέση νά φθίνει ὅσο παρατείνονταν οἱ ἐπιχειρήσεις. Στὸν ἴδιο πάντα διάλογο, τὸν *Οἰκονομικὸ* τοῦ Ξενοφῶντα, πού ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, ὁ Κριτόβουλος, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συνομιλητές τοῦ Σωκράτη, γογγύζει γιὰ τὴ δυσκολία τοῦ νά εἶσαι πλούσιος σέ μιὰ πόλη σάν τὴν Ἀθήνα. Κι ὁ Σωκράτης, συμμεριζόμενος τὴ γνώμη του, τοῦ ἀπαριθμεῖ ὅλα τὰ βάρη πού πρέπει νά ἀντιμετωπίσει: «Πρῶτα-πρῶτα βλέπω πὼς ἐσύ εἶσαι ὑποχρεωμένος νά κάνεις πολλές καί μεγάλες θυσίες, γιὰτί ἄλλοιώτικα οὔτε οἱ θεοί,

ούτε οί άνθρωποι νομίζω θά σέ θέλουν. "Επειτα σωστό εἶναι καί ξένους πολλούς νά φιλοξενεῖς καί μάλιστα μεγαλοπρεπῶς. "Επειτα ἐσύ εἶσαι ὑποχρεωμένος νά καλεῖς σέ δεῖπνο τούς συμπολίτες σου καί νά τούς κάνεις καί δῶρα, γιατί ἀλλοιώτικα δέν θάχεις φίλους. Κοντά σ' αὐτά βλέπω πῶς κι ἡ πόλη σέ προστάσσει νά δαπανᾷς πολλά γιά ἵπποτροφίες, χορηγίες καί γυμνασιαρχίες καί προεδρίες, ἄν δέ γίνει καί πόλεμος, ξέρω καλά πῶς θά σου ἐπιβάλλουν νά δώσεις καί μισθοῦς τριηραρχίας καί εἰσφορές τόσες, πού δέν θά τίς βαστήξεις εὐκόλα. Κι ἄν καμιά φορά τούς περάσει ἡ ἰδέα πῶς πᾶς νά κάνεις κάτι, ἀπ' ὅσα σου ἐπιβάλανε, πῶς φτηνό, ξέρω πῶς θά σέ τιμωρήσουν οἱ Ἄθηναῖοι ὄχι λιγότερο ἀπ' ὅσο θά σέ τιμωροῦσαν ἄν σέ τσάκωναν νά τούς κλέβεις τήν περιουσία»⁶.

Ἄντιθετα ὁμως ὁ πόλεμος μπορούσε νά εἶναι κι ἐπωφελής γιά ὀρισμένους: ἡ ἀμοιβή πού εἰσέπρατταν οἱ κωπηλάτες, στρατολογημένοι ἀνάμεσα στούς πῶς φτωχοῦς πολίτες, συμπλήρωνε τούς ἰσχνούς πόρους πού ἐξοικονομοῦσαν ἀπό ἓνα μικρό κομμάτι γῆς ἢ ἀπό τήν ἄσκηση κάποιας ἀσήμαντης τέχνης. Μερικοί στρατηγοί, στίθοντας τούς συμμάχους ἢ κρατώντας γιά τόν ἑαυτό τους τό καλύτερο κομμάτι ἀπό τά λάφυρα πού ἐπαιρναν ἀπό τούς ἐχθρούς, μπορούσαν νά δημιουργήσουν γρήγορα ἀνετες περιουσίες. Τέτοιους στρατηγούς ἐπικαλεῖται ὁ Λυσίας σ' ἓναν λόγο του πού χρονολογεῖται στά πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰώνα. Στήν κωμωδία πού ἀνέβασε τό 421, λίγο πρὶν τή σύναψη τῆς εἰρήνης τοῦ Νικία, ὁ Ἄριστοφάνης φαντάζεται ὅτι ἡ θεά τῆς εἰρήνης, ἡ Εἰρήνη, ὄντας αἰχμάλωτη, ἀπελευθερώνεται ἐπιτέλους ἀπό τόν ἀμπελουργό Τρυγία, πού τόν βοηθοῦν οἱ χωρικοί τῆς Ἀττικῆς. Προχωροῦν, λοιπόν, γογγύζοντας πάνω στή σκηνή, ὅλοι αὐτοί πού πλουτίζαν ἀπό τόν πόλεμο: ἔμποροι ὄπλων, κατασκευαστές λοφίων, πανοπλιῶν, τρομπετῶν, περικεφαλαῶν, στιλβωτές δοράτων. Ἐπῆρχαν λοιπόν ἄνθρωποι πού δέν τούς ἐπληττε ὁ πόλεμος, ἢ πού τούς ἐπληττε λιγότερο, κι ἀκόμη ἄνθρωποι πού ἀντλοῦσαν μάλιστα καί ὀφέλη ἀπό αὐτόν.

Ἄντιλαμβάνεται κανεῖς λοιπόν, ὅτι ὅσο παρατεινόταν ὁ πόλε-

6. Ξενοφῶντος, *Οἰκονομικός*, II, 5-6.

μος, οί ανταγωνισμοί αυτοί, πού ἤδη εἶχαν γίνει ἀντιληπτοί ἀπό τόν Περικλῆ ἀπό τά πρῶτα κιόλας χρόνια τοῦ πολέμου, ἄν πιστέψουμε τόν Θουκυδίδη, ὄλο καί ἐπιτείνονταν. Καί, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀφοῦ ὁ πόλεμος συνδεόταν μέ τήν υπεράσπιση τῆς ἡγεμονίας, κι ἡ ἡγεμονία μέ τή δημοκρατία, αὐτοί πού οἱ περιουσίες τους ἦ οἱ ἴδιοι προσωπικά ἐπλήττοντο ἀπό τόν πόλεμο, δέν θά ἀργοῦσαν νά θέσουν ὑπό ἀμφισβήτηση τήν ἴδια τή δημοκρατία, παρασύροντας ἔτσι τήν πόλη στόν ἐμφύλιο πόλεμο πού ἐπρόκειτο νά τήν σπαράξει δυό φορές.

Μιά καταρρακωμένη πόλη

Τόν 5ο αἰώνα, ἡ Ἀθήνα εἶναι μιά δημοκρατία, δηλαδή ἕνα καθεστώς ὅπου ἡ κυριαρχία ἀνήκει στόν δῆμο, τόν λαό. Ὁ ὄρος αὐτός *δῆμος* ἔχει στά ἑλληνικά διπλή ἔννοια, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ ἀντίστοιχη λέξη (*peuple*) στά γαλλικά. Στά κείμενα τῶν ψηφισμάτων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, μέλος τῆς ὁποίας ἦταν δικαιωματικά κάθε ἀθηναῖος πολίτης, ἡ φράση «ἔδοξε τῷ δήμῳ» δείχνει ὅτι ὁ δῆμος ταυτίζεται μέ τό σύνολο τοῦ σώματος τῶν πολιτῶν. Ἀλλά, στήν πολιτική φιλοσοφία, ὅταν χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο «δῆμος», γίνεται, τίς περισσότερες φορές, γιά νά τόν ἀντιτάξουν στούς καλύτερους (τούς ἀρίστους), στούς πλουσίους, στούς εὐγενεῖς, δηλαδή σ' αὐτούς πού παλαιότερα κατεῖχαν μόνοι τους τήν πολιτική ἐξουσία καί ἔπαιρναν μόνοι τίς ἀποφάσεις πού δέσμευαν τό σύνολο τῆς κοινότητας. Στήν πραγματικότητα, ἡ δημοκρατία εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ στήν Ἀθήνα στό τέλος ἑνός αἰῶνα συγκρούσεων μέ ἀναμειγμένα σ' αὐτές τά λαϊκά στρώματα τῆς ὑπαίθρου, ἄλλοτε μόνο σάν δύναμη στήριξης, κι ἄλλοτε γιά δικό τους λογαριασμό. Ἡ πρώτη ἀπό τίς συγκρούσεις αὐτές ξέσπασε στίς ἀρχές τοῦ βου αἰῶνα. Ἐφερε δέ ἀντιμέτωπους τοὺς φτωχοὺς χωρικοὺς –μερικοί ἀπό αὐτούς μάλιστα, ἔπειτα ἀπό ὀφειλές ἢ καί γιά ἄλλους λόγους τοὺς ὁποίους ἀγνοοῦμε, βρισκόνταν ὑποταγμένοι σ' ἕνα εἶδος δουλείας– καί τοὺς πλουσίους, τοὺς ἰσχυροὺς πού κατεῖχαν τίς εὐφορες ἐκτάσεις καί λύγιζαν τόν δῆμο μέ τό βάρος τῆς ἐξουσίας τους. Ὅταν ὁ Σόλων ἐξελέγη ἄρχων, δηλαδή ὑπέρτατη ἀρχή τῆς πόλης γιά ἕνα χρόνο, μεσολάβησε στή διένεξη ἀπαγορεύοντας στό μέλλον τή δουλεία τῶν Ἀθη-

ναίων, καταργώντας τό καθεστώς εξάρτησης αὐτῶν πού ὁ Ἄριστοτέλης ὀνομάζει «ἐκτημόρους», τούς ἀγρότες δηλαδή, τούς ὑπόχρεους νά καταβάλουν στόν μεγαλοϊδιοκτήτη, στά κτήματά τοῦ ὁποίου ἐργάζονταν, τήν ἐτήσια πρόσοδο τοῦ ἐνός ἔκτου. Ἄρνηθηκε ὁμως νά ἱκανοποιήσει τό αἶτημα τῆς ἴσης κατανομῆς τῆς γῆς, πού ζητοῦσαν πολλοί χωρικοί. Ἐφοδίασε ἀκόμη τήν πόλη μ' ἕναν κώδικα γραπτῶν νόμων, πολύ πιά πλήρη ἀπό ἐκεῖνον πού εἶχε θεσπίσει ὁ Δράκων στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα. Εἶναι ὁμως ἀμφίβολο ἂν πράγματι ἐγκαθίδρυσε, ὅπως θά ἰσχυρισθοῦν οἱ πολιτικοί συγγραφεῖς τοῦ τέλους τοῦ 5ου καί τοῦ 4ου αἰῶνα, νέο πολίτευμα. Θά δοῦμε παρακάτω πῶς ὑπῆρχε ἡ τάση, στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰῶνα νά ἀποδίδουν στόν Σόλωνα αὐτήν τήν «πάτριον πολιτείαν», καί νά τόν θεωροῦν ἰδρυτή της. Μιάς δημοκρατίας ὁμως μετριοπαθοῦς, πολύ διαφορετικῆς ἀπό τή σύγχρονη. Ὅπως κι ἂν ἔχουν τά πράγματα, ἀρνούμενος νά εὐνοήσει εἴτε τή μιά εἴτε τήν ἄλλη ὁμάδα (ἀπό τίς δύο πού ἦταν στό προσκήνιο), ὁ Σόλων προκάλεσε τή δυσἀρέσκεια καί τῶν μέν καί τῶν δέ. Καί οἱ συγκρούσεις δέν ἄργησαν νά ξαναεμφανισθοῦν. Συγκρούσεις ἀνάμεσα στούς δυνατούς πού συσπειρώνονταν σέ φατρίες γιά νά γίνουν ἀπόλυτοι κύριοι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Συγκρούσεις πού ἔφερναν τούς ἰσχυρούς αὐτούς ἀντιμέτωπους μέ τόν δῆμο, μέ τά λαϊκά στρώματα τῆς Ἀττικῆς, πού τά μέτρα τοῦ Σόλωνα εἶχαν ἀπαλλάξει μέν ἀπό τήν ἀπειλή τῆς δουλείας, ἀλλά πού ἡ ἄρνησή του νά μοιράσει τίς γαῖες, τούς εἶχε ἐγκαταλείψει στήν ἀθλιότητα.

Δέν εἶναι πάντα εὐκόλο νά καταλάβει κανεῖς τό πῶς ἐκτυλίχθηκαν τά γεγονότα πού σημάδεψαν τότε τήν ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, γιὰτί ὁ ἱστορικός δέν διαθέτει παρά πηγές μεταγενέστερες τῶν γεγονότων τουλάχιστον κατά ἕναν αἰῶνα. Αὐτή εἶναι καί ἡ περίπτωση τῆς ἀφήγησης τοῦ Ἡροδότου, ἢ τῆς ἀκόμα πιά καθυστερημένης ἀφήγησης τοῦ Ἄριστοτέλη στήν *Ἀθηναίων Πολιτεία*. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι σίγουρο ὅτι τό 561, ἕνα ἀπό τά μέλη τῆς ἀριστοκρατίας αὐτῆς πού διεκδικοῦσαν τήν ἐξουσία, ὁ Πεισίστρατος, στηρίχτηκε στόν λαό γιά νά γίνεῖ κύριος τῆς πόλης καί, ἂν καί ἐκδιώχθηκε δύο φορές ἀπό τούς ἀντιπάλους του, κατάφερε παρ' ὅλα αὐτά νά ἐγκαθιδρῦσει τήν τυραννία του καί πεθαίνοντας μεταβίβασε τήν ἐ-

ξουσία στους γιούς του. Σύμφωνα με την ελληνική παράδοση, ο τυραννος είναι ένας σφετεριστής που θεμελιώνει την προσωπική του εξουσία τις πιο πολλές φορές, στηριζόμενος στον δήμο έναντιον της αριστοκρατίας, της οποίας δημεύει την περιουσία και καταργεί τα προνόμια. Κι ο Πεισίστρατος εγγράφεται σ' αυτό τό σχήμα, αφού οι πηγές που τον παρουσιάζουν σαν «προστάτη» του δήμου για τον όποϊον απέδειξε τή μεριμνά του με δανεισμούς στους πιο φτωχούς και με τόν θεσμό των πλανόδιων δικαστών που προορίζονταν να τον προστατεύουν από τις υπέρμετρες αξιώσεις των ισχυρών. Η παράδοση τόνιζε επίσης τή μετριοπάθειά του και τόν σεβασμό του στους κείμενους νόμους, πράγμα που τόν διαφοροποιούσε από έναν συνηθισμένο τύρανο, έστω κι αν στην πραγματικότητα είχε ύφαρπάσει τήν πολιτική εξουσία, βάζοντας να εκλέγονται κάθε χρόνο στα δημόσια αξιώματα μέλη τής οικογενείας του ή τής φατριάς του. Πάντως, ή τυραννία του συμπίπτει με μιά περίοδο μεγάλης ανάπτυξης τής Αθήνας για τήν οποία μέχρι τότε δέν μιλούσαν και πολύ. Ο Πεισίστρατος στόλισε τήν πόλη με ναούς και με μιά κρήνη που προορισμός τής ήταν να προμηθεύει νερό σ' έναν όλο κι αυξανόμενο αστικό πληθυσμό. Επενέβη στις υποθέσεις του Αιγαίου και έστρεψε τήν Αθήνα προς τήν περιοχή των Στενών που έμελλαν να γίνουν ο άξονας τής μελλοντικής ναυτικής τής κοσμοκρατορίας. Στην περίοδο επίσης τής δικής του διακυβέρνησης, ή άττική μελανόμορφη άγγειοπλαστική γνωρίζει μιά αξιοσημείωτη ανάπτυξη, πριν αντικατασταθεί στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα από τήν έρυθρόμορφη. Τέλος, ακριβώς αυτή τήν εποχή, αρχίζει ή Αθήνα να προσελκύει καλλιτέχνες, ποιητές, συγγραφείς που συναντώνται στην αυλή του τυράννου και των γιων του.

Παρ' όλα αυτά, οι άθηναϊοι αριστοκράτες δέν είχαν καταθέσει τά όπλα, και υπό τήν καθοδήγηση τής πιο πλούσιας και με τή μεγαλύτερη επιρροή οικογένειας, τής οικογενείας των Άλκμαιωνιδών, είχαν επανειλημμένα επιχειρήσει, μάταια, όμως να ανατρέψουν τους γιούς του τυράννου. Μετά τή δολοφονία του πιο νέου από τά δύο αδελφια, του Ιπάρχου, ή τυραννία του μεγαλύτερου, του Ιππία, έγινε πιο σκληρή και πιο αυταρχική. Τότε οι Αθηναϊοι αριστοκράτες άπευθύνθηκαν στον βασιλιά τής Σπάρτης ζητώντας τήν υπο-

στήριξή του στον αγώνα τους έναντι του τυράννου. Τό 510, ο Ίππίας εκδιώχθηκε από την Αθήνα και η τυραννία ανατράπηκε. Τότε τοποθετείται χρονικά το πιο σημαντικό ίσως γεγονός στην ιστορία της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο ένας από τους δύο άνδρες που, αφού εκδιώχθηκε ο τύραννος, ήταν αντιμέτωποι και πάλι για τον έλεγχο της εξουσίας, ο Αλκμαιωνίδης Κλεισθένης, αποφάσισε να στηριχθεί στον δήμο. Αλλά, αντί να περιορισθεί μόνο σε κάποιες άμεσες υλικές ικανοποιήσεις με αντάλλαγμα την υποστήριξή του, ανέτρεψε όλη την οργάνωση της πόλης με ριζικό τρόπο: υποκατέστησε τα παλιά παραδοσιακά πλαίσια που λειτουργούσαν σε συγγενικές δομές – τις τριττύες και τις φατρίες – από δέκα καινούριες τριττύες που ήταν στην πραγματικότητα εδαφικές περιφέρειες, και η καθεμιά συγκέντρωνε τρεις περιοχές, μία αστική, μία αγροτική και μία παραλιακή, προκειμένου να θέσει τέλος στην άλληλεγγύη που διέπτε τις σχέσεις των περιχώρων και να επιχειρήσει μία ανάμειξη του πληθυσμού της πόλης. Τόν πληθυσμό αυτόν, ο Κλεισθένης θά τον αὔξανε, ενσωματώνοντας ξένους εγκατεστημένους στην Αθήνα, πράγμα που θά είχε σαν αποτέλεσμα να δώσει πιο πολύ βάρος στον αστικό δήμο που θά ήταν και τό κύριο στήριγμα της αθηναϊκής δημοκρατίας. Όταν οί Λακεδαιμόνιοι, που είχαν κληθεί σε βοήθεια από τους αντιπάλους του Κλεισθένη, τον ξεεδίωξαν και ισχυρίστηκαν ότι αποκατέστησαν την παλαιά τάξη, ο δήμος είναι αυτός που ξεσηκώθηκε έναντι τους, διά της θεσμοθετημένης από τον Κλεισθένη Βουλῆς των πεντακοσίων μελών που κληρώνονταν από τις δέκα φυλές, και κάλεσε στη συνέχεια τον Αλκμαιωνίδα. Ίσως δέν ήταν ακόμη αληθινά η δημοκρατία, αλλά πάντως ήταν όριστικά τό τέλος των προνομίων της άριστοκρατίας και η εγκαθίδρυση της «ισονομίας», της ισότητας δηλαδή όλων μπροστά στον νόμο.

Ο επόμενος αιώνας έμελλε να ιδεί την παγίωση του πολιτεύματος, όχι χωρίς βίαιους κλυδωνισμούς τους όποιους μαντεύουμε μέσα από τις άφηγήσεις ή τά ανέκδοτα για τή ζωή του τάδε ή του δεινά από τους άνδρες που έπαιζαν τότε έναν ουσιαστικό ρόλο στη ζωή της πόλης, του Μιλτιάδη, του Θεμιστοκλή, του Άριστείδα, του Κίμωνα, του Έφιάλτη. Οί μηδικοί πόλεμοι, και κυρίως ο δεύτερος που ήταν κι ο θρίαμβος του αθηναϊκού στόλου, συνέβαλαν στο να

αύξηθει στην πόλη τό κύρος τῆς λαϊκῆς τάξης τῶν ναυτῶν καί τῶν κωπηλατῶν. Ἡ περιοδικότητα τῶν συνεδριάσεων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, τεσσάρων ἀνά πρυτανεία, δηλαδή μιᾶς περιόδου 36 ἢ 37 ἡμερῶν, κατὰ τὴν ὁποία οἱ πενήντα σύμβουλοι μιᾶς τριττύας προήδρευαν διαρκῶς, καθιερώθηκε στή διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἡμίσεος τοῦ αἵωνα. Δύο κυρίως γεγονότα συνετέλεσαν στήν ἐνίσχυση τοῦ δημοκρατικοῦ χαρακτήρα τοῦ πολιτεύματος: ἀπό τῆ μιᾶ μεριά ἡ ἀντικατάσταση τῆς διά κλήρου ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων γιά τά ἐτήσια δημόσια ἀξιώματα μέ ἐκλογές –μέ ἐξαίρεση παρ' ὅλα αὐτά τοῦ σώματος τῶν δέκα στρατηγῶν πού ἦταν πάντοτε αἰρετοί– ἀπό τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάθεση στά χέρια τοῦ Συμβουλίου τῶν Πεντακοσίων, τῆς Βουλῆς, τῶν ἐξουσιῶν πού ἦταν ἄλλοτε τό προνόμιο τοῦ παλιοῦ ἀριστοκρατικοῦ συμβουλίου τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἐξουσίες, ἦταν καί ἡ ἐπαγρύπνηση γιά τὴν τήρηση τῶν νόμων, ἡ ἐπιτήρηση τῶν ἀρχόντων, τῶν ὑπευθύνων γιά τά δημόσια ἀξιώματα καί ἡ γνώση ὄλων τῶν θεμάτων πού ἀφοροῦσαν στήν εἰρήνη καί τόν πόλεμο. Ἡ Βουλή ἐτοίμαζε ἐπιπλέον τά σχέδια τῶν ψηφισμάτων πού στήν συνέχεια ὑποβάλλονταν σέ συζήτηση καί σέ ψηφοφορία στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου. Μοιραζόταν τέλος τῆ δικαστική ἐξουσία μέ τό λαϊκό δικαστήριό τῆς Ἡλιαίας, τοῦ ὁποίου τά ἔξι χιλιάδες μέλη ἐξελέγοντο διά κλήρου κάθε χρόνο.

Ἡ παράδοση ἀπέδιδε τά τελευταῖα αὐτά μέτρα στόν Ἐφιάλτη, ἓνα πρόσωπο γιά τό ὁποῖο ἄλλωστε δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτα παρά μόνο ὅτι χρειάστηκε νά συγκρουσθεῖ μέ μιᾶ ἰσχυρή ἀντιπολίτευση, μιᾶ καί πέθανε, δολοφονημένος, λίγο ἀργότερα. Εἶχε ὅμως ἓνα διάδοχο στό πρόσωπο τοῦ νεαροῦ Περικλῆ, τοῦ ὁποίου ἡ μητέρα ἦταν τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν, ἀνηψιά τοῦ Κλεισθένη, κι ὁ πατέρας, ὁ Ξάνθιππος, ἓνας πολιτικός ἄνδρας πού εἶχε κι αὐτός τὴν περίοδο τῆς δόξας του, πρὶν «ἐξοστρακισθεῖ», ἐκδιωχθεῖ δηλαδή ἀπό τὴν πόλη γιά μιᾶ περίοδο δέκα ἐτῶν, θάσει μιᾶς διάταξης τοῦ Κλεισθένη δίχως ἄλλο, μέ σκοπό τὴν πρόληψη κάθε ἐπιστροφῆς τῆς τυραννίας. Τό ὄνομα τοῦ Περικλῆ εἶναι σέ τέτοιο βαθμό συνδεδεμένο μέ τό μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας καί τὴν ἀθηναϊκή δημοκρατία πού εἶναι σχεδόν περιττό νά ξαναπούμε ἐδῶ αὐτό πού οἱ πάντες γνωρίζουν: ὅτι ἐπὶ τριάντα χρόνια, δέσποζε στήν ἀθηναϊκή πολιτική

σκηνή, καθορίζοντας βέβαια, τό πεπρωμένο τῆς πόλης, χωρίς ὅμως ποτέ νά ὑπερβεῖ τίς ἐξουσίες τοῦ πολιτικοῦ ρήτορα ἢ τοῦ στρατηγοῦ, πού τοῦ παραχωροῦσε ὁ νόμος, ἀφοῦ ἐπί δεκαπέντε συναπτά χρόνια ἐκλεγόταν σ' αὐτό τό ἀξίωμα, τό πιό ὑψηλό τῆς πόλης ἀπό τότε πού οἱ ἄρχοντες ἐξελέγοντο διά κλήρου. Τό ἀξίωμα ὅμως αὐτό τό μοιραζόταν μέ ἄλλους ἑννέα ὁμολόγους του. Ἡ ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στό δῆμο ἦταν, βέβαια, συνδεδεμένη μέ τό ταλέντο τοῦ ρήτορα καί μέ τήν εὐφυΐα του, ἀλλά καί μέ τό γεγονός ὅτι ἄσκησε τήν πιό καθαρῆ πολιτικῆ γιά νά ἐξασφαλίσει στόν λαό τά μέσα νά ζήσει καί νά ἀσκήσει ἐλεύθερα τήν κυριαρχία του στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, τῆς Βουλῆς τῶν πεντακοσίων καί τῶν δικαστηρίων. Γιά νά μπορέσει ὁ κάθε Ἀθηναῖος νά ἀφιερωθεῖ στά καθήκοντά του σάν πολίτης, χωρίς νά ἐμποδίζεται ἀπό τή φτώχεια ἢ τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς καθημερινῆς ἐργασίας, ὁ Περικλῆς καθιέρωσε τήν ἀμοιβή τῶν δημοσίων λειτουργημάτων, τή μισθοφορία, πρῶτα γιά τούς δικαστές τῆς Ἡλιαίας, ἔπειτα γιά τά μέλη τῆς Βουλῆς τῶν πεντακοσίων καί γιά ὅσους κατεῖχαν τά περισσότερα δημόσια ἀξιώματα. Εἶδαμε πιό πάνω τά πλεονεκτήματα πού ἀντλοῦσε ὁ δῆμος ἀπό τήν ἡγεμονία πού ἀσκοῦσε ἡ Ἀθήνα στό Αἰγαῖο κι ὅτι ἕνας ἀπό τούς κύριους πρωτεργάτες τῆς ἦταν ὁ Περικλῆς. Τό κύρος τῶν Ἀθηνῶν, ἡ λαμπρότης τῶν δημόσιων μνημείων τῆς, ὁ πλοῦτος τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ὁποίας ἦταν τό κέντρο, ἀντανακλοῦσαν στό καθεστῶς καί μόνον κάποιοι νοσταλγοί τοῦ παρελθόντος διανοοῦντο νά τό ἀμφισβητήσουν.

Ὁ πόλεμος ἐμελλέ νά τ' ἀλλάξει ὅλα αὐτά. Εἶδαμε πόσο οἱ προβλέψεις τοῦ Περικλῆ διαψεύσθηκαν σχεδόν ἀμέσως ἀπό τά γεγονότα. Οἱ πρῶτες πελοποννησιακές ἐπιδρομές, ἡ χολέρα, ἡ ἀπουσία ἀποφασιστικῶν νικῶν τόν πρῶτο χρόνο ἀπομάκρυναν ἀπό τόν Περικλῆ ἕνα μέρος ἀπό αὐτούς πού τόν ἐμπιστεύονταν. Δίκες ἡγέρθησαν ἐναντίον φίλων του, ὅπως ὁ φιλόσοφος Ἀναξαγόρας, ὕβριστικά σχόλια γίνοντουσαν ἐναντίον τῆς γυναίκας πού μοιραζόταν τή ζωή του, τῆς Μιλήσιας Ἀσπασίας, πού τήν παρουσίαζαν σάν μία ποταπή ἑταῖρα. Κι ὁ ἴδιος δέχτηκε ἐπιθέσεις καί χρειάστηκε νά ἀποδώσει λογαριασμό γιά τή διαχείρισή του. Καθαιρέθηκε καί ἐπανεξελέγη στρατηγός. Ἀλλά πέθανε λίγο ἄργότερα, σάν ἕνα ἀπό τά

τελευταία θύματα της χολέρας. Οί άνδρες πού τόν διαδέχθηκαν στό βήμα της Ἐκκλησίας δέν είχαν οὔτε τό κύρος του, οὔτε τά πνευματικά του χαρίσματα. Πρέπει βέβαια νά εἴμαστε επιφυλακτικοί ὡς πρός τήν ἀμεροληψία τῶν πηγῶν μας, κυρίως τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ Ἀριστοφάνη, ἔτοιμοι νά χλευάσει τούς λαϊκοῦς ρήτορες, τούς δημαγωγούς αὐτούς τῶν ὁποίων ἀρεσκόταν νά ὑπογραμμίζει τήν ἀπλή καταγωγή καί τούς ἄξεστους τρόπους: τόν θυροδοῦση Κλέωνα, τόν ἀγγελιοπλάστη Ὑπέμβολο, τόν Λυσικλῆ, τόν ἔμπορο προβάτων πού εἶχε διαδεχθεῖ τόν Περικλῆ στήν κλίνη της Ἀσπασίας. Στήν πραγματικότητα, ὁ Κλέων ἦταν πλούσιος κι ὁ πατέρας του εἶχε ἤδη χρηματίσει σέ σημαντικά ἀξιώματα, ἀλλά ἡ βίαιη γλώσσα του, μερικές φορές χυδαία, ἐρχόταν πράγματι σέ ἀντίθεση μέ τήν κομψότητα καί τό ὑψηλό φρόνημα τοῦ Περικλῆ. Ἡ ἐμφάνιση στό προσκήνιο αὐτῶν τῶν «νέων πολιτικῶν»—γιά νά ἐπαναλάβουμε τήν ἔκφραση πού πρόσφατα χρησιμοποίησε ἕνας ἀμερικανός ἱστορικός— πολιτικῶν, πού προέρχονταν ἀπό στρώματα διάφορα τῶν παραδοσιακῶν ἀριστοκρατικῶν κύκλων, ἐνίσχυε τήν ἐγθρική πρός τό καθεστῶς διάθεση ὅλων ἐκείνων πού, θύματα ἄλλωστε κατά διαφόρους τρόπους τοῦ πολέμου, ἀπέδιδαν στή δημοκρατία τήν εὐθύνη τῶν ἀποτυχιῶν της Ἀθήνας.

Χρειάστηκε ὁμως νά περιμένουν τόν ὄλεθρο της Σικελίας γιά νά ἀποφασίσουν νά δράσουν. Ἡ πρωτοβουλία ἦρθε ἀπό τόν Ἀλκιβιάδη. Ὁ νέος αὐτός ἄνδρας, λαμπρός καί φιλόδοξος, ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἀγαπημένους μαθητές τοῦ Σωκράτη. Ἡ παράδοση ἔχει διαφυλάξει σχετικά μ' αὐτόν μεγάλο ἀριθμό ἀνεκδότων πού ὁ Πλούταρχος συγκέντρωσε στό ἔργο του *Βίος τοῦ Ἀλκιβιάδη*. Εἶδαμε ἤδη ὅτι σ' αὐτόν ὀφειλόταν ἡ ἐκστρατεία της Σαλαμίνας της ὁποίας εἶχε ὑπεραμυνθεῖ στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀντιμέτωπος μέ τή σύνεση τοῦ Νικία. Ἔχουμε ἐπίσης πεῖ ὅτι, ἀναμειγμένος σέ μιὰ ὑπόθεση ἱεροσυλίας, εἶχε ἀνακληθεῖ καί εἶχε προτιμήσει νά διαφύγει. Πρῶτα ἐγκαταστάθηκε στή Νότια Ἰταλία, ἔπειτα στή Σπάρτη, ὅπου λέγεται ὅτι ἦταν ὁ ὑποκινητής της κατάληψης τοῦ ὀχυροῦ της Δεκελείας, τέλος στήν αὐλή τοῦ σατράπη Τισσαφέρνη, ἑνός ἀπό τούς ἰσχυρούς αὐτούς ἡγεμόνες τῶν ἐπαρχιῶν της περσικῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπιθυμώντας νά ἐπιστρέψει στήν Ἀθήνα, δε-

λέασε μερικούς Ἀθηναίους, σέ μιά στιγμή πού ἡ πόλη, ἡττημένη στή Σικελία, ἦταν σέ ἀπελπιστική κατάσταση, μέ οικονομική βοήθεια τοῦ σατράπη, ὑπὸ τόν ὄρο ὅμως νά τροποποιήσουν τήν πολιτική δομή τῆς πόλης καί βέβαια, νά τόν ἀνακαλέσουν. Ἐνα μέρος τοῦ στόλου καί τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀθηναίων ἦταν τότε ἐπισταθμευμένο στή Σάμο. Οἱ συνωμότες ἄρχισαν νά δροῦν πρῶτα στούς κύκλους τῶν στρατηγῶν. Ἀλλά τόν ἴδιο χρόνο, στήν Ἀθήνα, οἱ ἀντίπαλοι τῆς δημοκρατίας, συγκεντρωμένοι στούς κόλπους συντεχνιῶν λίγο πολύ μυστικῶν, «τίς ἐταιρίες», εἶχαν ἀρχίσει νά καταφέρουν νά βασιλεύει στήν πόλη ἕνα κλίμα τρόμου, καί ὅταν οἱ συνωμότες ἐρχόμενοι ἀπό τή Σάμο ἐφθασαν στήν Ἀθήνα, τά πράγματα εἶχαν ἤδη προχωρήσει ἄρκετά γιά τήν ἀνατροπή τῆς δημοκρατίας. Προσποιήθηκαν ὅτι σέβονταν τή νομιμότητα, δηλαδή ἔβαλαν νά γίνει δεκτό ἀπό μιά συνέλευση πού συνεκλήθη ἄρον ἄρον τό ψήφισμα πού στεροῦσε τόν δῆμο ἀπό τίς ἐξουσίες του. Ἐπειτα διαλύθηκε ἡ Βουλὴ τῶν πεντακοσίων γιά νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἕνα νέο Συμβούλιο τετρακοσίων μελῶν, ἐπιφορτισμένο νά ἐκπονήσει νέο πολίτευμα σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἡ ἄσκηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων προοριζόταν μόνο γιά πέντε χιλιάδες Ἀθηναίους πού θά ἐνεγράφωντο σέ κατάλογο. Ἐδῶ συμβαίνει ἕνα γεγονός ἀποκαλυπτικό τόσο γιά τή φύση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ὅσο καί γιά τήν προσήλωσή τοῦ δῆμου σ' αὐτό τό πολίτευμα. Ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν Τετρακοσίων ἐφθασαν στή Σάμο καί ἀνακοίνωσαν στούς ἀθηναίους ναῦτες καί στρατιῶτες τί εἶχε συμβεῖ στήν Ἀθήνα, αὐτοὶ ἀρνήθηκαν νά ὑποταγοῦν. Συνέκαλεσαν συνέλευση, καθαίρεσαν τοὺς στρατηγούς τοὺς προσχωρήσαντες στήν ὀλιγαρχία πού εἶχε ἐπικρατήσῃ στήν πόλη καί ἀνέδειξαν ἄλλους στή θέση τους. Θά ἦταν λάθος νά ἐρμηνευθεῖ αὐτό σάν μιά ἐπανάσταση στούς κόλπους τοῦ στρατοῦ, καί νά δεῖ κανεῖς τοὺς στρατιῶτες καί τοὺς ναῦτες πού ἀρνήθηκαν νά ὑποταγοῦν σάν ἕνα εἶδος σοβιέτ. Ὅπως μαρτυροῦν καί τά λόγια πού τοὺς ἀποδίδει ὁ Θουκυδίδης, εἶχαν συνείδηση ὅτι ἐκπροσωποῦσαν τήν πόλη πού ἦταν στά ὄπλα καί τό ὅτι εἶχαν συγκαλέσει συνέλευση, καθαιρέσει τοὺς στρατηγούς πού εἶχαν προδώσει, ἀναδείξει ἄλλους, στήν πραγματικότητα ὅλ' αὐτά δέν ἦταν παρά ἡ ἄσκηση τῆς δημοκρατίας. Πράγμα πού ἀποδεικνύει ἀδιαμφισβήτητα ὅτι ἡ ἄμε-

ση αυτή δημοκρατία ήσκειτο πραγματικά, ότι αντίθετα απ' ό,τι έλεγαν οι πολέμοι της και απ' ό,τι ίσχυρίζονται μερικοί σύγχρονοι, ό δήμος δέν ήταν άπλό όργανο στά χέρια τών πολιτικών.

Πάντως ή άρνηση του στρατού νά επικυρώσει αυτό που είχε συμβεί στην Αθήνα είχε ως αποτέλεσμα την άποτυχία της άπόπειρας τών όλιγαρχικών και μάλιστα άφού οι θαυμαστές ύποσχέσεις τών συνωμοτών άποδείχθηκαν γρήγορα χωρίς βάση, πράγμα που έφερε τή διχόνοια ανάμεσα στους όλιγαρχικούς. Ο Αλκιβιάδης είχε κιάλας άποσπασθεί άπό αυτούς και συμμαχήσει μέ τους δημοκρατικούς της Σάμου που του επέτρεψαν νά επιστρέψει στην Αθήνα. Η δημοκρατία λοιπόν άποκαταστάθηκε, και οι τελευταίες μάχες του πολέμου διεξήχθησαν μέ σφοδρότερη ένταση πράγμα που δέν έμπίδισε παρ' όλα αυτά την τελική καταστροφή.

Η καταστροφή αυτή έπρόκειτο νά είναι για τους όλιγαρχικούς που δέν είχαν καταθέσει τά όπλα, ή εύκαιρία μιας νέας άπόπειρας νά ανατρέψουν τή δημοκρατία. Η πρωτοβουλία ήλθε απ' αυτόν που είχε διαπραγματευθεί τίς συνθήκες της ειρήνης μέ τή Σπάρτη, έναν πολιτικό που είχε λάβει ενεργό μέρος στην επανάσταση του 411, τόν Θηραμένη. Παρουσία του σπαρτιάτη ναύαρχου Λύσανδρου και του στρατού τών Λακεδαιμονίων που στρατοπέδευε στά τείχη τών Αθηνών, ή συνέλευση μέ ψήφο άποφάσισε νά αναθέσει σε τριάντα πολίτες την εκπόνηση ενός νέου πολιτεύματος. Είχε συμφωνηθεί αυτή τή φορά ότι μόνο τρεις χιλιάδες Αθηναίοι θά μπορούσαν νά άσκούν πολιτικά δικαιώματα. Τό 411, δημιουργήθηκε ένα κλίμα τρομοκρατίας πρίν τό πραξικόπημα. Τό 404, τό κλίμα αυτό επικράτησε σ' όλη τή διάρκεια της όλιγόμηνης διακυβέρνησης τών Τριάκοντα. Οι δημοκρατικοί ρήτορες διώχθηκαν, θανατώθηκαν ή αναγκάστηκαν νά πάρουν τό δρόμο της έξορίας. Για μερικούς μήνες, οι εκτελέσεις διαδέχονταν ή μία την άλλη, έχοντας σαν στόχο όλους εκείνους, πολίτες ή ξένους, τους όποιους ύποψιάζονταν για μυστικές έπαφές μέ τους έξόριστους δημοκρατικούς. Μερικοί άπό αυτούς είχαν βρει καταφύγιο στη Θήβα, στη Βοιωτία. Έπικεφαλής τους ήταν ό Θρασύβουλος, ένας άπό εκείνους που τό 411, είχαν εκλεγεί στρατηγοί άπό τους έξεγεργμένους στρατιώτες και ναύτες. Ο Θρα-

σύβουλος συγκέντρωσε άνδρες και όπλα και πέτυχε νά πατήσει στην Ἀττική και νά καταλάβει τόν Πειραιά. Για μερικούς μήνες, οί άψιμαχίες πολλαπλασιάστηκαν ανάμεσα στους «άνθρώπους τής πόλης» και τούς «άνθρώπους του Πειραιά». Ἐπειτα κατέληξαν σέ συμφωνία, όταν, άφου ή διχόνοια είχε επέλθει στίς τάξεις τών Τριάκοντα, αυτοί εκδιώχτηκαν από τούς «άνθρώπους τής πόλης» και κατέφυγαν στην Ἐλευσίνα. Ἡ συμφωνία προέβλεπε τήν αποκατάσταση τής δημοκρατίας και άμνηστία για όλους όσους δέν είχαν λάβει μέρος στα έγκλήματα τών Τριάκοντα. Είμαστε αρκετά καλά πληροφορημένοι για τό κλίμα πού βασίλευε τότε στην Ἀθήνα από τήν αφήγηση τών γεγονότων πού άφησε ό ιστορικός Ξενοφών στα Ἑλληνικά και από τούς λόγους τών άνδρών πού βρέθηκαν άναμειγμένοι στα γεγονότα όπως οί ρήτορες Ἀνδοκίδης και Λυσίας. Ὁ τελευταίος αυτός ιδιαίτερα υπήρξε θύμα τών Τριάκοντα οί όποιοι του κατάσχεσαν ένα μέρος τής περιουσίας πού κληρονόμησε από τόν πατέρα του, τόν πλούσιο μέτοικο Κέφαλο, και θανάτωσαν τόν άδελφό του τόν Πολέμαρχο, έναν από τούς συνομιλητές του Σωκράτη στην *Πολιτεία* του Πλάτωνος. Ἐν και ξένος, είχε συνεισφέρει στην αποκατάσταση τής δημοκρατίας, άφήνοντας στή διάθεση του Θρασύβουλου ό,τι μπόρεσε νά περισώσει από τήν περιουσία του. Παρ' όλα αυτά, δέν μπόρεσε νά αποκτήσει τήν ιδιότητα του άθηναίου πολίτη πού ό Θρασύβουλος είχε ζητήσει γι' αυτόν και γι' άλλους ξένους πού είχαν στηρίξει τήν υπόθεση τής δημοκρατίας.

Παρά τίς συνεχεΐς διαβεβαιώσεις ότι οί Ἀθηναίοι φάνηκαν πιστοί στην άμνηστία, οί λόγοι του Λυσία πού εκφωνήθηκαν είτε μέ τό ίδιο του τό όνομα είτε μέ τήν ιδιότητα του «λογογράφου» για τόν έναν ή τόν άλλον από τούς πελάτες του, μαρτυρούν ότι τά πάθη δέν είχαν κατασιγάσει. Πρέπει νά τά λάβει κανείς ύπ' όψιν όλα αυτά για νά καταλάβει σέ τί κλίμα επρόκειτο νά διεξαχθεΐ ή δίκη του Σωκράτη. Ἄλλά τά ίδια αυτά πάθη πρέπει νά ένταχθοΐν στίς ιδεολογικές συζητήσεις πού από τά μέσα του αΐώνα και μετά άπασχόλησαν τούς πνευματικούς κύκλους τών Ἀθηνών.

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στό τρίτο βιβλίο των *Ἱστοριῶν* του, ὁ Ἡρόδοτος φαντάζεται μιά συζήτηση πού ἔφερε σέ ἀντιπαράθεση τρεῖς εὐγενεῖς πέρσες σχετικὰ μέ τή φύση τοῦ καλύτερου πολιτικοῦ συστήματος γιά τήν τεράστια αὐτοκρατορία πού ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Καμβύση εἶχε ἀφήσει ἀκέφαλη. Ἕνας-ἕνας μέ τή σειρά τους, ὁ Ὀτάνης, ὁ Μεγάβυζος κι ὁ Δαρεῖος πῆραν τόν λόγο. Ὁ πρῶτος γιά νά συμβουλέψει ὅτι ἡ ἐξουσία πρέπει νά ἀνήκει στους πῖο πολλούς, ὁ δεύτερος γιά νά ὑμνήσει τήν ἀξία τῆς ὀλιγαρχίας, τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ διακυβέρνησης, καί τέλος ὁ τελευταῖος γιά νά προτείνει τή διατήρηση τῆς μοναρχίας. Ὑπερίσχυσε ἡ γνώμη τοῦ Δαρείου κι ὁ Ἡρόδοτος ἀρέσκειται νά διηγῆται κατόπιν πῶς ὁ Δαρεῖος κατάφερε νά φέρει ἔτσι τά πράγματα ὥστε ἡ μοῖρα νά ὑποδείξει αὐτόν γιά κύριο τῆς αὐτοκρατορίας. Κι ὁ ἴδιος ὁ Ἡρόδοτος ἤξερε καλά ὅτι οἱ ἀκροατές του μέ δυσκολία θά πίστευαν ὅτι ἡ συζήτηση αὐτή ἐγινε πραγματικά. Στά μάτια τῶν Ἑλλήνων, καί εἰδικά τῶν Ἀθηναίων, τό περσικό βασίλειο ἦταν τό κατ' ἐξοχήν σύμβολο τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου, ἑνός κόσμου πού διέφερε ἀπό τούς Ἕλληνας ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀγνοοῦσε τό ἴδιον τοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδή τήν πολιτική συζήτηση. Οἱ βάρβαροι, πράγματι, ὑποτάσσονταν σ' ἕναν ἀφέντη, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἦταν ἐλεύθεροι ἄνθρωποι, κύριοι τοῦ ἴδιου τους τοῦ πεπρωμένου. Μιά τέτοια συζήτηση σάν αὐτή πού ὁ Ἡρόδοτος ἀποδίδει στους τρεῖς εὐγενεῖς πέρσες ἦταν λοιπόν δύσκολα πιστευτή. Στήν πραγματικότητα, ὅλοι γενικά πιστεύουν ὅτι ὁ ἱστορικός ἄδραξε τήν εὐκαι-

ρία μέ τήν ἀφήγησή του γιά τήν ἀνοδο τοῦ Δαρείου, νά ἐκθέσει τίς ἀπόψεις πού τότε ἄρχιζαν νά διατυπώνονται στους ἀθηναϊκοὺς κύκλους. Οἱ ἀπόψεις αὐτές συνδέονταν ὀλοφάνερα μέ μιὰ πραγματικότητα πού διαμορφωνόταν μπροστά στά μάτια τους, τή λαϊκή δηλαδή κυριαρχία. Ἡ κυριαρχία αὐτή τοῦ δήμου εἶχε κατακτηθεῖ ἀφ' ἑνός μέ τοὺς ἀγῶνες κατά τῶν τυράννων (ἔστω κι ἂν στήν οὐσία ἦταν ἕνας συνασπισμὸς τῶν ἀριστοκρατῶν πού ὑπέταξε τοὺς Πεισιστρατίδες) καὶ ἀφ' ἑτέρου κατά τῶν ἀριστοκρατῶν ἐκείνων πού ἀκολουθώντας τὸν Ἰσαγόρα ἰσχυρίζονταν ὅτι προόριζαν γιά ἕναν «μικρὸ ἀριθμὸ» τὴ ρύθμιση τῶν ὑποθέσεων τῆς πόλης. Στόν περσικὸ διάλογο τοῦ Ἡρόδοτου, ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς τρεῖς συνομιλητὲς ἀρέσκειται νά καταγγεῖλει τὰ ἀρνητικὰ τοῦ πολιτεύματος στό ὁποῖο ἀντιτίθεται: τὴν τυραννία ὁ δημοκρατικὸς Ὀτάνης, τὴ λαϊκὴ κυριαρχία ὁ ὀλιγαρχικὸς Μεγάβυζος, τὴ δημοκρατία καθὼς καὶ τὴν ὀλιγαρχία ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς ἀρχῆς τοῦ ἑνὸς μόνου, Δαρεῖος. Στὴν παρέμβαση τοῦ μελλοντικοῦ κυρίου τοῦ βασιλείου, βλέπουμε ἤδη διατυπωμένα τὰ κύρια ἐπιχειρήματα πού θά χρησιμοποιήσουν κατά τῆς δημοκρατίας οἱ ἀντίπαλοι τοῦ καθεστώτος: ὅταν ὁ λαὸς εἶναι κυρίαρχος, ἐπικρατοῦν οἱ κακοὶ καὶ ἡ βία βασιλεύει στίς σχέσεις μεταξύ πολιτῶν, μιὰ βία πού ἐνισχύεται ἀπὸ ὀλέθριες φιλίες. Ἀλλὰ βρίσκουμε ἤδη νά ἐκφράζεται καὶ ἡ ἰδέα τὴν ὁποία θά ξαναδοῦμε στόν Πλάτωνα ὅτι ἡ ὀλιγαρχία δέν ἀξίζει περισσότερο, γιατί ἂν ἡ ἐξουσία εἶναι στά χέρια ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ ἀνδρῶν, ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς προσβλέπει στό νά τὴν κατακτήσει γιά τὸν ἑαυτό του καὶ μόνο. "Ἐτσι ἐξηγοῦνται καὶ οἱ διαμάχες οἱ τόσο ἐπιζήμιες γιά τὴν ἰσορροπία τῆς πόλης. Εἶναι λοιπὸν ἐνδιαφέρον ὅτι ἐμφανίζεται στό κείμενο αὐτό, τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφὴ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι τοποθετεῖται γύρω στά μέσα τοῦ αἵωνα, ἕνας ὀρισμένος ἀριθμὸς θεμάτων πού θά ἐπανεξεταστοῦν ἀπὸ τὴ μετασωκρατικὴ πολιτικὴ σκέψη τὸν 4ο αἰώνα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ καλοῦ μονάρχου, αὐτοῦ δηλαδή πού εἶναι ὁ ἄριστος καὶ πού «μέ τὴν ἀρίστη του φρόνηση μπορεῖ νά κυβερνᾷ ὡραῖα τὸ πλῆθος»⁷.

7. Ἡρόδοτος, III, 82.

Ἡ πολιτική συζήτηση κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο

Ἄν ὁ περσικός διάλογος ἀνοίγει ἔτσι τήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψης, στήν οὐσία ἐγκαινιάζει ἕνα εἶδος συζήτησης πού ἐμελλε νά ἐξελιχθεῖ κατά τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 5ου αἰώνα, δηλαδή κατά τήν περίοδο πού ἀντιστοιχεῖ στόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Εἶναι δίχως ἄλλο στά πρώτα χρόνια τοῦ πολέμου πού γράφτηκε καί δημοσιεύθηκε ὁ λίβελλος αὐτός κατά τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας γνωστός μέ τό ὄνομα *Ἀθηναίων Πολιτεία* καί πού γιά μεγάλο διάστημα τόν ἀπέδιδαν στόν Ξενοφῶντα. Στήν πραγματικότητα ἀγνοοῦμε τήν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα. Ἀπό τίς πρώτες κιόλας φράσεις, δηλώνεται σάν ἀποφασιστικός πόλεμος τῆς δημοκρατίας: «Σχετικά μέ τό πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων, ὅτι δηλαδή διάλεξαν αὐτόν τόν τύπο πολιτεύματος, ἐγώ δέν τοὺς ἐπαινῶ γιατί, μέ αὐτή τήν ἐπιλογή, διάλεξαν νά εἶναι οἱ κακοί πῶς εὐτυχησμένοι ἀπό τοὺς καλοῦς»⁸. Φυσικά δέν πρέπει νά δώσει κανεῖς ἠθική ἔννοια σ' αὐτήν τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς «καλοῦς» (χρηστούς) καί τοὺς «κακοῦς» (πονηροῦς). Γιά τόν συγγραφέα, ὅπως ἤδη στοὺς λυρικούς ποιητές τοῦ προηγούμενου αἰώνα, οἱ «καλοῖ» εἶναι οἱ «εὐγενεῖς», αὐτοὶ πού αὐτοαποκαλοῦνται «καλοὶ κάγαθοί», καί οἱ «κακοί» εἶναι οἱ «μη εὐγενεῖς», οἱ κοινοὶ θνητοί, δηλαδή ὁ ἀπαιδευτος λαουτζίκος πού ἰσχυρίζεται ὅτι ἔχει κι αὐτός λόγο στίς υποθέσεις τῆς πόλης. Ἡ ἱκανότητα τοῦ «γέρου ὀλιγαρχικοῦ» ὅπως τόν ἀποκαλοῦν οἱ ἀγγλοσάξωνες ἱστορικοί, ἔγκειται στό ὅτι ἀφοῦ ἔθεσε ἔτσι τό θέμα, ἀποδεικνύει στή συνέχεια ὅτι ὅλα συντελοῦν στό νά ἐξασφαλίσουν τήν κυριαρχία αὐτῆ τῶν «κακῶν» ἐπὶ τῶν «καλῶν»: ὁ τρόπος πρόσβασης στά δημόσια ἀξιώματα μέ κλήρο, ἡ ἀπονομή τῶν δημοσίων λειτουργημάτων, τό δικαίωμα λόγου στίς συνελεύσεις καί φυσικά ἡ ἡγεμονία πού ἀσκοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι στοὺς συμμάχους τους. Πάνω σ' αὐτό γράφει: «Σχετικά μέ τοὺς συμμάχους, ἐκείνοι πού ἔρχονται στήν Ἀθήνα συκοφαντοῦν, καθώς φαίνεται, καί μισοῦν τοὺς ἀξιους πολίτες, ἐπειδὴ ξέρουσιν ὅτι ἀναγκαστικά ὁ ὑπῆκοος μισεῖ τόν ἄρχοντα. Ἄν μάλιστα ἐπικρατήσουν οἱ πλούσιοι καί οἱ δυνατοί, στίς συμμαχικὲς πόλεις, ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων δέν

8. *Ἀθηναίων Πολιτεία*.

θά έχει για πολύ χρόνο τήν ἐξουσία. Για τόν λόγο αὐτό στεροῦν ἀπό τούς ἄξιους τά πολιτικά τους δικαιώματα, τούς παίρνουν τά χρήματα, τούς ἐξορίζουν καί τούς σκοτώνουν καί ἐνισχύουν τούς ἀνάξιους⁹. Ἡ ἡγεμονία παραχωρεῖ ἐπί πλέον στόν λαό πλῆθος ὑλικῶν πλεονεκτημάτων: ἐξαναγκάζοντας τούς συμμάχους νά ἔλθουν στήν Ἀθήνα γιά τήν ἐκδίκαση τῶν ὑποθέσεών τους, οἱ Ἀθηναῖοι εἰσπράττουν τά ἔξοδα δικαιοσύνης πού τροφοδοτοῦν τά ταμεῖα τῆς πόλης καί ἐπιτρέπουν τήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ τῶν δικαστῶν. Ἡ κυριαρχία πού ἀσκοῦν στή θάλασσα τούς ἐπιτρέπει νά ἀπολαμβάνουν ὄλων τῶν ἀγαθῶν πού συρρέουν στόν Πειραιᾶ, καί νά ἀντέχουν γι' αὐτόν ἀκριθῶς τόν λόγο «τίς θεομηνίες μέ τίς ὁποῖες ὁ Ζεὺς πλήττει τίς συγκομιδές», νά διαθέτουν ἀκόμη ὅλα τά ἀναγκαῖα ὑλικά γιά τόν ἐξοπλισμό αὐτοῦ τοῦ στόλου στόν ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἰσχὺς τους. Ὁ ἀθηναϊκός λαός κατάφερε νά βρεῖ τόν τρόπο νά διατηρήσει τήν ἐξουσία του στήν πόλη, σέ βάρος ὁμῶς τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, πού ἀνυπεράσπιστοι ἔναν προορισμό εἶχαν: νά πληρώνουν φόρους καί νά δουλεύουν σκληρά ὑπό τήν ἀπειλή πάντα νά χάσουν τήν περιουσία τους καί τή ζωή τους. Ἦταν μάλιστα ὑποχρεωμένοι νά ἀνέχονται στό πλευρό τους τήν παρουσία τῶν ἀνεπιθύμητων αὐτῶν μετοίκων καί δούλων, πού τίποτα δέν τούς ἔκανε νά ξεχωρίζουν στόν δρόμο ἀπό τούς φτωχοὺς Ἀθηναίους καί στοὺς ὁποίους εἶχαν παραχωρηθεῖ μεγάλες ἐλευθερίες, γιατί ἡ πόλη τούς χρειαζόταν αὐτοὺς τούς ἀνθρώπους γιά ἓνα σωρὸ ἐπαγγέλματα καί γιά τό ναυτικό της.

Ἡ «γέρο ὀλιγαρχικός» ἦταν πνεῦμα διαυγές, κι ὁ εὐφυῆς τρόπος μέ τόν ὁποῖον συσχετίζει τούς θεσμούς τῶν Ἀθηναίων μέ τή λαϊκή κυριαρχία καταδεικνύει πέρα ἀπό τήν ὀξυδέρκεια του καί συγκεκριμένες ἀλήθειες. Ὡστόσο, ὅσο κι ἂν αὐτές ἀπηχοῦν καί τά λόγια τοῦ Περικλῆ στόν περίφημο ἐπιτάφιο πού ἐκφώνησε τόν πρῶτο χειμῶνα μετά τήν ἔναρξη τοῦ πολέμου, βλέπουμε καθαρά τή διαφορετική θεώρηση τῶν δύο ἀνδρῶν. Αὐτό πού ὁ Περικλῆς παρουσίαζε σάν κτῆμα τοῦ συνόλου τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ὁ πολέμιος τῆς δημο-

9. Στό ἴδιο, I, 14.

κρατίας λιβελλογράφος τό παρουσίαζε σάν προνόμιο μιᾶς ομάδας στούς κόλλπους τῆς πόλης, «τῶν κακῶν», τῶν ἀγαθῶν, τῶν φτωχῶν. Ἔτσι, γιά νά πάrouμε ἓνα μόνο παράδειγμα, ὅταν ὁ Περικλῆς λέγει: «Ἐχουμε ἀκόμα θεσπίσει στήν πολιτεία μας πολλούς τρόπους ν' ἀνασαινει ὁ καθένας μας ἀπό τούς μόχτους, τελώντας ἀγῶνες καί δημόσιες θυσίες ταχτικές ὄλο τό χρόνο, καί μέ ἰδιωτικές καλοσυσταζούμενες ἐγκαταστάσεις, πού νά τίς χαίρεται κανεῖς κάθε μέρα τοῦ διώχνει τό θάρος τῆς λύπης»¹⁰, ὁ «γέρο-ὀλιγαρχικός» ἀπαντᾷ: «Σχετικά μέ τίς θυσίες, τίς ἱεροτελεστιές, τίς γιορτές καί τούς ναούς, ὁ δήμος, ἐπειδή εἶδε ὅτι ὁ κάθε φτωχός δέν μπορεῖ νά θυσιάσει, νά κάνει συμπόσια, νά ἔχει ναούς καί νά κατοικεῖ σέ πόλη ὠραία καί μεγάλη, βρῆκε μέ ποιό τρόπο θά γίνουν ὄλα αὐτά. Ἡ πόλη δηλαδή ἀπό τό δημόσιο ταμεῖο θυσιάζει ζῶα πολλά καί ὁ δήμος ἀπολαμβάνει καί τά μοιράζεται. Ὅσο γιά τά γυμναστήρια, λουτρά καί ἀποδυτήρια, μερικοί πλούσιοι ἔχουν τά δικά τους, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ δήμος γιά δική του χρήση χτίζει πολλές παλαῖστρες, ἀποδυτήρια καί λουτρά καί περισσότερο ἀπολαμβάνει αὐτά ὁ ὄχλος παρά οἱ λίγοι ἢ ἐκεῖνοι πού εὐημεροῦν»¹¹.

Παρεμπιπτόντως, στή ρύμη τοῦ σύντομου λιβέλλου του, ὁ «γέρο-ὀλιγαρχικός» διερωτᾷται ἂν θά ἦταν δυνατόν νά ἀλλάξουν τά πράγματα. Ἀλλά βλέπει καλά ὅτι ἡ ἴδια ἡ συνοχή τοῦ συστήματος ἀποκλείει κάθε ἐλπίδα σέ ὄσους σκέπτονται σάν κι αὐτόν. Ὅσο γι' αὐτούς πού ἐλπίζουν νά βελτιώσουν τό ὑπάρχον σύστημα μέ μικρές σταδιακές ἀλλαγές, μπορεῖ νά τά καταφέρουν μία μέρα, ἀλλά ἔχει κανεῖς τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ λιβελλογράφος δέν τό πιστεύει καθόλου.

Παρ' ὄλα αὐτά, τό εἶδαμε καί προηγουμένως, ὁ πόλεμος, δημιουργώντας ρήγματα στό σύνολο τῶν πολιτῶν, ἐμελλε νά εὐνοήσει τήν ἀμφισβήτηση τοῦ πολιτεύματος. Δυστυχῶς δέν ἔχουμε παρά μακρινούς ἀπόηχους τῶν συζητήσεων πού δίχαζαν τότε τήν κοινή γνώμη. Ὁ Θουκυδίδης, μέσα ἀπό τήν ἱστορήσή του, δέν κάνει μνεῖα παρά τῶν συζητήσεων μόνον τῶν σχετικῶν μέ τή διεξαγωγή τοῦ πολέμου,

10. Θουκυδίδης, II, 38, 1.

11. Ἀθηναίων Πολιτεία, II, 9-10.

τουλάχιστον μέχρι τό ὄγδοο βιβλίο ὅπου τοποθετεῖται ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τοῦ 411. Μόνο μέ ἔμμεσο τρόπο μαντεύουμε τήν ὑπαρξη συζητήσεων σχετικά μέ τή μορφή τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος πού οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦν «πολιτεία», ὅρος σύνθετος πού γενικά μεταφράζεται σάν «πολίτευμα». Ἐτσι ὁμως περιορίζεται ἡ σημασία του, γιατί μέ τόν ὄρο «πολιτεία», ἐννοοῦσαν στήν πραγματικότητα ὅλη τήν ὀργάνωση τῆς πόλης, κι ὄχι μόνον τούς θεσμούς της. Τό θέατρο τῆς ἐποχῆς –τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ καί τοῦ Εὐριπίδη, κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη– μάς ἀφήνει νά μαντεύουμε μέ μερικούς ὑπαινιγμούς τή φύση αὐτῶν τῶν συζητήσεων. Ἀλλά εἶναι κυρίως μέσα ἀπό τούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ξενοφῶντα, τῶν ὁποίων ἡ δράση τοποθετεῖται στή διάρκεια τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ πολέμου, κι ἐπίσης στούς λόγους πού ὁ Ξενοφῶν, στά Ἑλληνικά, ἀποδίδει στούς διάφορους πρωταγωνιστές τῆς δευτέρας ὀλιγαρχικῆς ἐξέγερσης, πού μπορεῖ κανεῖς νά μαντέψει ποιά ἦταν τά κύρια θέματα συζητήσεων. Μποροῦμε χονδρικά νά ποῦμε ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ἀσκοῦσαν κριτική στό πολίτευμα, ὑπῆρχαν κι αὐτοί πού, ἂν καί ἀποδέχονταν τίς ἀρχές του, ἐπέκριναν τίς καταχρήσεις στίς ὁποῖες κατέληγε ἡ κυριαρχία τοῦ «δήμου», κι αὐτοί πού συνειδητά θεωροῦσαν ὅτι μιά καί ὁ λαός ἦταν ἀπό τή φύση του κακός καί ἀμαθής, δέν ἔπρεπε νά τοῦ παραχωροῦνται τά ἴδια δικαιώματα μέ τούς ἀνθρώπους πού ἡ γέννησή τους κι ὁ πλοῦτος τους τούς ἔκαναν πιό ἱκανούς νά κυβερνοῦν καλά τήν πόλη. Ἐχουν χρησιμοποιηθεῖ κατά καιρούς γιά τή διάκριση τῶν μὲν ἀπό τούς δέ οἱ ὄροι τῶν μετριοπαθῶν καί τῶν ἐξτρεμιστῶν. Αὐτό ὁμως παραποιεῖ κάπως τήν πραγματικότητα καί παγιώνει ἀντιθέσεις πού δέν ἦταν τόσο ξεκάθαρες. Θά τίς διατηρήσουμε ὁμως γιά τήν εὐκολία τῆς ἀνάλυσης. Ἀπό τή μιά μεριά λοιπόν οἱ «μετριοπαθεῖς». Ἀποδέχονταν τή μορφή τοῦ πολιτεύματος, καί δέν εἶχαν κατά νοῦ νά τό ἀμφισβητήσουν a priori. Ἀλλά κατέκριναν τήν ἀξανάνομη ἐπιρροή πού εἶχαν καταφέρει νά ἀποκτήσουν στόν «δήμο» οἱ πολιτικοί αὐτοί τούς ὁποίους ἄρχιζαν νά ἀποκαλοῦν «δημαγωγούς», καί πού, ἰσχυροί ἀπό τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦσαν στόν λαό χάρις στά ρητορικά τους ταλέντα, τόν παρέσερναν σέ μιά πολιτική ὄλο καί πιό τυχοδιωκτική. Ἀπό τούς πολιτικούς αὐτούς, ὁ πιό ἀξιοσημεῖωτος ἦ-

ταν ο Κλέων, πού μετά τόν θάνατο τοῦ Περικλῆ, κατηύθυνε στήν πραγματικότητα καί μέχρι τόν θάνατό του τό 421 στήν Ἀμφίπολη, τήν ἀθηναϊκή πολιτική. Ὁ Πλούταρχος λέει γι' αὐτόν ὅτι: «Πρῶτος αὐτός, μιλώντας ἔβαζε τίς φωνές κι ἄφηνε ἀνοικτό τό ἱμάτιό του, χτυποῦσε μέ τήν παλάμη του τό μερί του καί πηγαινοερχόταν ἐνώ μιλοῦσε. Ἔτσι παρέσυρε τοὺς πολιτικούς στό ἐπιπόλαιο ἐκεῖνο φέρσιμο καί τήν περιφρόνηση γιά τήν κοσμιότητα, γεγονός πού ἀργότερα τά ἔφερε ὅλα ἄνω-κάτω»¹². Ὁ Ἀριστοφάνης, πού ὁ Κλέων ἦταν ὁ ἀγαπημένος του στόχος, τόν παρουσιάζει στοὺς Ἰππῆς μέ τά χαρακτηριστικά ἑνός βάρβαρου δούλου πού κάνει ὅ,τι θέλει τόν κύριό του, τόν γέρο-Δῆμο μέ εὐτελεῖς κολακείες. Ὁ κωμικός ποιητής θρηνοῦσε ἐπίσης καί γιά τό ὅτι τότε ἡ δημαγωγία, ἡ συμπεριφορά τοῦ δήμου, εἶχε πέσει στά χέρια ἀνδρῶν πού ἀντλοῦσαν τά εἰσοδήματά τους ἀπό τήν ἄσκηση δυσφημισμένων ἐπαγγελμάτων. Ἔτσι ὁ Κλέων χαρακτηριζόταν «δερματέμπορας» καί στοὺς Ἰππῆς ὁ παφλαγόνας δοῦλος εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἕναν ἔμπορο ἀλλαντικῶν ἔτοιμο νά διεκδικήσει γιά λογαριασμό του τήν εὐνοια τοῦ Γερο-Δῆμου. Θά ὑπενθυμίσουμε ἀκόμη μιά φορά ὅτι οὔτε ὁ Κλέων οὔτε οἱ ἄλλοι «ἔμποροι» τοὺς ὁποίους χλευάζει ὁ Ἀριστοφάνης ἦταν ἀνθρώποι χαμηλῶν εἰσοδημάτων. Ἦταν πλούσιοι –ὁ Κλέων διέθετε ἕνα ἐργαστήριο μέ πενήντα δούλους βυρσοδέψες– καί δέν ξεχώριζαν κατά τίποτα στόν τρόπο ζωῆς ἀπό τοὺς ἀριστοκράτες πού πρὶν ἀπό αὐτοὺς κυβερνοῦσαν τήν πόλη. Ἀλλά δέ μπορούσαν νά περηφανεῦνται γιά διάσημους προγόνους ὅπως ἄλλοτε ὁ Κίμων ἢ ὁ Περικλῆς. Καί κυρίως, κατάφεραν νά κάνουν πολιτική σταδιοδρομία μιά ἐποχή πού στοὺς κόλπους τοῦ δήμου ὑπῆρχαν ἀνταγωνισμοὶ λόγῳ τῶν συνεπειῶν τοῦ πολέμου. Ἐξ οὗ καί ἡ προσφυγή στίς «δραματικές» αὐτές μεθόδους πού περιγράφει ὁ Πλούταρχος γιά νά πείσουν τόν λαό γιά τό ὀρθόν τῆς πολιτικῆς πού ἐξεθείαζαν. Πρέπει ἄλλωστε νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι, ἀντίθετα μέ ὅ,τι ἰσχυρίζοταν ὁ Ἀριστοφάνης, δέν ἦταν ἡ προέλευση τῆς περιουσίας τοῦ Κλέωνα πού ἐξηγοῦσε αὐτή τή νέα «δημαγωγική» συμπεριφορά. Ὁ Ἀλκιβιάδης, γόνος παλαιᾶς ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας, κατέφευγε στίς ἱ-

12. Πλούταρχου, *Νικίας*, 8.

διες μεθόδους για να κερδίσει την εϋνοια του δήμου αντιμέτωπος με έναν Νικία, ιδιοκτήτη ανήλικων δούλων, που αντίθετα ενσάρκωνε την παραδοσιακή σφροσύνη και μετριοπάθεια.

Παράλληλα όμως μ' αυτό το ρεύμα που, νοσταλγώντας τό παρελθόν, τά έβαλε πιο πολύ με τους ανθρώπους παρά με τους θεσμούς, και άρχιζε να έκπονεί τόν μύθο μιās «δημοκρατίας τών προγόνων», *τήν πάτριον πολιτείαν*, με την όποία συνέδεαν τά φημισμένα όνόματα του Σόλωνα και του Κλεισθένη, υπήρχε κι ένα ρεύμα καθαρά έχθρικό προς τίς ίδιες τίς άρχές της λαϊκής έξουσίας. Αυτόι που τό επικαλούνταν συντελούσαν στή δημιουργία ενός άλλου μύθου, του μύθου τής σπαρτιατικής εϋνομίας, τής καλής όργάνωσης που όφειλόταν στον θρυλικό νομοθέτη Λυκούργο. Ό Ηρόδοτος είχε ήδη κάνει μνεία γι' αυτή, αλλά είναι κυρίως στά χρόνια του πολέμου που τό «σπαρτιατικό όραμα» άρχίζει να παίρνει σάρκα και όστά και ή πολιτεία τών Λακεδαιμονίων παρουσιάζεται σαν υπόδειγμα. Δυστυχώς χάθηκε ή *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* του Κριτία, ενός τών Τριάκοντα, που ήταν επιπλέον θεός του Πλάτωνα και φίλος του Σωκράτη. Άλλά έχουμε τό έργο του Ξενοφώντα, στο όποιο εκφράζονται οι κύριες άπόψεις αυτης τής λακωνοφιλίας την όποία είχαν μερικοί Άθηναίοι. Αυτό που θαύμαζαν στους Σπαρτιάτες, ήταν πρωτίστως ή πειθαρχία τους, ό σεβασμός τους προς τους νόμους, μιá παιδεία έντελώς στραμμένη προς τόν πόλεμο, ή άπόρριψη του ξένου και τών έμπορικων δραστηριοτήτων, φορέων διαφθοράς, και τέλος, τό κύρος του όποιου έχαιραν οι Γέροντες, οι βασιλείς και οι έφοροι άπέναντι σ' έναν δήμο που οι συνελεύσεις του ήταν χωρίς πραγματική έξουσία. Άντιλαμβάνεται κανείς πόσο παράδοξο ήταν για τους Άθηναίους να έπαινοϋν τή Σπάρτη, να θεωροϋν τό πολίτευμά της σαν υπόδειγμα, ένθ ή πόλη τους ήταν σέ έμπόλεμη κατάσταση με τους Λακεδαιμονίους. Και καταλαβαίνει επίσης κανείς γιατί με άφορμή ακριβώς τίς σοβαρές ήττες που υπέστη ή Άθήνα έπεχείρησαν οι όλιγαρχικοί και μάλιστα δύο φορές να γίνουν κύριοι τής πόλης.

Κανένas τους όμως, μετριοπαθής ή έξτρεμιστής, δέν σκεφτόταν πραγματικά να εισαγάγει στην Άθήνα τό σπαρτιατικό πολίτευμα όσο κι αν τό είχε έξιδαδικεύσει. Και μόνο τόν έπόμενο αιώνα, στά

οὐτοπιστικά οικοδομήματα ενός Πλάτωνα, ξαναβρίσκουμε τόν ἀπόχό του. Πιό πεζά, οἱ πολέμιοι τῆς δημοκρατίας, χωρίς νά ἔχουν ἕνα συγκεκριμένο «πρόγραμμα», θεωροῦσαν κάποια μέτρα ἱκανά νά ἐπαναφέρουν στήν πόλη τήν παλιά της ἰσορροπία. Ὅρισμένα ἀπό τά μέτρα αὐτά ἀφοροῦσαν σ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς θεσμούς. Τό βαλλόμενο ὄργανο ἦταν τό δημοκρατικό συμβούλιο τῶν Πεντακοσίων πού εἶχε θεσμοθετηθεῖ ἀπό τόν Κλεισθένη καί τοῦ ὁποῦ τά μέλη ἐκλέγονταν διά κλήρου κάθε χρόνο. Ἐπιθυμοῦσαν νά τό ἀντικαταστήσουν εἴτε μέ ἕνα συμβούλιο πιό περιορισμένο καί κυρίως διαφορετικά ἐπανδρωμένο, εἴτε νά θέσουν ἐπικεφαλῆς του μιά ἐπιτροπή προβούλων, ἀρχόντων ἐξουσιοδοτημένων νά ἀσκοῦν ἔλεγχο στούς νόμους καί τούς θεσμούς. Ἡ κατάργηση τῶν μισθῶν, τῶν ἀμοιβῶν γιά τά δημόσια ἀξιώματα, ἦταν τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς συρρίκνωσης τῶν ἐξουσιῶν τῆς Βουλῆς. Ἄλλα ἄλλα μέτρα πού ἐξετάσθηκαν εἶχαν πιό σοβαρή σημασία: ἀποσκοποῦσαν στό νά μειώσουν τόν ἀριθμό αὐτῶν πού «συμμετεῖχαν στήν πολιτεία», ἤ μέ ἄλλα λόγια ἀπολάμβαναν πλήρων πολιτικῶν δικαιωμάτων. Τό κριτήριο ἀποκλεισμοῦ δέν ἦταν καθορισμένο μέ ἀκρίβεια. Στήν πραγματικότητα ἀποσκοποῦσε στό νά ἀπομακρύνει ἀπό κάθε πολιτική δραστηριότητα αὐτούς πού δέν ἦταν σέ θέση νά ἐνταχθοῦν στήν τάξη τῶν ὀπλιτῶν, δηλαδή γιά νά χρησιμοποιήσουμε κι ἐμεῖς τήν ἔκφραση πού ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδει στόν Θηραμένη – ἕναν ἀπό τούς ἐκπροσώπους τοῦ ὀλιγαρχικοῦ αὐτοῦ ρεύματος – αὐτούς πού δέν ἦταν σέ θέση «νά ὑπερασπίσουν τήν πόλη εἴτε μέ τό ἄλογο τους, εἴτε μέ τήν ἀσπίδα τους». Μέ ἄλλα λόγια τό πλῆθος τῶν θητῶν, τούς πολίτες τῆς τελευταίας τάξης πού ὑπηρετοῦσαν στόν στόλο καί ἀντιπροσώπευαν τό πιό δραστήριο τμήμα τοῦ δήμου. Τό 411, οἱ ὀλιγαρχικοί ἀποτίμησαν σέ πέντε χιλιάδες τόν ἀριθμό αὐτῶν πού θά ἐξασφάλιζαν τή διατήρηση τῆς πόλης καί τό 404, σέ τρεῖς χιλιάδες μόνο. Στήν πραγματικότητα, ξέρομε ὅτι τό 411 ἡ καθιέρωση τοῦ «καταλόγου» τῶν «ἐνεργῶν» πολιτῶν καταλήγει στήν ἐγγραφή ἐννέα χιλιάδων ὀνομάτων, ἀριθμός πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό πού θά ἔπρεπε νά εἶναι στήν πραγματικότητα κατά τήν τελευταία περίοδο τοῦ πολέμου τό σύνολο τῶν πολιτῶν τῶν τριῶν πρώτων τάξεων. Ἄλλά τό κριτήριο τῆς ἱκανότητας πρὸς ὀπλισμόν δέν ἦταν τό μόνο πού προ-

βαλλόταν από τούς υπέρμαχους μᾶς λίγο πολύ κλειστής ὀλιγαρχίας. Οἱ «μετριοπαθεῖς» προέβαλλαν ἕνα ἄλλο: τήν κατοχή περιουσίας. Κι αὐτό γιά νά ἀξιοποιήσουν τή σχέση ἀνάμεσα στήν κατοχή γῆς καί τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη, πού σέ πολλές πόλεις ἦταν ἀκόμη ἄρρηκτα συνδεδεμένες. Ἐνῶ στήν Ἀθήνα, παρόλο πού μόνον ὁ πολίτης μποροῦσε νά ἔχει δικαίωμα στήν κτηματική ιδιοκτησία, ἐν τούτοις μποροῦσε κανεῖς νά εἶναι πολίτης χωρίς νά κατέχει κτήματα. Ἀμέσως μετά τή δευτέρα ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, ἕνας ἀπό τούς «μετριοπαθεῖς» αὐτούς, κάποιος Φορμίσιος, πρότεινε νά ἔχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα μόνον οἱ κάτοχοι γῆς. Ἡ πρόταση ἀπορρίφθηκε, ἀλλά ἄν εἶχε γίνει ἀποδεκτή, πέντε χιλιάδες Ἀθηναῖοι θά εἶχαν στερηθεῖ τά πολιτικά τους δικαιώματα. Ἄν θυμηθοῦμε ὅτι ὑπῆρχαν τότε περίπου τριάντα χιλιάδες πολίτες, βλέπουμε ὅτι τό κριτήριο ἦταν λιγότερο περιοριστικό ἀπό ὅ,τι αὐτό τῆς ἰκανότητας πρὸς ὄπλισμό. Προβλημάτιζε ὁμως αὐτούς πού, σάν τόν ποιητή Ἀριστοφάνη, δέν κατηγοροῦσαν τόσο τό καθεστῶς ὅσο τήν ἔκπτωσή του καί πού στήριζαν τήν ἐλπίδα σέ μιᾶ ἀναγεννημένη δημοκρατία ἀπό τήν τάξη τῶν χωρικῶν, εὐχόμενοι τήν ἐγκαθίδρυση ἑνός πολιτεύματος πού ἕνας νεότερος ὀνόμασε «ἡ δημοκρατία τῶν χωρικῶν».

Δέν θά μπορούσαμε λοιπόν νά μιλήσουμε, μέ ἀφορμή αὐτά τά διαφορετικά ρεύματα σκέψης, γιά ἀληθινά πολιτικά «προγράμματα». Ἐπρόκειτο κυρίως γιά ζητήματα πού συζητιόντουσαν στούς πολιτικούς κύκλους τούς ὁποίους ἀνησυχοῦσε ὁ ὄλο καί πῶ ριζοσπαστικός χαρακτήρας τῆς δημοκρατίας, ἀλλά ἐπίσης κι οἱ συνεχεῖς ἀποτυχίες τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς. Νά μειώσουν τήν παντοδυναμία τῆς Βουλῆς καί τῆς Ἐκκλησίας, νά ἀπομακρύνουν τούς πῶ φτωχοῦς ἢ αὐτούς πού δέν εἶχαν γῆ ἀπό τίς πολιτικές ἀποφάσεις, αὐτοῖ ἦταν οἱ προβληματισμοί πού ὤθησαν τούς περισσότερους ἀπό αὐτούς νά πάρουν ἐνεργό μέρος στίς δύο ὀλιγαρχικές ἐξεγέρσεις τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα. Ὅμως ἡ δημοκρατία εἶχε θεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση, μέ δραστηκότερο μάλιστα τρόπο, καί ἀπό μικρές ὀμάδες νέων ἀνδρῶν, ἀριστοκρατικῆς γενικά προέλευσης, οἱ ὁποῖοι παρακολουθοῦσαν τά μαθήματα αὐτῶν τῶν συχνά ξενικῆς καταγωγ-

γής δασκάλων, πού είχαν έρθει νά διδάξουν στήν Ἀθήνα, τῶν λεγόμενων σοφιστῶν.

Ἡ κίνηση τῶν σοφιστῶν

Ἡ κίνηση τῶν σοφιστῶν ἐμφανίζεται ὡς ἓνα ρεῦμα τῆς ἐλληνικῆς σκέψης πού ἀναπτύχθηκε κατά τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 5ου αἰῶνα. Ἐχοντας κληρονομήσει τή ρασιοναλιστική παράδοση τῶν Ἰώνων, ἐμελλε νά ἐφαρμόσει στόν στοχασμό γιά τόν ἄνθρωπο καί τήν κοινωνία τήν τεχνική τῆς γεννημένης ἀπό τήν πολιτική πείρα διαλεκτικῆς. Δυστυχῶς γνωρίζουμε πολύ λίγο τά ἔργα τῶν κυριότερων σοφιστῶν, πού δέ μᾶς ἔχουν φθάσει παρά ὑπό μορφήν ἀποσπασμάτων ἢ μέσα ἀπό τά λόγια πού ὁ Πλάτων ἀποδίδει σέ ὀρισμένους ἀπό αὐτούς. Ξενικῆς γενικά καταγωγῆς—ὁ Πρωταγόρας ἦταν ἀπό τά Ἀβδηρα, ὁ Ἰππίας ἀπό τήν Ἡλιδα, ὁ Γοργίας ἀπό τοὺς Λεοντίους—πληρώνονταν πανάκριβα γιά τά μαθήματά τους, καί δέν εἶναι ἐδῶ μιά ἀπό τίς πιό ἀσήμαντες κατηγορίες πού διατυπώνει ἐναντίον τους ὁ Πλάτων. Ἀλλά οἱ συζητήσεις ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί τοὺς νεαροὺς Ἀθηναίους τῶν καλύτερων οἰκογενειῶν πού περιστοίχιζαν τόν Σωκράτη, συζητήσεις πού μᾶς μεταφέρει ὁ Πλάτων, μαρτυροῦν ὅτι αὐτά τά μαθήματα εἶχαν μεγάλη προσέλευση κι ὅτι τό πέρασμα διάσημων σοφιστῶν ἀπό τήν πόλη πού τότε ἦταν τό κέντρο τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς προκαλοῦσε τό ἐνδιαφέρον καί πολλές φορές τόν ἐνθουσιασμό. Στήν ἀρχή τοῦ *Πρωταγόρα*, ὁ Σωκράτης διηγεῖται σ' ἓναν φίλο πῶς ἓνας νεαρός, ὁ Ἰπποκράτης, καταταραγμένος ἀπό τήν ἰδέα ὅτι ὁ Πρωταγόρας μόλις εἶχε φθάσει στήν Ἀθήνα, τόν ξύπνησε πρωτὶ-πρωτὶ καί τοῦ εἶπε: «Γιατί ἐγώ καί πολύ νέος εἶμαι καί οὔτε εἶδα ποτέ μου τόν Πρωταγόρα οὔτε τόν ἄκουσα· τήν πρώτη φορά πού ἤρθε ἐδῶ, ἤμουν ἀκόμη παιδί. Ὅλοι ὁμως, Σωκράτη, τόν ἐπαινοῦν καί λένε πῶς εἶναι πολύ ἱκανός νά μιλᾷ· τί καθόμαστε λοιπόν καί δέν πηγαίνουμε νά τόν βροῦμε, πρὶν βγεῖ; Ὅπως ἄκουσα μένει στοῦ Καλλία, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἰππονίκου». Λίγο πιό κάτω, ὁ Σωκράτης περιγράφει ἔτσι τήν κοσμοσυρροή πού εἶχε προκαλέσει ἢ παρουσία τοῦ Πρωταγόρα στό σπῆτι τοῦ Καλλία: «Ἀμα μῆκαμε, βρήκαμε τόν Πρωταγόρα νά περπατᾷ στό ὑπόστεγο· κοντά του περπατοῦσαν ἀπό τή μιά πλευρά ὁ Καλλίας τοῦ Ἰππονίκου καί

ο έτεροθαλής αδελφός του, ο Πάραλος του Περικλή ο γιός κι ο Χαρμίδης του Γλαύκωνα· από την άλλη πλευρά ο άλλος γιός του Περικλή ο Ξάνθιππος κι ο Φιλιππίδης του Φιλομήλου κι ο Αντίμοιρος ο Μενδαίος, ο πρώτος από τους μαθητές του Πρωταγόρα, αυτός που πάει για τέχνη, για να γίνει σοφιστής. "Όσο για κείνους που ακολουθούσαν από πίσω και άκουαν, τι λεγόταν, οι περισσότεροί τους φαίνονταν ξένοι· είναι αυτοί που παίρνει μαζί του ο Πρωταγόρας από όσες πόλεις περνά· τους γοητεύει με τη φωνή του, άλλος Όρφέας, κι αυτοί, μαγεμένοι, ακολουθούν τα ίχνη της φωνής του· ήταν όμως και μερικοί εντόπιοι στον «χορό»¹³.

Σε τί όφειλόταν αυτός ο ένθουσιασμός κι αυτός ο άσυγκράτητος θαυμασμός; Κατά ένα μεγάλο μέρος στο γεγονός ότι οι σοφιστές παρουσιάζονταν σαν κάτοχοι μιας γνώσης την όποια ήταν ίκανοί να μεταδώσουν στους άκροατές τους, μιας γνώσης που μπορούσε να επιτρέψει σ' αυτούς τους τελευταίους να αντιμετωπίσουν όλα τα ζητήματα και κατά συνέπεια να κάνουν μια λαμπρή πολιτική σταδιοδρομία. Στόν Σωκράτη που τον ρωτάει για τό αντικείμενο της διδασκαλίας του, ο Γοργίας άπαντά πώς είναι «ή ρητορική». "Όσο για τον Πρωταγόρα, ισχυρίζεται ότι μπορεί να διδάξει στους νέους την «σωφροσύνη» ή όποια θά του δείξει «γιατά δικά του, πώς θά κυβερνά άριστα τό σπίτι του, και για τίς ύποθέσεις της πόλης, πώς θά γίνει ίκανότατος να την κατευθύνει και με τίς πράξεις και με τους λόγους του»¹⁴.

Άλλά άν οι σοφιστές δέν ήταν παρά διδάσκαλοι ρητορικής, δέν θά είχαν προκαλέσει ούτε τόσο ένθουσιασμό στους φιλόδοξους νέους, ούτε κυρίως τόσο μίσος στους αντιπάλους τους. Πράγματι φαίνεται ότι ή διδασκαλία τους πρόσβαλλε την παράδοση, άφου κήρυττε τη σχετικότητα και τον άμιγώς περιστασιακό χαρακτήρα των κανόνων που ρύθμιζαν τίς ανθρώπινες κοινωνίες. Η διακήρυξη αυτή της σχετικότητας και της ανθρώπινης προέλευσης των «νόμων» έρχόταν σε σύγκρουση με την παραδοσιακή αντίληψη που τους απέδιδε σε πρωτοβουλία των θεών. Καθιστούσε μονομιάς δυ-

13. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 314 a-315.

14. Στο ίδιο, 318 e-319 a.

νατό κάτι πού ήταν αδιανόητο και άγγιζε τήν Ιεροσολία: τήν άμφισθήτηση δηλαδή τής ίδιας τής φύσης τών θεών, τούς όποιους μάλιστα μερικοί σοφιστές έφθαναν στό σημείο νά έμφανίσουν σάν δημιουργήματα τής ανθρώπινης σκέψης.

Πρέπει όμως νά είμαστε επιφυλακτικοί, όταν μιλάμε γιά τήν κίνηση τών σοφιστών, και νά μήν τή φανταζόμαστε σάν ένα διαμορφωμένο ιδεολογικό συστημα. "Αν όλοι οί σοφιστές έντάσσονται στην ίδια άμφισθήτηση τής παράδοσης, υπάρχουν άνάμεσά τους λεπτές άποχρώσεις πού δέν θά μπορούσαμε νά τίς άγνοήσουμε. Και κυρίως πρέπει νά ξεχωρίσουμε τόν 'Αθδηρίτη Πρωταγόρα, πού υπήρξε άπ' ό,τι φαίνεται ένας άπό τούς οικείους του Περικλή—είδαμε ότι στόν διάλογο πού φέρει τό όνομά του, ό Πλάτων άνάφέρει τούς δυό γιούς του μεγάλου στρατηγού μεταξύ τών άκροατών του— και του όποιου ή σκέψη μās είναι κατά κάποιον τρόπο λιγότερο άγνωστη, γιατί ό Πλάτων, πού του είχε μιά κάποια εκτίμηση, δέν τόν έχει έξευτελίσει κατατάσσοντάς τον στη σειρά τών κάπως γελοίων άνδρικήλων, όπως κάνει γιά τόν 'Ιππία ή γιά τόν Γοργία. Στόν *Πρωταγόρα*, του άποδίδει μιά μακρά άφήγηση, έναν μύθο μέ τόν όποιο ό σοφιστής έξηγούσε πώς οί άνθρωποι είχαν φτάσει νά ζούν σέ κοινωνία μετά τήν παράδοση άπό τόν 'Ερμή του δώρου του Δία, τής πολιτικής σύνεσης, πού βασιζόταν στόν σεβασμό και τή δικαιοσύνη. Και είναι αυτή ή σύνεση πού επέτρεψε μιά τέτοια ανθρώπινη δημιουργία σάν τήν πόλη, κι αυτή πρέπει νά διδαχθεί στους ανθρώπους γιά νά κυβερνώνται καλά οί πόλεις. 'Αλλά ή πρωτοτυπία τής σκέψης του Πρωταγόρα, είναι ότι γι' αυτόν, κάθε άνθρωπος, όποιος κι άν είναι, μπορεί νά φτάσει σ' αυτήν τή σύνεση: «'Ότι λοιπόν», συνεπείραινε ό Πρωταγόρας άπευθυνόμενος στό Σωκράτη, «σωστά δέχονται οί συμπολίτες σου και τόν χαλκιά και τόν σκυτοτόμο νά δίνουν γνώμη γιά τά θέματα τής πολιτικής άρετής, και ότι πιστεύουν πώς ή άρετή διδάσκεται και μαθαίνεται, σου άπέδειξα, Σωκράτη, ίκανοποιητικά, όπως μου φαίνεται»¹⁵. 'Ό Πρωταγόρας, όπως βλέπουμε, έντασσόταν κατευθείαν στη γραμμή τής δημοκρατικής

15. Στο ίδιο, 324 δ.

σκέψης πού δεχόταν ότι ο καθένας, ακόμα κι ο πιο ταπεινός, είχε πάρει τό μερίδιό του από τό θεϊκό δώρο, τήν πολιτική αυτή σύνεση επομένως, πού δικαιολογούσε τήν κυριαρχία τών πολλών.

Σ' έναν άλλο διάλογο του Πλάτωνα, τόν *Θεαίτητο*, ο Πρωταγόρας έθετε τήν αρχή ότι οί γνώσεις δέν είναι παρά αποτέλεσμα τών αισθήσεων¹⁶, και ότι γι' αυτό, δέν υπάρχουν απόλυτες αλήθειες, παρά σχετικές αλήθειες, γνώμες (*δόξαι*). Κι αυτό ακριβώς είναι πού τόν όδηγήσε να διακηρύξει τήν περίφημη αυτή ρήση πού του αποδίδει ή παράδοση: «οί θεοί, δέν μπορώ να ξέρω αν υπάρχουν ή αν δέν υπάρχουν, ούτε μέ τί μοιάζουν, γιατί υπάρχουν πολλά εμπόδια για μία τέτοια γνώση, ή έλλειψη βεβαιότητας και συνάμα ή μικρή διάρκεια τής ανθρώπινης ζωής»¹⁷, κυρίως όμως «ό άνθρωπος είναι μέτρο όλων τών πραγμάτων, εκείνων πού υπάρχουν ότι υπάρχουν, εκείνων πού δέν υπάρχουν, ότι δέν υπάρχουν»¹⁸, ρήση στην όποια θά πρέπει να προσδώσουμε μία σημασία καθαρά πολιτική και πού στοχεύει στην αιτιολόγηση τής αντίληψης αυτής για τή σχετικότητα τών ανθρώπινων νόμων.

Ο Πρωταγόρας στήριζε τή σχετικότητα αυτή στο θεϊκό μέρος πού κάθε άνθρωπος είχε πάρει από τόν Δία. Γι' αυτό, αν σε κάθε πόλη οί νόμοι θεσπιζονταν μέ βάση τό συμφέρον όλων, ο κάθε πολίτης, όποια κι αν ήταν ή προσωπική του γνώμη, όφειλε, μέ τή στάση του να μήν αντιτίθεται στην κοινή βούληση πού εκφραζόταν μέ τούς νόμους. Όμως, άλλοι σοφιστές, ξεκινώντας από τούς ίδιους συλλογισμούς, κατέληγαν σε έντελώς άλλα συμπεράσματα. Αφού δέν υπήρχε παρά ή αλήθεια τής κάθε γνώμης, ή κάθε γνώμη ήταν δικαιολογημένη, αρκεί να διατυπωνόταν μέ πειστικό τρόπο. Και ή τεχνική τής πειθοῦς μπορούσε να φτάσει μέχρι του σημείου να επιτρέψει τή βεβαιότητα για κάποιο πράγμα αλλά και για τό αντίθετό του τήν ίδια στιγμή και να ώθει τόν συλλογισμό μέχρι τόν παραλογισμό. Πολιτικά, οί συνέπειες αυτής τής σχετικότητας ήταν ακόμη

16. Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 151 e (DK 80 B1).

17. DK 80 B4.

18. Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 152 a (DK 80 B1).

πιό σοβαρές, γιατί επέτρεπε να άμφισθητούνται οί παραδοσιακές άξίες τής πόλης και να δικαιολογεΐται στο όνομα τής φύσης ή ύπεροχή τής δύναμης έναντι του νόμου. Αυτό κάνει ο Καλλικλής στον *Γοργία* του Πλάτωνα. Άφου δήλωσε ότι «ώς επί τό πλείστον δέ ταύτα είναι έναντία προς άλληλα, δηλαδή ή φύσις και ο νόμος», άναφωνεί: «άλλά οί νομοθετούντες, νομίζω, είναι οί άδύνατοι άνθρωποι και ο όχλος. Προς τό συμφέρον λοιπόν τό δικό τους και νομοθετούν και έπαινούν και ψέγουν έμποδίζοντας μέ τόν φόβο τούς δυνατούς και ρωμαλέους να πλεονεκτούν, για να μη έχουν περισσότερα από αυτούς λέγουν ότι είναι άσχημο και άδικο τό να έχει κανείς περισσότερα από τούς άλλους, και ότι αυτό είναι ή άδικία δηλαδή να ζητεί κανείς να έχει περισσότερα από τούς άλλους, γιατί είναι ευχάριστοι, νομίζω, αυτοί, άν έχουν ίσα μέ τούς δυνατούς, ενώ είναι κατώτεροι από αυτούς»¹⁹. Η διακήρυξη τής σχετικότητας των νόμων κατέληγε έτσι όχι μόνο στην άμφισθήτηση όλων των άξιων, αλλά, εν όνόματι τής φύσης, και στην άρνηση άκόμη τής άρχής τής ισότητας που ήταν ή ίδια ή βάση τής δημοκρατίας. Ο Καλλικλής είναι δίχως άλλο φανταστικό πρόσωπο. Άλλά τά λόγια που του άποδίδει ο Πλάτων ήταν αυτά που ύποστήριζαν κι οί σοφιστές τής δεύτερης γενεάς, όπως ο Άθηναίος Άντιφών ή ο Χαλκηδόνιος Θρασύμαχος. Άπό τό έργο του πρώτου *Περί Άληθείας* διαθέτουμε κάποια άποσπάσματα, όπως αυτό που άρχίζει έτσι: «Εΐναι πολύ χρήσιμο να συμπεριφέρεται κανείς σωστά –δηλαδή σύμφωνα μέ τούς νόμους– όταν έχει μάρτυρες τής συμπεριφορής του, αλλά όταν δέν διατρέχει τόν κίνδυνο να άνακαλυφθει, δέν είναι άνάγκη να είναι σωστός»²⁰. Για τόν Άντιφώντα, όπως και για τόν Καλλικλή, οί νόμοι είναι συμβάσεις που έχουν συναφθει από τούς άνθρωπους για να ρυθμίζουν τις σχέσεις τους. Μπορούν λοιπόν να τροποποιούνται άτιμωρητί από αυτούς που δέν συμμετέχουν στο «κοινωνικό συμβόλαιο» ή που δέν άποδέχονται τούς όρους του. Δέν συμβαίνει όμως τό ίδιο και μέ τούς «φυσικούς νόμους» που δέν μπορούν να τροποποιούνται, γιατί έτσι θα παραβιαζόταν ή τάξη τής φύσης.

19. Πλάτωνος, *Γοργίας*, 483 b-c.

20. DK 87 B 44.

Γιὰ τόν Θρασύμαχο ἀπό τή Χαλκηδόνα, δέν γνωρίζουμε –ἐκτός ἀπό ἓνα σύντομο ρητορικό ἀπόσπασμα– παρά τά λόγια πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Πλάτων στό πρῶτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας*. Κι αὐτός διακηρύττει ὅτι «τίποτε ἄλλο δέν εἶναι τό δίκαιο παρά τό συμφέρον τοῦ ἰσχυροτέρου» καί γιὰ τή σχετικότητα τοῦ νόμου–σύμβαση, βγάζει τό συμπέρασμα ὅτι «κάθε κυβέρνηση βάζει τούς νόμους σύμφωνα μέ τό συμφέρον τῆς, ἢ δημοκρατία δημοκρατικούς, ἢ βασιλεία μοναρχικούς καί κατά τόν ἴδιο τρόπο κι οἱ ἄλλες. Καί ἀφοῦ ἅπαξ τούς βάλουν, ὀρίζουν πῶς αὐτό εἶναι δίκαιο γιά τούς ὑπηκόους, ἐκεῖνο δηλαδή πού συμφέρει στόν ἑαυτό τους, καί ὅσοι τολμήσουν νά τό παραβοῦν, τούς τιμωροῦν ὡς παρανόμους καί ἀδίκους. Αὐτό λοιπόν εἶναι, σοφολογιότατέ μου, πού λέγω ὅτι σέ ὅλες τίς πόλεις, εἶναι τό ἴδιο τό δίκαιο, δηλαδή τό συμφέρον ἐκεῖνου πού ἔχει τήν ἐξουσία στά χέρια του»²¹.

Τέτοιου εἴδους διατυπώσεις μᾶς ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε τή σημασία πού μπόρεσε νά ἔχει, στό ταραγμένο κλίμα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα, ἡ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν. Καί πῶς, μέ τόν πλοῦτο καί τήν ποικιλία τῶν ἐκπεφρασμένων γνωμῶν, μπόρεσε νά πυροδοτήσει τίς πολιτικές ἔριδες. Γιατί ἡ σοφιστική δεινότης μποροῦσε ἐξίς σου καλά νά τεκμηριώσει –τό εἶδαμε μέ τό παράδειγμα τοῦ Πρωταγόρα– καί τόν δημοκρατικό λόγο ἀλλά καί τόν λόγο τῶν ἀντιπάλων τοῦ καθεστώτος. Καί θά θυμόμαστε ὅτι ἡ παράδοση περιελάμβανε στούς σοφιστές καί τόν ἀθηναῖο Κριτία, θεῖο τοῦ Πλάτωνα, ἀλλά κι ἓναν ἀπό τούς Τριάκοντα τοῦ 404, στόν ὁποῖο ὀφείλουμε ἓνα ἐξαιρετικό κείμενο γιά τή φύση τῶν νόμων καί τήν προέλευση τῶν θεῶν πού πάει πέραν αὐτῶν πού διακήρυτταν ἓνας Καλλικλῆς ἢ ἓνας Θρασύμαχος: «Ἦταν μιά ἐποχή», βάζει νά λέει ἓναν ἀπό τούς πρωταγωνιστές τοῦ ἔργου του μέ τόν τίτλο *Σίσυφος*, «κατά τήν ὁποία ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἦταν χωρίς ὀργάνωση κι ἐλεγχόταν ἀπό τήν κτηνώδη δύναμη, ὅπως ἀκριβῶς κι ἡ ζωὴ τῶν ἄγριων θηρίων. Δέν ὑπῆρχε λοιπόν τότε οὔτε ἀνταμοιβή γιά τούς καλοῦς, οὔτε τιμωρία γιά τούς κακοῦς. Ἔπειτα, οἱ ἄνθρωποι συνέλαβαν τήν ἰδέα νά ἐπι-

21. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, Α', 338 c καί 339 a.

βάλουν νόμους σάν μέσο τιμωρίας, ώστε νά επικρατήσῃ πιά ἡ δικαιοσύνη καί νά ἐκλείψῃ ἡ βία. "Ἄν κάποιος ἔσφαλλε, τόν τιμωροῦσαν. Ἀλλά καθὼς οἱ νόμοι τιμωροῦσαν μόνο τίς φανερές πράξεις βίας, οἱ ἄνθρωποι συνέχισαν νά διαπράττουν τὰ ἐγκλήματα τους κρυφά. Τότε νομίζω πὼς ἕνας ἀποφασιστικός καί διορατικός ἄνθρωπος, διέκρινε ἐκεῖνη τή στιγμή τήν ἀνάγκη νά βρεθεῖ κάποιος προληπτικός τρόπος πού θά εἶχε ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον ὅταν διεπρατταν κρυφά ἐγκληματικές πράξεις, ἀλλά ἀκόμα κι ὅταν διανοοῦντο νά τίς διαπράξουν. "Ἐτσι δημιουργήθηκε ἡ ἰδέα τοῦ θείου, ἐνὸς θεοῦ πάντοτε δυναμικοῦ καί δραστήριου, πού ἄκουγε κι ἔβλεπε ἐν εἶδει πνεύματος ὅ,τι κάνουν καί λένε οἱ ἄνθρωποι. Αὐτὴ λοιπὸν ὑπῆρξε ἡ προέλευση τῆς πίστεως στοὺς θεοὺς ὅπως ἐπίσης καί τῆς ὑπακοῆς στοὺς νόμους» (DK 88 B 25).

Μερικά γεγονότα πού διαδραματίσθηκαν τίς παραμονές τῆς ἐκστρατείας τῆς Σικελίας μαρτυροῦν ὅτι τίς ἰδέες τοῦ Κριτία γιὰ τοὺς θεοὺς τῆς συμμερίζονταν νεαροὶ ἀθηναῖοι ἀριστοκράτες, μαθητές τῶν σοφιστῶν. Συνέβη, μερικές μέρες πρὶν τὴν ἀναχώρηση τοῦ στόλου, ὁ ἀκρωτηριασμός τῶν Ἑρμαϊκῶν στηλῶν, αὐτῶν τῶν πέτρινων ὀρίων πού στό πάνω μέρος τους εἶχαν τὴν κεφαλὴ τοῦ θεοῦ καί ἦταν τοποθετημένα στὰ σταυροδρόμια καί μπροστά στὰ σπῖτια. Ἦταν κυρίως καί οἱ ἀποκαλύψεις κάποιων δούλων πού ὑποβλήθηκαν σέ βασανιστήρια, ὅτι παρωδίες τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων διαδραματίζονταν σέ ὀρισμένα ἀθηναϊκά σπῖτια. Ἀκούσθηκε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκιβιάδη, καί εἶδαμε ποιές ἦταν οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας. Ἡ συγκίνηση πού ξεσήκωσαν οἱ ἀποκαλύψεις αὐτές στὴν Ἀθήνα δείχνει πάντως ὅτι τὸ σύνολο τῶν Ἀθηναίων παρέμενε ἐχθρικό σέ τέτοιες θεωρίες καί ἔβλεπε σ' αὐτές προσβολὴ τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας. Ἀκόμα μιά φορά θά χρειασθεῖ νά στραφοῦμε στὸν Ἀριστοφάνη, γιὰ νά μετρήσουμε τὴ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού πραγματικά ἦταν οἱ σοφιστές καί στό πὼς τοὺς ἀντιλαμβάνοταν ἡ ἀθηναϊκὴ κοινὴ γνώμη. Στὴν κωμῳδία τοῦ *Νεφέλαι*, βάζει στὴ σκηνὴ ἕναν γέρο Ἀθηναῖο πνιγμένο στὰ χρέη ἐξ αἰτίας τῆς σπατάλης τοῦ γιου του πού κάνει τὴ ζωὴ τῆς χρυσοῦς νεολαίας τῶν Ἀθηναίων. Ὁ γέρος ἀποφασίζει νά στείλῃ τόν νεαρό νά παρακολουθήσῃ τὰ μαθήματα τῶν σοφῶν πού

συγκεντρώνονται στο γειτονικό «πνευμάτων ἀργαστήρι» για να μάθει από αυτούς πώς να ξεφύγει από τους πιστωτές του: «Αὐτοί οἱ σοφοί», λέει ὁ γέρο-Στρεψιάδης στὸν γιό του, δυὸ λόγους, ὅπως λένε, τὸν δυνατό καὶ τὸν ἀδύνατο ἔχουν. Ὁ ἀδύνατος ὑποστηρίζει, λένε, τ' ἄδικο, μὰ νικά τὸν ἄλλο ὡστόσο. Τὸν ἄδικο αὐτὸ λόγο ἂν πᾶς καὶ μάθεις ἀπὸ τὰ χρέη πού ἔκαμα γιὰ σένα οὔτε ἓναν ὀβολὸ δέ θά πληρώσω»²². Μιά κι ὁ νεαρός ἀρνήθηκε στὴν ἀρχή, πῆγε ὁ ἴδιος ὁ Στρεψιάδης στο «σοφῶν πνευμάτων ἀργαστήρι», γιὰ ν' ἀκούσει νὰ λένε «Ποιούς θεούς; Σ' ἐμᾶς τέτοια μονέδα δέν περνάει»²³. Κι αὐτός πού ἐκφράζεται ἔτσι, εἶναι ὁ Σωκράτης, στὴν κωμωδία πού παίχτηκε στὸν συγκεντρωμένο στο θέατρο ἀθηναϊκὸ λαό. Ἐμφανίζεται ὡς ὁ διδάσκαλος τῆς σκέψης γιὰ ὅλους τοὺς σοφιστές πού ἀρνούνται τὴν ὑπαρξη τῶν θεῶν, προτιμοῦν τὴν ἀδικη συλλογιστικὴ ἀπὸ τὴν δίκαιη καὶ τελικὰ γοητεύουν τὸν νεαρό Φειδιππίδη μὲ τὸ νὰ διακηρύττουν ὅτι, ἀφοῦ ὅλοι οἱ νόμοι εἶναι σχετικοί, μποροῦν καὶ νὰ ἀντιστραφοῦν ἀτιμωρητί. Κι ὅτι ἔτσι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ ὑποκαταστήσει τὸν νόμο πού λέει νὰ τιμοῦμε τοὺς γονεῖς μας μ' ἓνα νόμο πού ἐπιτρέπει νὰ τοὺς κτυποῦμε.

Πρέπει λοιπὸν τώρα νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὸν Σωκράτη καὶ νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ καταλάβουμε πῶς μποροῦσε νὰ τὸν παρουσιάζει ὁ Ἄριστοφάνης ὡς ὑπόδειγμα τοῦ καλύτερου σοφιστῆ, καὶ οἱ μαθητές του ὡς τὸν πιὸ μανιώδη ἀντίπαλό τους.

22. Ἄριστοφάνους, *Νεφέλαι*, 112 κ.έ.

23. *Στὸ ἴδιο*, 247.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ὁ Σωκράτης θεωρεῖται σάν ἓνας ἀπό τούς πῖο μεγάλους στοχαστές τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας. Κι ὅμως δέν τόν γνωρίζουμε παρά μόνο μέσα ἀπό τή μαρτυρία τῶν μαθητῶν του κι ἀπό τόν θρύλο πού δημιουργήθηκε γύρω ἀπό τόν ἴδιο ἀλλά καί τόν ἥρωικό του θάνατο. Δέν ἄφησε κανένα γραπτό, σέ ἀντίθεση ἀπό πολλούς συγχρόνους του ἰδιαίτερα ἀπό τούς σοφιστές αὐτούς μέ τούς ὁποίους, ὅπως εἶδαμε, τόν συνέχεε ἡ ἀθηναϊκή κοινή γνώμη. Κι αὐτό γιατί ἡ διδασκαλία του ἦταν κατά θάση προφορική καί μόνο συζητώντας μέ τούς μαθητές του στούς δρόμους τῆς Ἀθήνας οἰκοδομοῦσε τή σκέψη του. Κι ἐδῶ θρῖσκεται ἡ δυσκολία στήν ὁποία προσκρούει ὁ ἱστορικός ὅταν ἐπιχειρήσει νά περιγράψει τήν προσωπικότητα τοῦ φιλοσόφου καί μάλιστα τῶν ἰδεῶν του.

Οἱ μάρτυρες: Ξενοφῶν καί Πλάτων

Ἐάν ἀφήσουμε κατά μέρος τήν ἠθελημένα χονδροειδή γελοιοποίηση τοῦ Σωκράτη ἀπό τόν Ἀριστοφάνη στίς *Νεφέλες*, ἡ σκέψη τοῦ Σωκράτη ἐκφράζεται μόνο μέσα ἀπό τό ἔργο τῶν δύο μαθητῶν του, τοῦ Ξενοφῶντα καί τοῦ Πλάτωνα. Τόσο ὁ ἓνας ὅσο κι ὁ ἄλλος εἶναι Ἀθηναῖοι κι ἀπό καλή οἰκογένεια. Ἄλλ' αὐτή ἡ κοινή καταγωγή δέν τούς ἐμποδίζει νά εἶναι ριζικά διαφορετικοί. Ὁ Ξενοφῶν, γιός τοῦ Γρύλλου, ἀπό τόν δῆμο τῶν Ἐρχιέων, γεννήθηκε γύρω στά 428/7. Δηλαδή τήν στιγμή τῆς ἤττας τῶν Ἀθηνῶν, κάνει τήν εἴσοδό του στήν πολιτική ζωή. Τά πρῶτα βιβλία τῶν *Ἑλληνικῶν* του, πού κα-

λύπτουν τήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπό τό 410 ὡς τή μάχη τῆς Μαντινείας τό 362 πιστοποιοῦν ὅτι ἦταν παρών στήν Ἀθήνα τά χρόνια πού ἀκολούθησαν τήν πρώτη ὀλιγαρχική ἐπανάσταση καθώς καί στή διάρκεια τῆς δευτέρας. Δέν κρύβει ἄλλωστε τή συμπάθειά του γιά τούς πιό μετριοπαθεῖς τῶν ὀλιγαρχικῶν καί ἰδιαίτερα γιά τόν Θηραμένη, στόν ὁποῖον ἀποδίδει τά λόγια πού ἀναφέραμε πιό πάνω γι' αὐτούς, ὀπλίτες καί ἵππεις, πού μόνοι τους ὄφειλαν νά συμμετέχουν στήν πολιτική δραστηριότητα ἀπό τήν ὁποῖαν ἀντίθετα θά ἀποκλείονταν οἱ ἄποροι, αὐτοί πού «ἦταν ἔτοιμοι νά πουλήσουν τήν πόλη γιά μιὰ δραχμή». Σ' αὐτόν ὀφείλουμε ἐπίσης τήν ἰδιαίτερη ζωντανή ἀφήγηση αὐτῆς τῆς συνάθροισης τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν ὁποία, κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ πλήθους, οἱ στρατηγοί, νικητές στή μάχη τῶν Ἀργινοῦσῶν (407/6) καταδικάσθηκαν σέ θάνατο ἐπειδή δέν μπόρεσαν νά σώσουν τούς ναυαγούς τῶν πλοίων πού βυθίστηκαν. Ἀντιλαμβάνεται κανεῖς εὐκόλα πῶς ἡ συμπάθειά του γιά τή μετριοπαθῆ ὀλιγαρχία κι ὁ θαυμασμός του γιά τή Σπάρτη τόν ὀδήγησαν νά ἐγκαταλείψει τήν Ἀθήνα. Ἴσως νά εἶναι καί ἡ ἔλξη γιά τήν περιπέτεια πού τόν ὀδήγησε νά ἀκολουθήσει τούς ἑλληνες μισθοφόρους, τούς ὁποίους εἶχε προσλάβει ὁ ἀδελφός τοῦ βασιλέα τῶν Περσῶν, ὁ νεαρός Κύρος, θέλοντας νά πάρει τήν ἐξουσία. Ἡ ὑπόθεση κατέληξε ἄσχημα, ἀφοῦ ὁ στρατός τοῦ Κύρου ἠττήθηκε ἀπό τίς δυνάμεις τοῦ βασιλέα καί οἱ περιστάσεις ὀδήγησαν τόν Ξενοφῶντα νά θεθεῖ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐλλήνων μισθοφόρων κατά τήν ἐπιστροφή τους πρὸς τήν Εὐρώπη, τή γνωστή Ἀνάβαση τήν ὁποία ἔμελλε νά κάνει καί θέμα ἑνός ἀπό τά ἔργα του. Ὅταν ἐπανεῆλθε στήν Ἀθήνα, ἔμαθε καί γιά τήν καταδίκη καί τόν θάνατο τοῦ Σωκράτη τοῦ ὁποιοῦ ὑπῆρξε πιστός μαθητής. Τότε θά ἦταν μᾶλλον πού ἐξορίστηκε, ἐθελοντικά ἢ ἔπειτα ἀπό κάποια καταδίκη, καί πού κατέφυγε στή Σπάρτη κοντά στόν φίλο του βασιλέα Ἀγησίλαο, ὁ ὁποῖος φρόντισε νά τοῦ δοθεῖ ἀπό τούς Σπαρτιάτες μιὰ περιοχὴ κοντά στήν Ὀλυμπία. Ἐκεῖ ἔμελλε νά περάσει τό πιό φωτεινὸ μέρος τῆς ζωῆς του, γράφοντας τίς ἀναμνήσεις του γύρω ἀπὸ τόν Σωκράτη, ἕνα εἶδος καταλόγου ἀνεκδότων πού μᾶς εἶναι γνωστός μέ τόν τίτλο Ἀπομνημονεύματα, μίαν Ἀπολογία τοῦ Σωκράτη, πού διηγεῖται λεπτομερῶς τίς συνθήκες τῆς δίκης καί διάφορα ἔργα πού

πραγματεύονται τόσο την οικιακή οικονομία (‘Ο Οικονομικός, πού παρουσιάζεται υπό μορφήν διαλόγου με τόν Σωκράτη) όσο και τό κυνήγι, τήν ἵππασία, τήν ἀγωγή (τή σπαρτιατική στή Λακεδαιμονίων Πολιτεία, τήν περσική στήν Κύρου Παιδεία) κ.τ.λ. Δέν γνωρίζουμε κάτω ἀπό ποιές συνθήκες, μπόρεσε νά ἐπιστρέψει στήν Ἀθήνα, ὅπου πέρασε τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. ‘Ο ἕνας ἀπό τούς γιούς του σκοτώθηκε στίς γραμμές τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ στή μάχη τῆς Μαντινείας τό 362, καί τό τελευταῖο του ἔργο, *Περί προσόδων*, δείχνει ὅτι τόν ἀπασχολοῦσε ἡ ἐξεύρεση τῶν μέσων πού θά αὔξαιναν τά ἔσοδα τῆς πόλης σέ μιά στιγμή πού –γύρω στά 356– ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηνῶν στό Αἰγαῖο, ἡ ὁποία εἶχε ἀποκατασταθεῖ γιά λίγο, κλονιζόταν καί πάλι.

Τό ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα εἶναι σημαντικό, ποικίλο καί μέ πολύ μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τόν ἱστορικό τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀλλά σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στόν Σωκράτη δέν μᾶς δίνει παρά μιά ἐπιφανειακή μαρτυρία: ἀνέκδοτα στά *Ἀπομνημονεύματα*, στοχασμούς στόν *Οικονομικό* ἢ τό *Συμπόσιο*, κάποιες πληροφορίες πού ἀφοροῦν στή δίκη στήν *Ἀπολογία* κι αὐτή τήν πολύτιμη ἔνδειξη τήν τυχαία δοσμένη μέσα στή διήγηση τῆς ὑπόθεσης τῶν στρατηγῶν τῶν Ἀργινουσῶν, πῶς σ’ ἐκείνη τήν περίοδο ὁ Σωκράτης ἦταν πρῦτανος, δηλαδή ἦταν ἓνα ἀπό τά πενήντα μέλη τῆς Βουλῆς, πού ἐκλέγονταν διά κλήρου γιά ἓνα χρόνο ἀπό τήν ἴδια φυλή, πού γιά ἓνα δέκατο τοῦ χρόνου προήδρευε τῶν συναθροίσεων τῆς ἐκκλησίας. Ἐν καί ὁ Ξενοφῶν εἶναι σχολαστικός παρατηρητής καί συγγραφέας σαφῆς καί ζωντανός, δέν εἶναι ὅμως καί μέγας στοχαστής. Καί ὁ δικός του Σωκράτης φαίνεται, μέσα ἀπό τά ἔργα του στά ὁποῖα ἐμφανίζεται, ἀνθρωπος λογικός, πού σέβεται τούς θεούς καί τούς νόμους, ἀσκώντας βέβαια μιά κριτική γιά τή δημοκρατία (ὄχι χωρίς εἰρωνεία), ἀλλά χωρίς μεγάλη πρωτοτυπία.

Ἐντελῶς διαφορετικός εἶναι φυσικά ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων, ὅπως καί ὁ Ξενοφῶν, ἀνῆκε στήν καλή ἀθηναϊκή κοινωνία, ἀλλά φαίνεται πῶς ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειάς του ἦταν πύ ἀριστοκρατική. Τά πάντα τόν προόριζαν γιά μιά λαμπρή πολιτική καριέρα, ἀλλά ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος σέ μιά ἐπιστολή, ἡ γνησιότη-

τα τῆς ὁποίας δέν ἀμφισβητεῖται γενικά, τό θέαμα τῶν διαμαχῶν πού συγκλονίζαν τήν πόλη του, ὅταν ἔγινε ἄντρας (εἶχε γεννηθεῖ λίγο πρίν τόν Ξενοφῶντα, γύρω στά 429), ἔπειτα ἡ καταδίκη σέ θάνατο τοῦ Σωκράτη τόν ἀπέτρεψαν ἀπό τήν πολιτική δραστηριότητα. Μετά τό 399, φαίνεται ὅτι ἐξορίστηκε στά Μέγαρα μέ ἄλλους μαθητές τοῦ Σωκράτη, ἔπειτα ταξίδεψε στό Αἰγαῖο καί γύρω στά 387 κατέληξε στή Σικελία ὅπου τότε βασίλευε ὁ τύραννος Διονύσιος. Καί μᾶλλον κατά τήν ἐπιστροφή του θά εἶναι πού αἰχμαλωτίστηκε ἀπό τούς πειρατές, πούλήθηκε σάν σκλάβος καί ἐξαγοράστηκε. Ἐμελλε νά μείνει ὀριστικά πιά στήν Ἀθήνα, διδάσκοντας στους κήπους τούς ἀφιερωμένους στόν ἥρωα Ἀκάδημο—ἐξ οὗ καί τό ὄνομα Ἀκαδημία πού δόθηκε στή σχολή του—μέχρι τόν θάνατό του, τό 347. Δυό φορές ἔμελλε νά ξαναγυρίσει στίς Συρακοῦσες, ἐλπίζοντας μετά τόν θάνατο τοῦ Διονύσιου νά πραγματοποιήσει τό ὄνειρό του, νά δεῖ δηλαδή μιᾶ πόλη νά κυβερνᾶται ἀπό ἕναν φιλόσοφο, τόν νεαρό Διονύσιο τόν δεύτερο ἀρχικά, ἔπειτα τόν θεῖο του, Δίωνα.

Διαφορετικά ἀπό τό ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα, ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Πλάτωνα διακατέχεται ἀπό τήν προσωπικότητα τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος μόνο στό τελευταῖο του ἔργο τούς *Νόμους* δέν ἐμφανίζεται. Πρέπει νά εἰπωθεῖ ἐπίσης ὅτι, μέ ἐξαιρέση τήν *Ἀπολογία*, τό ἔργο του παρουσιάζεται ὑπό μορφήν διαλόγων στους ὁποίους ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ κύριος συνομιλητής κι αὐτός πού ὀρίζει τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, τουλάχιστον στους πρώτους διαλόγους καί στήν *Πολιτεία*. Ὁ ρόλος του ἐλαχιστοποιεῖται στους διαλόγους τῆς τελευταίας περιόδου· σ' αὐτούς δέν εἶναι παρά ὁ διερμηνευτής τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος διατρανώνει πιά τή δική του πρωτοτυπία σέ σχέση μέ ἐκείνη τοῦ διδασκάλου.

Ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἕνα πρόσωπο πολύ πιό σύνθετο καί ἐλκυστικό ἀπό τόν Σωκράτη τοῦ Ξενοφῶντα. Χρησιμοποιώντας τήν εἰρωνεία, ὁδηγεῖ μέ ἀξιοθαύμαστο τρόπο τούς συνομιλητές του ἐκεῖ πού θέλει νά τούς φέρει, προσποιούμενος μετριοφροσύνη καί ἄγνοια στήν ἀρχή, ἔτσι πού, μέ ἐρωτήσεις σοφά διαβαθμισμένες, τούς φέρνει στό σημεῖο νά ἀντιφάσκουν. Φυσικά μπαίνουμε στόν πειρασμό νά θεωροῦμε πιό ἀληθινό τόν Σωκράτη τοῦ *Κρίτωνα*, τοῦ

Φαίδωνα ή της *Πολιτείας* από τον Σωκράτη των *Απομνημονευμάτων*. Και δέν μπορεί κανείς νά άγνοήσει τή μαγεία του πλατωνικού λόγου. 'Ο Πλάτων είναι ένας θαυμάσιος συγγραφέας καθώς επίσης και μεγάλος φιλόσοφος. Δέν είναι πάντα εύκολο νά ξεχωρίσει κανείς από τά λόγια πού άποδίδει στον Σωκράτη τί άνήκει στον γηραιό διδάσκαλό του και τί είναι δικό του. 'Ο ιστορικός πού θέλει νά καταλάβει ποιός ήταν ό Σωκράτης και γιατί οί 'Αθηναίοι τον καταδίκασαν σέ θάνατο, πρέπει νά μήν άφεθεϊ στή γοητεία πού άσκει τό έργο του Πλάτωνα και, όσο κι άν θεωρεί αυθεντικό τον Σωκράτη των πρώτων διαλόγων, νά μήν παραβλέπει αυτά πού μαθαίνουμε από τον Ξενοφώντα για κάποια, έξ ίσου πραγματικά, χαρακτηριστικά του φιλοσόφου.

'Ο άνθρωπος Σωκράτης

'Ο Σωκράτης γεννήθηκε γύρω στά 469 στην 'Αθήνα. 'Ο πατέρας του, ό Σωφρονίσκος, από τον δήμο 'Αλωπεκής ήταν ένας τεχνίτης, ένας άρκετά φημισμένος γλύπτης. 'Η μητέρα του ή Φαιναρέτη ήταν μαμή, κι αυτή από φτωχικό περιβάλλον γιατί μιá γυναίκα της καλής κοινωνίας δέν θά έκανε ποτέ ένα τέτοιο επάγγελμα. 'Ο ίδιος ό Σωκράτης θά πρέπει νά είχε μαθητεύσει στά νιάτα του στή δουλειά του πατέρα του. Πολύ γρήγορα όμως τήν εγκατέλειψε. Στόν *Φαίδωνα*, ό Πλάτων τον εμφανίζει νά λέει ότι πρώτα ενδιαφέρθηκε για τή φυσική και τίς φυσικές έπιστήμες κι ότι πίστεψε πώς βρήκε στά βιβλία του σοφού 'Αναξαγόρα από τίς Κλαζομενές, φίλου του Περικλή, τίς άπαντήσεις στά έρωτήματα πού τον άπασχολούσαν. 'Αλλά ότι, άπογοητευμένος άπ' όλα όσα διάβασε, αποφάσισε νά καταπιαστεί μέ δικές του άναζητήσεις και άφοσιώθηκε πιά στή φιλοσοφία. Φυσικά είναι έκπληκτικό πού ένας άντρας άπλοϊκής καταγωγής μπορούσε νά ζει έτσι χωρίς νά εργάζεται και μάλιστα, τό ξέρουμε, παντρεύτηκε κι άπόκτησε γιούς από τήν ένωση του μέ τήν Ξανθίππη. Βέβαια, στά λόγια πού του άποδίδουν ό Ξενοφών ή ό Πλάτων, κάνει συχνά υπαινιγμούς για τή φτώχεια του. Και ξέρουμε άλλωστε ότι, αντίθετα από τους σοφιστές, δέν πληρωνόταν για τά μαθήματά του. Τό πολύ-πολύ πού δεχόταν ήταν ή πρόσκληση από τον ένα ή τον άλλο μαθητή του για κάποιο δείπνο ανάμεσα σέ φίλους.

Ξέρουμε όμως επίσης πώς υπηρέτησε ως όπλιτης στον Πελοποννησιακό πόλεμο, αφού πολέμησε στην Ποτειδαία, την Ἀμφίπολη και τό Δήλιον. Αυτό επομένως προϋπέθετε την όπλιτική ικανότητα, ότι δηλαδή άνηκε σε μία από τις τρεις πρώτες τάξεις τής διαίρεσης τών πολιτών. Ὁ Σωκράτης δέν ήταν θήτης και ή φτώχεια πού υπαινισσόταν θά ήταν μάλλον σχετική, και μόνο συγκρινόμενη με τά πλούτη τών νεαρών πού τόν περιστοίχιζαν είχε κάποιο νόημα.

Φυσιognωμικά, ήταν κοντός και πολύ άσχημος, αλλά περηφανεύταν και γι' αυτή του την άσχήμια αφού δέν τόν έμποδίζει νά είναι περιζήτητος από τούς πιο όμορφους νέους τής Ἀθήνας. Ἐνας μάλιστα άπ' αὐτούς, ό Ἀλκιβιάδης, τόν περιγράφει στό *Συμπόσιον* του Πλάτωνα: «Ἰσχυρίζομαι λοιπόν, ότι μοιάζει εξαιρετικά μ' αὐτούς τούς Σιληνούς τών μαρμαρογλυφείων, πού κατασκευάζουν οί καλλιτέχνες καθισμένους νά κρατοῦν σύριγγα ή αὐλούς (...) Και πάλι ισχυρίζομαι πώς είναι όμοιος με τόν Μαρσύα τόν Σάτυρο»²⁴. Ἄλλ' αὐτός ό Σιληνός, αὐτός ό Σάτυρος, άσκει σ' όλους αὐτούς πού τόν άκοῦν μίαν άσύγκριτη γοητεία. «Ἐμεῖς ξαφνικά, κάθε φορά πού άκοῦμε έναν άλλον νά άναπτύσσει λόγους άλλους, και άς είναι πολύ καλός όμιλητής, μάς άφήνει σχεδόν όλους άδιάφορους. Ἀντίθετα, όταν άκούει κανείς έσένα νά μιλάς ή τίς όμιλίες σου νά διηγείται ένας άλλος, και άς είναι τελείως άσήμαντος, είτε γυναίκα είναι πού τ' άκούει είτε άνδρας είτε έφηβος, όλοι μένουμε έκστατικοί και αίχμαλωτισμένοι»²⁵.

Στόν ίδιο αὐτόν διάλογο, ό Ἀλκιβιάδης έπισημαίνει επίσης τή φυσική άντοχή του Σωκράτη: «Λοιπόν εκεί στίς κακουχίες πρώτον υπερετεροῦσεν όχι μόνον από έμένα, αλλά και από όλους μαζί τούς άλλους. Κάθε φορά π.χ. πού είμαστε άναγκασμένοι, επειδή είχαν διακοπεί οί συγκοινωνίες, όπως συμβαίνει στό μέτωπο, νά περάσουμε χωρίς τροφή, δέν ήσαν τίποτε οί άλλοι συγκρινόμενοι με αὐτόν στην άντοχή (...) Ὅσον άφορά πάλι την άντοχή του στό ψυχος—και οί χειμῶνες εκεί επάνω είναι δριμύτατοι (στην Ποτειδαία στη Βό-

24. Πλάτωνος *Συμπόσιον*, 215 a-b.

25. *Στό ίδιο*, 215 d.

ρεια Ἑλλάδα)– ἔκανε θαύματα. Ἰδίως κάποτε πού ἦταν παγωνιά ὄσον γίνεται διαπεραστική: κανένας δέν ξεμύτιζε ἀπό μέσα ἢ, κάθε φορά πού ἔβγαине κανεῖς, φοροῦσαν ὅλοι ἓνα πλῆθος πρόσθετα φορέματα καί ὑποδήματα καί εἶχαν τυλιγμένα τά πόδια τους σέ πιλήματα μέσα καί δορές προβάτων. Ἔ λοιπόν! αὐτός μολαταῦτα φοροῦσε, ὅταν ἔβγαине, τό ἴδιο φόρεμα, ὅπως καί πρωτύτερα συνήθιζε νά φορᾶ, καί βιάδιζε ἀνυπόδητος πάνω στόν πάγόν μέ μεγαλύτερη ἀνεση, παρά οἱ ἄλλοι μέ τά ὑποδήματά τους»²⁶. Μετά τή μάχη στό Δῆλιον πού ἦταν καταστροφική γιά τόν ἀθηναϊκό στρατό, ὁ Σωκράτης, ἐν μέσῳ τοῦ ἀτάκτου πλέον στρατοῦ, ἐπιδεικνύει τό ἴδιο σθένος: «Ἐπειτα μοῦ παρείχε τήν ἐντύπωση, ὅπως ἀναφέρεις καί σύ, Ἀριστοφάνη, ὅτι καί ἐκεῖ ἐβιάδιζε τόν δρόμον του, ἀκριβῶς ὅπως καί ἐδῶ, κορδωμένος καί μέ τά μάτια ριγμένα πόντ' ἐκεῖ καί πόντ' ἐδῶ. Ἀτάραχος κοίταζε δεξιά καί ἀριστερά φίλους καί ἐχθρούς καί φανέρωνε ἀπό μεγάλη ἀπόσταση στόν καθένα, ὅτι ἄν ἄπλωνε κανεῖς ἐπάνω του, θ' ἀντισταθεῖ ὁ ἄνθρωπος αὐτός μέ σθένος. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο καί ὑποχωροῦσεν μέ ἀσφάλεια καί αὐτός καί ὁ ἄλλος»²⁷. Ὁ Σωκράτης ἦταν τότε πάνω ἀπό σαράντα πέντε ἐτῶν.

Ἀλλά τό σθένος τοῦ Σωκράτη δέν ἦταν μόνο φυσικό. Δύο μάλιστα φορές ἔμελλε νά ἐπιδείξει ἓνα ὑποδειγματικό πολιτικό θάρρος. Τήν πρώτη φορά, ἦταν στήν συνάθροιση πού ἔγινε μετά τή μάχη τῶν Ἀργινουσῶν. Ἐχομε ἤδη ἀναφέρει τήν ὑπόθεση αὐτή: ὁ ἀθηναϊκός στόλος εἶχε ἐπιτύχει, μέ μιά ὕστατη προσπάθεια νά ἀποδευθεθεῖ ἀπό τόν ἀποκλεισμό πού εἶχαν ἐπιβάλει οἱ Σπαρτιάτες. Ἐνα μέρος ὁμοῦ τῶν ἀθηναϊκῶν πλοίων εἶχε βυθισθεῖ καί μιά θύελλα πού σηκώθηκε τή νύχτα εἶχε ἐμποδίσει τούς στρατηγούς νά περισυλλέξουν τούς ναυαγούς. Ὅταν ἐπέστρεψαν στήν Ἀθήνα, ἐκλήθησαν νά ἀπολογηθοῦν γιά τήν ἀμέλειά τους ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ξενοφῶν στά *Ἑλληνικά* του, μᾶς διηγεῖται τή συνάθροιση τῆς Ἐκκλησίας, στή διάρκεια τῆς ὁποίας κατηγορήθηκαν οἱ στρατηγοί, καί τό κλίμα πάθους πού ἐπικρατοῦσε τότε στήν πόλη. Κά-

26. *Στό ἴδιο*, 219 e-220 a-b.

27. *Στό ἴδιο*, 221 b.

ποιος Καλλιξενος είχε υποβάλει πρόταση ζητώντας τόν θάνατο τών στρατηγών: «Καί μερικοί ἄλλοι κατηγορήσαν τόν Καλλιξενόν· λέγοντας ὅτι ἐπρότεινε παράνομο ψήφισμα. Ἐνα δέ τμήμα μικρό τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου τό ἐπεδοκίμαζε, ἡ πλειοψηφία ὁμως ἐφώναζεν ὅτι εἶναι τρομερό, ἐάν δέν ἀφήσουν τόν λαόν νά κάμει ἐκεῖνο, τό ὅποιο θέλει. Κατόπιν τούτων, ὅταν ὁ Λυκίσκος ἐπρότεινε νά δικασθοῦν καί αὐτοί συγχρόνως μέ τούς στρατηγούς, ἐάν δέν ἀποσύρουν τήν κατά τοῦ Καλλιξένου πρόταση, τό πλῆθος ἐπεδοκίμασε τοῦτο διά θορυβωδῶν φωνῶν, καί ἀναγκάσθησαν νά ἀποσύρουν τήν κατηγορία. Ἐπειδή ὁμως μερικοί ἀπό τούς πρυτάνεις ἐπέμεναν ὅτι δέν θά ἐπιτρέψουν τήν παρά τόν νόμο ψηφοφορία, πάλι ὁ Καλλιξενος ἀφοῦ ἀνέβηκε στό βῆμα διατύπωσε τίς ἴδιες κατηγορίες ἐναντίον τους. Ἐκεῖνοι δέ ἐφώναζαν νά ἀπαγγελθεῖ κατηγορία ἐναντίον τῶν ἐναντιουμένων στήν ψηφοφορία· οἱ δέ πρυτάνεις, φοβηθέντες, συγκατατέθησαν ὅλοι νά ἐπιτρέψουν τήν ψηφοφορία, ἐκτός ἀπό τόν Σωκράτη τόν γιόν τοῦ Σωφρονίσκου· αὐτός δέ εἶπε· ὅτι θά πράξει τά πάντα σύμφωνα μέ τόν νόμο»²⁸. Στήν Ἀπολογία, μέ ἀφορμή τό ἴδιο ἐπεισόδιο, ὁ Πλάτων ἐμφανίζει τόν Σωκράτη νά λέει: «Τότε ὁ μόνος ἀπό τούς πρυτάνεις ἐγώ ἐναντιώθηκα πρὸς τή θέλησή σας καί συνεβούλευσα νά μήν κάμετε τίποτε παρά τούς νόμους καί ἀντίθετο ψήφο πρὸς τή δική σας ἔδωκα· καί ἐνῶ οἱ ῥήτορες ἔτοιμοι ἦσαν ἐνδειξῆ καί ἀπαγωγή στή φυλακή νά μοῦ κάμουν, καί σεις μέ τίς φωνές σας τούς προτρέπατε νά τό κάμουν, ἐγώ ἀκλόνητος στεκόμουν στή γνώμη, πῶς ἔπρεπε νά διακινδυνεύω ταχθεῖς μέ τόν νόμο καί τό δίκαιο μᾶλλον παρά φοβηθεῖς φυλάκιση ἢ θάνατο νά ταχθῶ μέ σᾶς καί τή μή δίκαια θέλησή σας»²⁹.

Ἄλλά, ἀκόμα κι ἂν δέν δίσταζε νά ἐναντιώνεται στόν «δήμο» ὅταν αὐτός ἦταν διατεθειμένος νά παραβιάζει τούς νόμους, δέν ἐνοοῦσε ὁμως νά ὑποχωρήσει καί στούς ἀντιπάλους του. Καί πάλι ἐμελλε νά ἐπιδείξει πολιτικό θάρρος, αὐτή τή φορά ἀπέναντι στούς Τριάκοντα. Ἄς τοῦ δώσουμε καί πάλι τόν λόγο: «Τότε δέ πού ἔγινε

28. Ξενοφώντας, Ἑλληνικά, I, 7, 12-15.

29. Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 32 b-c.

ὀλιγαρχία, οἱ τριάκοντα πάλι προσκάλεσαν ἐμένα καὶ τέσσερις ἄλλους στή Θόλο καὶ μέ διέταξαν νά φέρω ἀπό τήν Σαλαμίνα τόν Λέοντα τόν Σαλαμίνιο γιά νά τόν θανατώσουν. Τέτοιες διαταγές, ὅπως γνωρίζετε, καί σ' ἄλλους ἐκεῖνοι πολλούς ἔδιδαν, γιατί ἤθελαν νά βαρύνουν μέ συνηγορή στά κακουργήματά τους ὅσο τό δυνατόν περισσότερους ἀπό τούς πολίτες. Τότε ὅμως ἐγώ ὄχι μέ λόγια, ἀλλά μ' ἔργο μου πάλι, ἔδειξα, πῶς ἐμένα γιά τόν θάνατο, ἂν δέν εἶναι κάπως ἀγροῖκος ἢ καύχησή μου, δέν μέ μέλει, μά οὔτε παραμικρόν, μέ μέλει ὅμως πολύ καί ἡ πρώτη μου εἶναι φροντίδα ἄδικο νά μήν κάνω καί ἀνόσιο τίποτε. Ἐμένα, θέλω νά πῶ, ἡ ἀρχή ἐκείνη, μολονότι τόσο ἰσχυρή, δέν μέ τρομοκράτησε, ὥστε ἄδικο νά κάμω, ἀλλά μόλις ἐξήλθαμε ἀπό τή Θόλο, οἱ ἄλλοι τέσσερις ἔσπευσαν στή Σαλαμίνα καί ἔφεραν τόν Λέοντα, ἐγώ ὅμως πῆγα στήν οἰκία μου κατ' εὐθείαν. Καί θά μέ θανάτωναν ἴσως γιά αὐτό, ἂν ἡ ἀρχή τους δέν καταλύονταν γρήγορα»³⁰.

Ἔτσι, ὅποιο κι ἂν ἦταν τό καθεστῶς, ὁ Σωκράτης ἔμενε πιστός στόν ἑαυτό του καί τίς πεποιθήσεις του καί δέν δίσταζε νά ἀψηφᾷ αὐτούς πού οἱ προσταγές τους τοῦ φαίνονταν ἄδικες καί ἀντίθετες πρὸς τούς νόμους. Μιά τέτοια στάση μπορούσε νά ἔχει σοβαρές συνέπειες. Κι ὅμως, οὔτε τό 407, τήν ἐποχὴ τῆς ὑπόθεσης τῶν Ἀργινουσῶν, οὔτε τό 404, τήν περίοδο τῆς τυραννίας τῶν Τριάκοντα, δέν παρενοχλήθηκε ὁ Σωκράτης. Γιά νά καταλάβουμε πῶς ἡ ἐπανασταθεῖσα δημοκρατία ἔφτασε στό σημεῖο νά τόν καταδικάσει, δέν πρέπει νά σταθοῦμε στήν προσωπικότητα τοῦ δημόσιου ἀνδρα, τοῦ πολίτη πού σέβεται τούς νόμους, ἀλλά νά δοῦμε τί στή διδασκαλία του μπορούσε νά ἀποτελέσει, στά μάτια ὀρισμένων, κίνδυνο γιά τήν πόλη.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη

Στίς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη, ὁ Σωκράτης παρουσιάζεται νά ζεῖ περιτριγυρισμένος ἀπό μαθητές, σ' ἓνα μικρό σπίτι, τό σπίτι αὐτό πού, στό τέλος τοῦ ἔργου, καταστρέφει ὁ Στρεψιάδης βάζοντάς του

30. Στό ἴδιο, 32 c-d.

φωτιά. "Όμως, μέσα από τούς διαλόγους του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, φαίνεται αντίθετα ότι ο Σωκράτης συνδιαλεγόταν με τούς μαθητές του κι όλους αυτούς πού ήθελαν πολύ νά τόν άκούσουν, όχι στό σπίτι του, αλλά σέ υπαίθριους χώρους, ιδιαίτερα στά δύο γυμνάσια τής Ἀκαδημίας και τοῦ Λυκείου, ἤ ἀκόμη στίς ὄχθες τοῦ Ἴλισσοῦ, ὅταν ἀπλούστατα δέ βρίσκονταν στήν ἀγορά ἤ στούς δρόμους τής Ἀθήνας. "Άς ἀκούσουμε τόν Ξενοφώντα: «Ἐλλά προσέτι ἐκεῖνος βέβαια πάντοτε ἦταν ἄνθρωπος ὀλοφάνερος· γιατί και τό πρῶι στούς περιπάτους και τά γυμνάσια μετέβαινε και τίς ὄρες, πού ἡ ἀγορά εἶναι γεμάτη, παρουσιάζονταν ἐκεῖ και τήν ὑπόλοιπη ἡμέρα βρίσκόταν ἐκεῖ, ὅπου θά συναντοῦσε πιό πολλοῦς ἀνθρώπους. Και ὡς ἐπί τό πλεῖστον μέν μιλοῦσε, ὅσοι δέ ήθελαν, μπορούσαν νά τόν ἀκούουν»³¹. Ἐκεῖ, περπατώντας στίς ὄχθες τοῦ Ἴλισσοῦ, συνάντησε τόν νεαρό Φαῖδρο. Καθισμένοι στό γρασιδί, στή σκιά ἐνός πλάτανου πραγματεύτηκαν περί ἔρωτος. Μερικές φορές, ὅμως, ἡ συζήτηση γινόταν σέ κάποιο σπίτι, ὅπως στό σπίτι τοῦ εὐπορου Καλλία ὅπου θρέθησαν συγκεντρωμένοι τήν ἴδια μέρα οἱ σοφιστές Πρωταγόρας, Ἰππίας και Πρόδικος μέ τούς ὁποίους ὁ Σωκράτης θέλησε νά συνδιαλαγεῖ, ἤ ἀκόμη στό σπίτι τοῦ Συρακούσιου Κέφαλου, στόν Πειραιᾶ, ὅπου ὁ Σωκράτης και κάποιοι ἀπό τούς φίλους του ἀργοπόρησαν γιά νά παρευρεθοῦν στή λιτανεία τῶν πιστῶν τής θρακικῆς θεότητος Βενδίδος. Κάποιες φορές πάλι, ὁ Σωκράτης, παρά τή γνωστή του πραότητα, δέχτηκε νά παρευρεθεῖ σ' ἕνα ἀπ' αὐτά τά συμπόσια ὅπου ἐναλλάσσονταν θέαμα, οἰνοποσία και λόγιες συζητήσεις. Κάποιος Ἀριστόδημος ἀπό τόν δῆμο τῶν Κυδαθηναίων ἀφηγεῖται πῶς πήγε, συνοδευόμενος ἀπό τόν Σωκράτη, στό σπίτι τοῦ ποιητῆ Ἀγάθωνα πού μόλις εἶχε κερδίσει τό βραβεῖο στό διαγωνισμό τραγωδίας: «Ἐλεγε λοιπόν, ὅτι συνάντησε τόν Σωκράτη λουσμένο και μέ σανδάλια στά πόδια (κάτι πού σπανίως ἐκεῖνος ἔκανε), και τόν ρώτησε, πού πηγαίνει και ἔγινε τόσον κομπῶς. «Στοῦ Ἀγάθωνα», ἀπήντησεν ἐκεῖνος «γιά δεῖπνο. Χθές στά ἐπινίκια τοῦ ξέφυγα· τρώμαξα τήν πολυκοσμία. Ὑποσχέθηκα ὅμως νά παρευρε-

31. Ξενοφώντος, Ἀπομνημονεύματα, I, 1-10.

θῶ σήμερα. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἐξωραϊσθηκα, ὥστε ὥραϊος εἰς τοῦ ὥραϊοῦ νά ἐμφανισθῶ. Ἐλλά σύ» εἶπε «τί θά ἔλεγες; Θά δεχόσουν ἀπρόσκλητος νά ἔλθεις στό δεῖπνο;» Ἐγώ, εἶπε, τοῦ ἀπήντησα: «Ὅπως ὀρίζεις»³². Στό *Συμπόσιον* τοῦ Ξενοφῶντα, ὁ Σωκράτης θρῖσκειται περιστοιχισμένος ἀπό τοὺς πιστοὺς του στό σπίτι τοῦ Καλλιᾶ, ὁ ὁποῖος δίνει γιορτή πρὸς τιμὴν τοῦ νεαροῦ Αὐτολύκου ἐπειδὴ κέρδισε τό θραβεῖο στό παγκράτιο κατὰ τὰ Μεγάλα Παναθήναια. Σ' ἓνα διάλογο τοῦ Πλάτωνα, τόν *Χαρμίδη*, συνοψίζεται μέ σύντομες ἀναφορές ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον ὁ Σωκράτης διεξήγαγε τή συζήτηση μέ αὐτούς πού τόν ἄκουγαν. Τήν περάτωνε δέ ἔχοντας πάντα αὐτός τήν τελευταία λέξη: «Καί ὅμως μᾶς ἦλθε ἐδῶ ἡ εἰδηση –εἶπεν ὁ Χαιρεφῶν– ὅτι ἡ μάχη ὑπῆρξε πολύ σκληρή καί ὅτι πολλοὶ φίλοι μας φονεύθηκαν σ' αὐτήν». – «Καί πολύ ἀληθινή –εἶπα ἐγώ– εἶναι αὐτή ἡ εἰδηση». – «Γιὰ πές μας, παρευρέθηκες στή μάχη;» – «Παραυρέθηκα. – «Ἐλα λοιπόν –εἶπε– κάθισε καί διηγῆσου μας: γιατί δέν μάθαμε ἀκόμη καλά ὅλες τίς λεπτομέρειες». Καί, καθὼς ἔλεγε αὐτά, μέ ὀδηγεῖ καί μέ θάζει νά καθίσω κοντά στόν Κριτία, τόν γιό τοῦ Καλαίσχρου. Καθὼς λοιπόν πῆγαινα νά καθίσω, χαιρετοῦσα τόν Κριτία καί τοὺς ἄλλους καί ἔπειτα ἄρχισα νά τοὺς διηγῶμαι τὰ νέα ἀπό τό στρατόπεδο ἀπαντώντας στίς διάφορες ἐρωτήσεις πού καθένας μου ἀπηύθυνε»³³.

Ἐλλά ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ νέοι πού τόσο ἄρεσε στόν Σωκράτη νά τόν περιστοιχίζουν καί γιὰ τοὺς ὁποῖους θά τόν κατηγορήσουν ὅτι τοὺς διαφθείρει; Τά περισσότερα ὀνόματα πού μᾶς γίνονται γνωστά ἀπό τοὺς διαλόγους εἶναι, ὅταν μποροῦμε νά διαπιστώσουμε τήν ταυτότητά τους, νεαροὶ Ἀθηναῖοι ἀπό φημισμένες γιὰ τὰ πλούτη τους ἢ γιὰ τὰ σπουδαῖα κατορθώματα τῶν προγόνων τους οἰκογένειες. Ἐτσι ὁ νεαρός Χαρμίδης πού κάνει τήν εἴσοδό του στήν παλαίστρα, ἀμέσως μετά τό θέμα πού ἔθεσε ὁ Σωκράτης σχετικά μέ τοὺς νέους πού εἶναι καί ὥραϊοι καί φρόνιμοι, ἀνήκει σέ μιὰ ἰδιαίτερα ὀνομαστή οἰκογένεια: «Γιατί καί τό πατρικό σας σπίτι, τό

32. Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, 174 a.

33. Πλάτωνος, *Χαρμίδης*, 153 c-d.

σπίτι του Κριτία, του γιου του Δρωπίδη, εξυμνήθηκε καθώς γνωρίζουμε, και από τον Ἀνακρέοντα και από τον Σόλωνα και από πολλούς άλλους ποιητές για την ύπεροχή του και κατά τό κάλλος και κατά την ἀρετή και καθ' ὅλα τὰ ἄλλα προτερήματα πού διακρίνουν ἐκείνους πού θεωροῦνται εὐδαίμονες· και τό μητρικό σου πάλι σπίτι ὁμοίως· γιατί κανείς στην ἡπειρο δέν ἐθεωρεῖτο πιο ὠραῖος και πιο μεγαλόσωμος ἄνδρας ἀπό τον Πυριλάμπη τον θεῖο σου, ὁσάκις ἐκεῖνος ἤ πρὸς τον μέγα βασιλέα ἤ πρὸς κανέναν ἄλλο στην ἡπειρο μετέβη ὡς πρέσβυς· και γενικῶς τό σπίτι αὐτό δέν εἶναι καθόλου κατώτερον ἀπό τό ἄλλο»³⁴. Ὁ Χαρμίδης εἶχε μιὰ ἀδελφή, τὴν Περικτυόνη, πού παντρεύτηκε κάποιον Ἀρίσωνα για τον ὁποῖον ἔλεγαν πὼς ἦταν ἀπόγονος τοῦ μυθικοῦ βασιλιᾶ Κόδρου. Ἡ Περικτυόνη ἀπέκτησε ἀπό τον Ἀρίσωνα τρεῖς γιους πού κι αὐτοὶ ὑπῆρξαν μαθητές τοῦ Σωκράτη: τον Γλαύκωνα, τον Ἀδείμαντο και τον Πλάτωνα στὸν ὁποῖο και ὀφείλουμε αὐτὲς τίς πληροφορίες για τὴν οἰκογένειά του. Ἀνάμεσα στους νεαροὺς ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν πού παρακολούθησαν τὰ μαθήματα τοῦ Σωκράτη, θὰ πρέπει ὅπως εἶναι φυσικό ν' ἀναφέρουμε και τον Ἀλκιβιάδη, τον γιό τοῦ πλούσιου Κλεινία. Ἀπευθυνόμενος σ' αὐτόν και προθυμοποιούμενος νά τοῦ ἀποδείξει τὴν ματαιότητα τῶν πολιτικῶν του φιλοδοξιῶν, ὁ Σωκράτης συνοψίζει ἔτσι πού βασίζονται αὐτὲς: «Ἰσχυρίζεσαι ὅτι δέν ἔχεις ἀνάγκη κανενός ἀνθρώπου, (και) για τίποτε· γιατί τὰ προτερήματα, μέ τὰ ὁποῖα εἶσαι προικισμένος, ἀρχίζοντας ἀπό τό σῶμα και καταλήγοντας στην ψυχή, εἶναι μεγάλα, ὥστε νά μήν ἔχεις τὴν ἀνάγκη κανενός. Φαντάζεσαι δηλαδή ἐν πρώτοις, ὅτι εἶσαι ὠραιότατος και μέ πολύ ἐπιβλητικό ἀνάστημα· και ὅσο γι' αὐτό μέν, εἶναι πράγματι φανερό στὸν καθένα νά δεῖ ὅτι δέν ἀπατάσαι· ἔπειτα ὅτι κατάγεται ἀπό τὴν πιο ἰσχυρὴ οἰκογένεια τῆς πόλης σου, ἢ ὁποῖα (πόλη σου) πάλι εἶναι ἡ μεγαλύτερη μεταξύ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, και ὅτι (πιστεύεις πὼς) ἔχεις ἐδῶ, ἀπό τον πατέρα σου, και φίλους και συγγενεῖς πάρα πολλοὺς και πολύ ἰσχυροὺς, οἱ ὁποῖοι και θὰ σέ ἐξυπηρετοῦσαν, ἂν τυχόν παρουσιάζονταν καμιά ἀνάγκη· (ἀλλά και) ἀπό αὐτοὺς οὔτε χειρότεροι οὔτε λιγότεροι εἶναι οἱ (φί-

34. Στο ἴδιο, 157 e-158 a.

λοι και οι συγγενείς που έχεις) από την οικογένεια της μητέρας σου· από όλους όμως αυτούς μαζί, τους οποίους ανέφερα, ή μεγαλύτερη δύναμη, την οποία πιστεύεις σύ ότι διαθέτεις, είναι ο Περικλής ο γιός του Ξανθίππου, τον οποίο ο πατέρας σου άφησε κηδεμόνα σου και στον αδελφό σου· ο οποίος (Περικλής), όχι μόνο σ' αυτή έδω την πόλη μπορεί να κάνει οτιδήποτε κι αν θέλει αλλά και σε όλoκληρη την Ελλάδα, ακόμη δέ και σε πολλά και ισχυρά θαρραλικά έθνη. Θα προσθέσω δέ ακόμη τό ότι (πιστεύεις πώς είσαι) και από τους πλουσίους· μου φαίνεσαι όμως ότι, ως προς αυτό, δέν υπερηφανεύεσαι καθόλου»³⁵.

Θά ήταν λάθος παρ' όλα αυτά να φανταστούμε τον Σωκράτη περιτριγυρισμένο μόνο από τή χρυσή νεολαία των Αθηνών. Είχε κοντά του πιστούς φίλους σαν τον Κρίτανα, που του συμπαραστάθηκε στις τελευταίες του στιγμές, μέ τον οποίο είχε ανατραφεί και, που λίγο έξοικειωμένος μέ τίς φιλοσοφικές θεωρίες καθώς ήταν, του έμπιστευθηκε τον γιό του Κριτόβουλο. Ή σαν τον Χαιρεφώντα, έναν από τους πιό ένθουσιώδεις θαυμαστές του, παιδικός φίλος κι αυτός, που έξορίστηκε επί διακυβερνήσεως των Τριάκοντα σαν «φίλος του λαού» και που μία μέρα που είχε πάει στους Δελφούς, είχε τολμήσει να ζητήσει χρησμό αν υπήρχε άλλος πιό σοφός από τον Σωκράτη. Ή σαν τον Έρμογένη επίσης, τον αδελφό του Καλλία, που, φτωχός αυτός, παρέμεινε πιστός στον φίλο του μέχρι την τελευταία στιγμή. Μεταξύ των πιστών ήταν επίσης και νέοι που ή κύρια ένασχόλησή τους ήταν ή φιλοσοφία και που, μετά τον θάνατο του Σωκράτη, θά ιδρύσουν δική τους σχολή σαν τον σωκρατικό Αισχίνη, τον Αντισθένη και φυσικά τον Πλάτωνα. Τέλος, ή προσωπικότητα του Σωκράτη προσείλκυε επίσης στην Αθήνα ξένους που διψούσαν να συζητήσουν μαζί του: Ανάμεσά τους ήταν ο Σιμμίας κι ο Κέβης από τή Θήβα που τους βρίσκουμε σε πολλούς διαλόγους, ο Ευκλείδης κι ο Τερψίων από τά Μέγαρα, ο Άριστιππος, ο Κλεόμβροτος, ο Φαιδώνδας που θά είναι παρόντες όταν ο Σωκράτης θά πιεί τό κώ-
νειο.

35. Πλάτωνος, *Άλκιτιάδης*, 104 a-c.

Αυτά είναι τὰ ὀνόματα πού συναντοῦμε συχνότερα. Ὑπάρχουν ὅμως καί πολλοί ἄλλοι, πού τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη στιγμή συζήτησαν μέ τόν Σωκράτη. Κι ὄχι μόνον οἱ διάσημοι σοφιστές πού ὁ Πλάτων φέρνει στό προσκήνιο στόν *Πρωταγόρα*, τόν *Γοργία* καί τούς δύο *Ἰππίες*, ἀλλά κι ἄλλοι λιγότερο γνωστοί καί κυρίως ὄλοι αὐτοί οἱ ἀπλοί ἄνθρωποι μέ τούς ὁποίους τοῦ ἄρεσε νά μιλάει γιά τήν «τέχνη» τους: ὑποδηματοποιοί, ξυλουργοί, χρυσοχόοι, πράγμα πού δέν θά παραλείψει νά τοῦ προσάψει ὁ Κριτίας, ὅταν θά γίνει κύριος τῶν Ἀθηνῶν τό 404.

Τί μπορούσε λοιπόν νά διδάσκει ὁ Σωκράτης σ' ἓνα τόσο ἀνομοιογενές κοινό; Σίγουρα ὄχι ὅ,τι δίδασκαν ἐπί χρήμασι οἱ σοφιστές, τήν τέχνη δηλαδή τοῦ νά μιλάει κανεῖς καλά, νά ὑπερασπίζει τόν ἑαυτό του σέ μιὰ δίκη, ἢ ἀκόμη ποιός εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά ἀποκτήσει πλοῦτη. Οὔτε ὅμως αὐτό πού ὀρισμένοι σάν τόν Ἀριστοφάνη ἄφηναν νά ἐννοεῖται, ὅτι δηλαδή «πῶς δῆθεν κάποιος Σωκράτης ἐδῶ σοφός ἐρευνᾷ τὰ μετέωρα καί τὰ κάτω τῆς γῆς καί ἔχει τή δύναμη τοῦ λόγου νά παριστᾷ τό ψεῦδος γιά ἀλήθεια»³⁶. Ὁ Ξενοφῶν, στά *Ἀπομνημονεύματα*, ἀπορρίπτει αὐτή τήν ἐξομοίωση τοῦ Σωκράτη μέ τούς «φυσικούς»: «Γιατί δέν συνδιαλέγονταν περί τῆς φύσεως τῶν πάντων ὅπως οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἄλλους φιλοσόφους, ἐξετάζοντας δηλαδή πῶς εἶναι κατασκευασμένος ὁ ὑπό τῶν φιλοσόφων καλούμενος κόσμος καί ἀπό ποιές ἀναγκαῖες αἰτίες συμβαίνουν τό καθένα χωριστά, τὰ οὐράνια φαινόμενα, ἀλλά καί ἐκεῖνους, πού ἐφρόντιζαν γιά αὐτά, τούς ἀπεδείκνυε μωρούς (...) ἐπειδή καί ἐκεῖνοι, πού πάρα πολύ ὑπερηφανεύονται, γιατί ὀμιλοῦν περί αὐτῶν, δέν ἔχουν τίς ἴδιες γνώμες ἀναμεταξύ τους (...) ἄλλοι μὲν ἔχουν τή γνώμη, ὅτι ἓνα μόνο εἶναι τό ὄν, ἄλλοι δέ, ὅτι εἶναι ἄπειρα κατά τό πλῆθος καί ἄλλοι μὲν, ὅτι τὰ πάντα κινοῦνται αἰωνίως, ἄλλοι δέ, ὅτι τίποτε οὐδέποτε δέν θέλει λάβει κίνηση, καί ἄλλοι μὲν, ὅτι τὰ πάντα γίνονται καί καταστρέφονται, καί ἄλλοι πῶς μήτε νά γεννηθεῖ κάτι εἶναι ποτέ δυνατόν μήτε νά καταστραφεῖ (...). Περί ἐκεῖνων μὲν λοιπόν, πού ἀσχολοῦνταν μέ αὐτά, παρόμοια μιλοῦσε:

36. Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 18 b.

αὐτός δέ περί τῶν ἀνθρωπίνων πάντοτε συνδιαλέγονταν ἐξετάζοντας τί εἶναι εὐσέβεια, τί εἶναι ἀσέβεια, τί εἶναι καλόν, τί εἶναι αἰσχρόν, τί εἶναι δίκαιον, τί εἶναι ἄδικον, τί εἶναι σωφροσύνη, τί εἶναι μανία, τί εἶναι ἀνδρεία, τί εἶναι δειλία, τί εἶναι πόλις, τί εἶναι ἀνὴρ πολιτικός, τί εἶναι ἀρχή ἀνθρώπων, τί εἶναι ἀνὴρ ἰκανός νά ἀρχει ἀνθρώπων, καί περί τῶν ἄλλων, τά ὅποια ὄσοι τά ἐγνωρίζαν, τοὺς ἐνόμιζεν ὅτι εἶναι τελείως μορφωμένοι, ὄσοι δέ τά ἀγνοοῦσαν, νόμιζεν ὅτι δικαίως θά καλοῦνταν δουλόφρονες»³⁷.

Ἐὸ Σωκράτης δέν ἦταν, λοιπόν, οὔτε σοφιστής, οὔτε «φυσικός». Ἦθελε νά εἶναι ἀπλά σοφός: «Ἐγώ πράγματι ἀπόκτησα τό ὄνομα αὐτό, τόν ἐμφανίζει νά λέει ὁ Πλάτων στήν Ἀπολογία ἀλλά ὄχι ἀπό ἄλλο τίποτε παρά ἀπό κάποια σοφία»³⁸. Καί γι' αὐτή ἀκριβῶς τή σοφία εἶχε διαθεβαιώσει ὁ θεός μέ τήν ἀπάντησή του τόν Χαιρεφώντα στοὺς Δελφούς. Μά οἱ δύο πηγές μας διαφέρουν ὡς πρός τό ποιόν της. Γιά τόν Ξενοφώντα, αὐτή ἡ σοφία ἦταν οὐσιαστικά πραγματιστική καί ὠφελιμιστική: «Π.χ. ἔλεγεν, ὅτι μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου πρέπει νά μαθαίνει κανεῖς γεωμετρία, ἕως ὅτου γίνεαι ἰκανός, ἐάν ποτέ παρουσιάζονταν ἀνάγκη, μέρος γῆς σωστά μέ τό μέτρο ἢ νά τό παραλάβει ἢ νά τό παραδώσει ἢ νά τό διαμοιράσει ἢ νά τό κτίσει· τόσο δέ εὐκολον ἔλεγεν, ὅτι εἶναι νά τό μάθει κανεῖς αὐτό, ὥστε ἐκεῖνος πού προσέχει στήν καταμέτρηση καί πόσον εἶναι τό μέρος τῆς γῆς μαθαίνει συγχρόνως καί ἀπέρχεται γνωρίζοντας πῶς γίνεαι ἡ καταμέτρηση. Τό νά μαθαίνει δέ κανεῖς γεωμετρία μέχρι τῶν δυσνοήτων γεωμετρικῶν σχημάτων, τό ἀπεδοκίμαζε «Διότι εἰς τί μὲν ὠφελοῦν αὐτά ἔλεγεν, ὅτι δέν κατανοεῖ...»³⁹. Τό ἴδιο καί γιά τήν ἀστρονομία καί τή μελέτη τῶν οὐρανίων φαινομένων, ἀπό τά ὅποια δέν ἔπρεπε κανεῖς νά συγκρατεῖ παρά μόνο ὅ,τι μπορούσε νά φανεῖ χρήσιμο στόν ταξιδιώτη, τόν στρατιώτη καί τόν κυνηγό. Κι εἶναι τοῦτος ὁ Σωκράτης πού συνιστοῦσε στόν φίλο του Ἀρίσταρχο, ἀνήσυχο ἐπειδή ἦταν ὑποχρεωμένος νά τρέφει τίς πο-

37. Ξενοφώντος, Ἀπομνημονεύματα, I, 1, 11-16.

38. Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 20 d.

39. Ξενοφώντος, Ἀπομνημονεύματα, IV, 7, 2-3.

λύαριθμες γυναίκες τῆς οικογένειάς του, νά τίς βάλει νά δουλεύουν στήν ἐπεξεργασία τοῦ μαλλιού καί νά ἐξοικονομοῦν ἔτσι τά πρὸς τό ζῆν πουλώντας τό προϊόν τῆς δουλειᾶς τους. Καί στὸν γέρο Εὐθύηρο νά ἐπιδιώξει νά ἐξασφαλίσαι τά γηρατειά του βρίσκοντας μιὰ θέση ἐπιστάτη σέ κάποιον πλούσιο ἰδιοκτήτη. Καί δέν ὑπάρχει λόγος νά ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν τοῦ Σωκράτη πού ὁ Ξενοφῶν παρουσιάζει στὰ *Ἀπομνημονεύματα* ἢ στὸν *Οἰκονομικό*. Ἄλλὰ ὁ Σωκράτης αὐτὸς δέν θά εἶχε ἀνησυχήσει τὴν πόλη καί τοὺς ἰθύνοντές της. Ἐνῶ ὁ Σωκράτης ἐκεῖνος, πού εἶχε ἀνακαλύψει ὅτι ὅσοι ἰσχυρίζονταν πὼς ἦταν τάχα σοφοί σέ κάποιον τομέα δέν ἦταν καθόλου, καί ὅτι ἡ δική του σοφία συνίστατο ἀκριβῶς στήν ἐπίγνωσή του πὼς δέν γνώριζε τίποτα, καί ἐπιπλέον εἶχε βαλθεῖ νά τό ἀποδείξει στοὺς συμπολίτες του, ὁ Σωκράτης αὐτὸς παρουσίαζε ἕναν πραγματικό κίνδυνο. Αὐτὸς ὁ ἀμφισβητίας Σωκράτης, εἶναι περισσότερο ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνα κι ὄχι τοῦ Ξενοφῶντα. «Ἀπὸ αὐτὴ δὰ τὴν ἐξέταση, λοιπόν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πολλὰ μίση ἔχω ἀποκτήσει, μίση δυσμενέστατα καί ἐνοχλητικότετα, ὥστε νά μοῦ γίνουν αἷτια πολλῶν διαβολῶν καί νά μοῦ κολλήσουν τό ὄνομα «σοφός». Γιατί οἱ ἐκάστοτε παρόντες στίς συζητήσεις μου νομίζουν, πὼς ἐγὼ εἶμαι σοφός σέ ὅ,τι τὸν ἄλλον ἀμαθὴ μέ τὸν ἔλεγχό μου ἀποδείξω ἐνῶ, καθὼς φαίνεται, κύριοι, ὁ θεὸς μόνον εἶναι σοφός καί κανεὶς ἄλλος, καί στὸν χρησμό του αὐτόν (αὐτόν πού δόθηκε στὸν Χαιρεφῶντα) αὐτό, νομίζω, θέλει νά πεί, πὼς πολὺ λίγη ἀξία ἔχει ἡ ἀνθρώπινη σοφία· μηδαμινή· καί φανερό εἶναι, πὼς δέν θέλει νά πεί ὅτι ὁ Σωκράτης εἶναι σοφώτατος, ἀλλ' ὡς παράδειγμα μετεχειρίσθηκε τό ὄνομά μου γιὰ νά πεί, ὅπως ἠέλεγε μ' ἄλλα λόγια, ὅτι: αὐτὸς ἀπὸ σᾶς, ὧ ἄνθρωποι, σοφώτατος εἶναι, πού ἔχει καταλάβει, πὼς, ὅσο γιὰ τὴ σοφία του, στὰ ἀληθινὰ τίποτε δέν ἀξίζει. Νά, λοιπόν γιατί, καί σήμερα ἀκόμη, πηγαίνω παντοῦ καί ζητῶ κι ἐρευνῶ ὅλους αὐτούς τοὺς συμπολίτες μου ἀλλὰ καί τοὺς ξένους πού μοῦ φαίνονται σοφοί· κι ὅταν ἀνακαλύπτω πὼς δέν εἶναι γίνομαι ὁ ὑπέρμαχος τῶν θεῶν, ἀποδεικνύοντας πὼς δέν εἶναι σοφοί»⁴⁰.

40. Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 23 a-b.

Γιά νά τό ἐπιτύχει, ὁ Σωκράτης χρησιμοποιοῦσε μιά μέθοδο, τή μαιευτική, πού εἶχε δανεισθεῖ ἀπό τήν τέχνη τῆς μαιᾶς μητέρας του. Ξεκινώντας ἀπό τή φαινομενικά ἀπλή ἀπάντηση πού τοῦ εἶχε δώσει ὁ συνομιλητής του στό ἓνα ἢ τό ἄλλο ἀπό τά θεμελιώδη ἐρωτήματα πού τόν ἀπασχολοῦσαν, ἀνέλυε τά στοιχεῖα τῆς γιά νά ὀδηγήσει τελικά αὐτόν πού ἦταν τόσο βέβαιος γιά τίς γνώσεις του νά ἀναγνωρίσει τίς ἀδυναμίες του. Αὐτό ἀκριβῶς κάνει γιά παράδειγμα στόν *Γοργία* μέ τόν δεξιόθυμο Καλλικλῆ. Αὐτός εἶχε πάρει τόν λόγο, ἀφοῦ εἶχε διαπιστώσει ὅτι ὁ ἀλάνθαστος Γοργίας πρῶτα, ὁ νεαρός Πῶλος κατόπιν, εἶχαν ἀναγκασθεῖ νά πέσουν σέ ἀντιφάσεις καί νά δικαιώσουν τόν Σωκράτη. Αὐτόν, δέν θά τόν κοροΐδευαν καί θά συνέχιζε νά ὑποστηρίζει πῶς ἦταν καλύτερα νά διαπράττει κανεῖς ἀδικίες ἀπό τό νά τίς ὑφίσταται. Κι ὅμως, στό τέλος ἑνός λεπτῶν ἀποχρώσεων διαλόγου, ἀναφωνεῖ κι αὐτός μέ τή σειρά του: «Δέν καταλαβαίνω πῶς κάθε φορά στρέφεις τούς λόγους ἄνω καί κάτω, Σωκράτη...». Κι αὐτός θά ὑποχρεωθεῖ νά παραδεχθεῖ μέ κάποια «βεβαίως», «μάλιστα», «εἶναι φανερό», πῶς οἱ παρατηρήσεις τοῦ Σωκράτη εἶναι ἀναντίρρητες. Κι ἔτσι δικαιώνεται ἡ ρῆση πού ὁ Πλάτων ἀποδίδει στόν Σωκράτη στόν *Φαῖδωνα*: «ἐρωτώμενοι οἱ ἄνθρωποι μέ τρόπον μεθοδικῶς ἄψογον λέγουν οἱ ἴδιοι ὅλα, ὅπως ἔχουν στήν πραγματικότητα»⁴¹.

Ἄλλά ταυτόχρονα, μ' αὐτές τίς ἀδιάκοπες ἐρωτήσεις, ὁ Σωκράτης ἔφερε τούς συνομιλητές του σέ σημεῖο νά γνωρίζουν καλύτερα τόν ἑαυτό τους. Αὐτό διαπιστώνει ὁ Νικίας, ὁ περίφημος στρατηγός στόν διάλογο πού φέρει τό ὄνομα *Λάχης*: «Δέν μοῦ φαίνεσαι νά ξέρεις ὅτι ὅποιος πηγαίνει τόσο κοντά στόν Σωκράτη μέ τόν λόγο, ὅσο κοντά μας εἶναι ὁ συγγενής μας, καί τόν πλησιάζει γιά νά συζητήσει μαζί του, ἀναγκάζεται, κι ἄς ἄρχισε πρὶν τή συζήτηση γιά κάποιο ἄλλο θέμα, νά ἀφήνει νά περιάγεται ἀπό αὐτόν μέ τόν λόγο, ὥσπου νά φτάσει στό σημεῖο νά ἀπολογηθεῖ γιά τόν ἑαυτό του, τί λογῆς ζωῆ κάνει τώρα, καί τί ζωῆ ἔζησε ὡς τώρα. Κι ὅταν φτάσει αὐτοῦ, δέν ξέρεις ὅτι δέν θά τόν ἀφήσει ὁ Σωκράτης, ἂν δέν ἐλέγξει ὅλα πέρα

41. Πλάτωνος, *Φαῖδων*, 73 a.

για πέρα. Μοῦ εἶναι καλά γνωστός ἐμένα τοῦτος ὁ ἄνθρωπος καὶ γνωρίζω ὅτι δέν μπορεῖ νά ξεφύγει κανεὶς αὐτά τὰ πράγματα ἀπὸ αὐτόν καὶ ξέρω καλά πὼς ὁ ἴδιος θά τὰ πάθω. Εὐχαριστιέμαι ὁμως, Λυσίμαχε, μέ τή συντροφιά του καὶ νομίζω πὼς δέν εἶναι καθόλου κακό νά μᾶς ξαναθυμίζουν ὅ,τι δέν ἐκάναμε ἢ δέν κάνουμε καλά. Ἀντίθετα, νομίζω, γίνεται πιό συνετός στό μέλλον ὁποῖος δέν ἀποφεύγει τοῦτο τόν ἐλεγχο, ἀλλά θέλει, σύμφωνα μέ τό ἀπόφθεγμα τοῦ Σόλωνα, καὶ κρίνει ἄξιο νά μαθαίνει ὅσο ζεῖ καὶ δέν νομίζει ὅτι τὰ γηρατεῖα ἔρχονται θάζοντας μόνα τους γνώση»⁴².

Ὁ Σωκράτης δέν ὑπέβαλλε μόνον ἐρωτήσεις, ἦταν καὶ «μαιευτήρ» ψυχῶν. Ἡ φιλοσοφία του ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα ἓνα εἶδος Ἠθικῆς. Κι ἄν τό σημεῖο ἐκκίνησης τῆς σκέψης του, ὅτι ἦταν ὁ μόνος πού ἤξερε «πὼς ἡ σοφία του εἶναι ἓνα τίποτα», φαινόταν νά συμπίπτει μέ τήν ἀρνητική κριτική τῶν σοφιστῶν, ἡ ἠθική του ἀντίθετα εἶχε ἓνα θετικό περιεχόμενο: νά ἀρνεῖται κανεὶς σέ κάθε περίσταση νά διαπράττει τήν ἀδικία καὶ νά ἔχει κατὰ νοῦ πρωτίστως νά προετοιμάζεται ψυχικά γιά τήν ἀρετή, ἀντιστεκόμενος σέ ὅ,τι φαίνεται ἐπιθυμητό, μά πού στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά πλάνη. «Γιατί ἐγώ, –λέει στήν Ἀπολογία– περιερχόμενος στήν πόλη τίποτε ἄλλο δέν κάνω παρά προσπαθῶ νά πείθω ἐσᾶς, τόσο τοὺς νέους ὅσο καὶ τοὺς ἡλικιωμένους, μήτε γιά τό σῶμα σας μήτε γιά χρήματα νά φροντίζετε, πρὶν νά φροντίσετε πάρα πολύ γιά τήν ψυχή σας, πὼς θά εἶναι ἀρίστη ὅσον τό δυνατόν, λέγοντας, πὼς δέν ἀποκτᾶται μέ τὰ χρήματα ἡ ἀρετή, ἀλλά μέ τήν ἀρετή τὰ χρήματα καὶ τ' ἄλλα ἀγαθά, τόσο τὰ ἰδιωτικά ὅσο καὶ τὰ δημόσια»⁴³. Ἀλλά γιά τόν Σωκράτη δέν ἦταν ἀρκετό νά κηρύττει τήν ἠθική αὐτή, ἤθελε νά πείσει τοὺς συμπολίτες του καὶ νά τήν υἱοθετήσουν: «πού δέν παύω ὅλη τήν ἡμέρα νά σᾶς ξυπνῶ καὶ νά σᾶς συμβουλεύω καὶ νά κατακρίνω τόν καθένα σας, κολώντας παντοῦ σάν τῆ μύγα»⁴⁴. Διαβλέπει ἤδη κανεὶς μέσα ἀπ' ὅλα αὐτά, πὼς ἔτσι φερόμενος, μπορούσε νά φαίνεται ἐνοχλητι-

42. Λάχης, 187 e-188 d.

43. Πλάτωνος, Ἀπολογία, 40 a.

44. Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 31 a.

κός. Καί γινόταν ἀκόμα περισσότερο ὀχληρός, ρωτώντας τόν καθένα γιά τά προβλήματά του, ἀποφεύγοντας ὅμως νά συμμετέχει μέ ἐνεργό τρόπο στή ζωή τῆς πόλης: «Ἄλλ' ἴσως περίεργο φανεῖ, ὅτι ἐγὼ περιερχόμενος τὴν πόλην ἰδιαίτερος μὲν δίδω τίς συμβουλές αὐτές καί ἀνακατεύομαι στή διαγωγή τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου, δημοσίᾳ ὅμως δέν τολμῶ νά συμβουλευῶ τό κοινό ἀνεβαίνοντας στήν ἐκκλησία σας (...) Γιατί, ἂν ἐγώ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐπιχειροῦσα πρό πολλοῦ ν' ἀναμειγνύωμαι στά πολιτικά, πρό πολλοῦ θά εἶχα χαθεῖ, νά εἴσθε βέβαιοι γιά αὐτό, καί οὔτε σᾶς θά εἶχα ὠφελήσει καθόλου, οὔτε τόν ἑαυτό μου. Καί παρακαλῶ νά μήν ὀργίζεσθε ἐναντίον μου, ἂν λέγω τὴν ἀλήθεια· καί ἡ ἀλήθεια εἶναι αὕτη. Δέν ὑπάρχει πολίτευόμενος, πού θά μπορέσει νά σωθεῖ, ἂν ἀπό εἰλικρινή ἀφοσίωση, πρὸς τό γενικό συμφέρον ἐναντιώνεται πρὸς σᾶς ἢ πρὸς ἄλλο δημοκρατικό πλῆθος καί ἂν μέ τό πρέπον θάρρος ἐμποδίζει τά πολλά ἄδικα καί παράνομα»⁴⁵.

Τά λόγια αὐτά πού ὁ Πλάτων ἀποδίδει στόν διδάσκαλό του μᾶς κάνουν νά θέσουμε ἓνα ἐρώτημα πού θά μπορούσε νά μᾶς βοηθήσει νά κατανοήσουμε τή δίκη καί τὴν καταδίκη τοῦ Σωκράτη: τί σκεπτόταν ὁ φιλόσοφος γιά τὴν ἀθηναϊκή δημοκρατία;

Ὁ Σωκράτης καί ἡ κριτική τῆς δημοκρατίας

Πρέπει πρῶτα νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό κάτι πού θεωροῦμε δεδομένο. Εἶναι φανερό ὅτι δέν γνωρίζουμε τὴ σκέψη τοῦ Σωκράτη παρά μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ξενοφῶντα πού καί ὁ ἓνας καί ὁ ἄλλος ὑπῆρξαν ἀντίπαλοι τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Τί ρόλο ἔπαιξε ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη σ' αὐτὴ τὴν ἔχθρα, δέν ἔχουμε πραγματικά κανένα μέσον νά τό μάθουμε. Καί μάλιστα, κάποιες ἀπὸ τίς κριτικές πού διατυπώθηκαν ἐναντίον τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος ἐντάσσονται στή λογικὴ τῶν ἀρχῶν πού διακηρύχθηκαν ἀπὸ τόν Σωκράτη. Θά πρέπει λοιπόν νά τὰ δοῦμε ὅλα αὐτά ἀπὸ πρὸς κοντά.

45. Πλάτωνος, Ἐπιλογία Σωκράτους, 31 c-e.

“Ας δώσουμε τόν πρώτο λόγο σ’ ένα κείμενο πού είναι μιὰ ἀπό τίς πῖο ἀξιοσημείωτες σελίδες πολιτικῆς φιλοσοφίας πού ἔχουν γραφεῖ ποτέ: τήν περίφημη Προσωποποιία τῶν νόμων τοῦ *Κρίτων*. Πρόκειται θέβαια γιά ἓνα κείμενο πού ἔχει συλληφθεῖ καί γραφεῖ ἀπό τόν Πλάτωνα. Ἄλλά δέν θά μπορούσε νά ἀμφισβητήσῃ κανείς πῶς εἶναι πιστός στή σκέψη τοῦ δασκάλου του. Ξέρουμε τό περιεχόμενο: Ὁ Σωκράτης βλέπει νά καταφθάνει στή φυλακή ὁ παλιός του φίλος Κρίτων, ἀναστατωμένος γιατί ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἱεροῦ πλοίου προαναγγέλλει τόν ἐπερχόμενο θάνατο τοῦ φιλοσόφου. Ἔτσι τόν ἱκετεύει νά δεχθεῖ νά ἀκούσει τίς συμβουλές τῶν φίλων του καί νά διαφύγει πρὶν τή μοιραία σύλληψη. Ὁ Σωκράτης ἀρνεῖται καί, γιά νά πείσει τόν φίλο του, φαντάζεται πῶς οἱ νόμοι τῆς πόλης ὀρθώνονται μπροστά του γιά νά τοῦ θυμίσουν τίς ὑποχρεώσεις του σ’ αὐτούς. Διαφεύγοντας, ὁ Σωκράτης θά ἐναντιωνόταν στήν πόλη καί θά τήν κατέστρεφε, μὴ σεβόμενος τήν ἐτυμηγορία τῆς. Ἔτσι, ἡ πόλη καί οἱ νόμοι πού τή διέπουν πρέπει νά εἶναι σεβαστοί ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ γεννήτορες στους ὁποίους ὀφείλουμε τή ζωὴ μας: «Ἡ τόσον σοφός εἶσαι, ὥστε ἔχει διαφύγει τήν προσοχή σου, ὅτι ἀπό τή μητέρα καί τόν πατέρα καί ὄλους τοὺς ἄλλους προγόνους εἶναι πολυτιμότερο ἢ πατρίδα καί σεβαστότερο καί ἀγιότερο καί ἀνώτερο καί κατὰ τή γνώμη τῶν θεῶν καί κατὰ τή γνώμη τῶν ἀνθρώπων τῶν φρονίμων καί ὅτι πρέπει νά τή σεβόμαστε καί νά ὑπακούμε σ’ αὐτήν καί νά τήν περιποιούμεθα, ὅταν ὀργίζεται, περισσότερο ἀπό τόν πατέρα καί ἢ νά προσπαθοῦμε νά πείσουμε αὐτή ἢ νά ἐκτελοῦμε τίς διαταγές τῆς καί νά πάσχουμε ἂν μᾶς διατάσσει νά πάθουμε κάτι ἀδιαμαρτύρητα καί εἴτε διατάσσει νά μᾶς δέρνουν, εἴτε νά μᾶς ρίχνουν στή φυλακή καί εἴτε σέ πόλεμο μᾶς ὀδηγεῖ γιά νά πληγωθοῦμε ἢ νά φονευθοῦμε, πρέπει νά πράττουμε αὐτά, καί τό δίκαιο ἔτσι εἶναι, καί δέν πρέπει νά ὑποχωροῦμε, οὔτε νά ἀποφεύγουμε, οὔτε νά ἐγκαταλείψουμε τήν τάξη, ἀλλά καί στόν πόλεμο καί στό δικαστήριο καί πανταχοῦ πρέπει νά πράττουμε ὅσα διατάσσει ἡ πόλη καί ἡ πατρίδα...»⁴⁶. Ἡ Ἀθήνα εἶναι γῆ τῆς ἐλευθερίας. Δέν ὑποχρεώνει κανέναν νά δεχθεῖ τό πολιτικό τῆς καθεστῶς καί τοὺς

46. Πλάτωνος, *Κρίτων*, 51 a-b.

νόμους πού τό στηρίζουν: «Όποιος δέ από σās παραμείνει βλέποντας μέ ποιό τρόπο και τίς δίκες δικάζουμε και κατά τά άλλα διοικούμε τήν πόλη, ήδη ισχυριζόμεθα, ότι εμπράκτως αυτός έχει υποσχεθεί σέ μάς, ότι θά πράττει όσα διατάσσουμε και όποιος δέν πείθεται, λέμε, ότι διαπράττει τριπλό άδίκημα, και διότι δέν πείθεται σέ μάς, ένώ είμεθα οί γονείς του, και διότι δέν ύπακούει σέ μάς, ένώ τόν αναθρέψαμε, και διότι, ένώ πράγματι συμφώνησε νά ύπακούει σέ μάς ούτε πείθεται ούτε προσπαθει νά μάς πείσει, άν δέν πράττουμε κάτι καλώς, ένώ έμεις αφήνουμε έλευθερη τήν έκλογή νά μάς πείθει ή νά πείθεται, και ένώ δέν προτάσσουμε αυστηρά νά πράττει όσα διατάσσουμε, αλλά ένώ επιτρέπουμε τό ένα εκ των δύο, δηλαδή ή νά μάς πείθει ή νά πράττει ταυτα, ούτε τό ένα ούτε τό άλλο κάνει»⁴⁷. Έπομένως ό Σωκράτης επέλεξε νά μείνει και νά ζήσει στην Άθήνα. Έκανε παιδιά. Δέν προτίμησε τήν εξορία σέ μία οποιαδήποτε από αυτές τίς πόλεις, τή Σπάρτη ή τήν Κρήτη, των οποίων τούς νόμους άρέσκονται νά επαινούν. Είχε λοιπόν κάνει μέ τούς νόμους τής πόλης ένα είδος συμβολαίου. Διαφεύγοντας, θά παραβίαζε τούς όρους του, θά διέπρατε μιάν άδικία: «γιατί τίποτε έδω δέν φαίνεται, ότι είναι άφελιμότερο· σέ σένα, εάν πράττεις αυτά, ούτε δικαιότερον ούτε όσιότερο, ούτε σέ κανένα άλλον από τούς δικούς σου (...). Έάν δέ φύγεις τόσο αναισχυντα άφου άνταποδώσεις τό άδίκημα και τό κακούργημα μέ κακούργημα, άφου παραβείς και τίς ύποσχέσεις σου και τίς συμφωνίες σου προς έμάς και κακοποιήσεις αυτούς τούς όποιους έλάχιστα πρέπει, δηλαδή και τόν εαυτό σου και τούς φίλους και τήν πατρίδα και έμάς, και έμεις θά όργισθούμε εναντίον σου, έν όσω ζεις, και στόν Άδη οί άδελφοί μας, οί νόμοι του Άδη, θά σέ ύποδεχθουν δυσμενώς, άφου θά γνωρίζουν ότι και έμάς επιχείρησες νά καταστρέψεις όσον έξαρτάται από σένα»⁴⁸.

Έτσι, ό Σωκράτης δέν άμφισβητούσε τό καθεστώς τής πόλης όπου είχε γεννηθεί, όπου είχε δημιουργήσει οίκογένεια και τής ό-

47. Στο ίδιο, 51 e-52 a.

48. Πλάτωνος, *Κριτών*, 54 b-c.

ποιάς δεχόταν τούς νόμους. Ἄλλά, κι ἂν δέν ἦταν ἀντίπαλος τῆς δημοκρατίας αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς, κι ἂν μάλιστα, σύμφωνα μέ τά λεγόμενα τοῦ Ξενοφῶντα, μπορούσε νά θεωρεῖται «φίλος τοῦ λαοῦ»⁴⁹, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά διατύπωνε σοβαρές κριτικές ἐναντίον τῆς πραγματικῆς λειτουργίας τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Στόν ἴδιο αὐτό διάλογο, τόν *Κρίτων*, ὅπου διακηρύττει τήν πίστη του στούς νόμους τῆς πόλης, ἀμφισβητεῖ τήν ἰκανότητα τοῦ πλήθους, τοῦ ὄχλου, στήν πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, νά κρίνει γιά τό καλό, τό ὠραῖο καί τό δίκαιο. Στά *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει μιᾶ συζήτηση πού φαίνεται πώς εἶχε ὁ Σωκράτης μέ τόν Χαρμίδη γιά νά τόν κάνει νά κατανικήσει τή δειλία του καί νά μὴ διστάζει νά ἀντιμετωπίζει τήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου: «Καί αὐτό ἀκριβῶς ἐπιθυμῶ πολύ νά σοῦ δείξω, εἶπε, ὅτι, ἐνῶ οὔτε τούς φρονιμωτάτους ντρέπεσαι οὔτε τούς ἰσχυροτάτους φοβᾶσαι, ἐνώπιον τῶν ἀφρονεστάτων καί ἀσθενεστάτων αἰσχύνεσαι νά ὀμιλεῖς. Γιατί ποιούς ἀπό αὐτούς τούς ὕφαντες ἢ τούς ὑποδηματοποιούς ἢ τούς κτίστες ἢ τούς χαλκεῖς ἢ τούς γεωργούς ἢ τούς ἐμπόρους ἢ ἐκεῖνους, οἱ ὅποιοι στήν ἀγορά μεταπωλοῦν καί φροντίζουν, ἀφοῦ ἀγοράσουν ἓνα πράγμα ὅσον τό δυνατόν σέ μικρότερη τιμή, νά τό πουλήσουν σέ μεγαλύτερη, ντρέπεσαι; Γιατί ἀπό ὅλους αὐτούς συνίσταται ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου»⁵⁰. Ἄλλοῦ, καί στά *Ἀπομνημονεύματα* καί στόν *Οἰκονομικό*, ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδει στόν Σωκράτη τά γνωστά ἐκεῖνα περιφρονητικά λόγια γιά τούς τεχνίτες. Ὡστόσο εἶδαμε ἀλλοῦ ὅτι τοῦ Σωκράτη τοῦ ἄρεσε νά συζητεῖ μ' αὐτούς γιά τήν τέχνη τους. Ἀπλά, ἔκρινε ὅτι τό νά εἶναι κάποιος καλός σ' ἓνα ἐπάγγελμα, σέ μιᾶ τέχνη, δέν συνεπάγεται ὅτι θά εἶναι καλός καί στήν πολιτική. Σέ ἀντίθεση ὅμως μέ τούς πολέμιους τῆς δημοκρατίας, δέν ἀναγνώριζε τήν ἰκανότητα αὐτή οὔτε καί στούς πιά πλούσιους ἢ τούς εὐγενεῖς καί ἰδιαίτερα στούς νεαρούς αὐτούς τῶν πιά ἀριστοκρατικῶν ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν πού τούς ἄρεσε νά τόν περιστοιχίζουν. Ἀρκεῖ γιά νά πεισθοῦμε, νά ξαναδιαβάσουμε τόν *Πρῶτο Ἀλκιβιάδη*. Ὁ Σωκράτης ἀποδεικνύει ἐκεῖ, στόν λαμπρό μαθητή του πώς ὅ, τι ἔ-

49. Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα*, I, 2, 60.

50. Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα*, III, 7, 5-6.

χει μάθει δέν θά τοῦ χρησιμεύσει σέ τίποτα ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι θά συσκέπτονται γιά τά δημόσια ἔργα, γιά τό ναυτικό ἢ γιά κάποιο θέμα πού θά χρειάζεται πρόβλεψη, ζητήματα τά ὁποῖα δέν γνωρίζει καί πώς ἂν δέν εἶναι ἱκανός νά διακρίνει τό δίκαιο ἀπό τό ἄδικο, δέν ἔχει τό δικαίωμα νά κάνει τάχα πώς συμβουλεύει τούς ἄλλους. Κι ὁ Σωκράτης καταλήγει, προσάπτοντας στόν Ἀλκιβιάδη ὅτι πιστεύει πώς ξέρει πράγματα πού δέν ξέρει: «Γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ὀρησες πρὸς τήν πολιτική, προτοῦ κἂν ἀποκτήσεις τήν πρέπουσα μὀρφωση. Δέν τῶχεις δέ πάθει αὐτό μόνος σύ, ἀλλά ἐπίσης οἱ περισσότεροι πού διαχειρίζονται τά ζητήματα αὐτῆς ἐδῶ τῆς πολιτείας, ἐκτός θέβαια ὀλίγων, καί ἴσως καί τοῦ Περικλῆ τοῦ κηδεμόνα σου»⁵¹. Ἀλλά κι αὐτός ἀκόμη ὁ Περικλῆς κατηγορεῖται πώς δέν ἔκανε τούς γιούς του ἐνάρετους καί εὐφυεῖς. Καί, στόν *Γοργία*, δέν τοῦ χαρίζεται περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στους ἄλλους μεγάλους ἄνδρες τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν. Ἀφήνοντας κατά μέρος τήν περίπτωση τοῦ Περικλῆ, ὁ Σωκράτης τοῦ *Πρώτου Ἀλκιβιάδη* ἐντάσσεται σ' ἕνα ὀλόκληρο ρεῦμα σκέψης, ἐκφραζόμενο ἰδιαίτερα ἀπό τόν Θουκυδίδη, πού θεωροῦσε ὅτι ἡ ἀρχή τῆς παρακμῆς τῆς πόλης συνέπιπτε χρονικά μέ τήν ἀνάδειξη στήν πολιτική σκηνή, μετά τόν θάνατο τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ, αὐτῶν τῶν «νέων ἀνδρῶν», πού προέρχονταν ἀπό τίς τάξεις τῶν τεχνιτῶν, καί πού, κολακεύοντας τόν λαό, τόν παρέσυραν σέ ἐπικίνδυνες περιπέτειες. Ὁ Κλέων, τό εἶδαμε, ἦταν ὁ τύπος ἀκριβῶς τῶν δημαγωγῶν ἐκείνων, αὐτῶν τῶν χωρῖς ἐνδοιασμούς πολιτικῶν τούς ὁποίους οἱ περιστάσεις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχαν φέρεи στό προσκήνιο. Ἀντίθετα, ὁ Σωκράτης τοῦ *Γοργία* ἀρνιόταν νά δεῖ κάποια διαφορά μεταξύ τῶν παλαιῶν καί τῶν νέων πολιτικῶν. Ὁ Περικλῆς «ἔκαμε τούς Ἀθηναίους φυγόπονους καί δειλούς καί φλύαρους καί φιλάργυρους, γιατί πρῶτος εἰσήγαγε τήν πληρωμῆ μισθῶν γιά τίς προσφερόμενες στήν πόλη ὑπηρεσίες ἀπό τούς πολίτες»⁵². Αὐτοί πού εἶχαν προηγηθεῖ στήν ἡγεσία τῆς πόλης, οἱ Θεμιστοκλῆς, Κίμων, Μιλτιάδης, δέν ἄξιζαν

51. Πλάτωνος, *Πρῶτος Ἀλκιβιάδης*, 118 b.

52. Πλάτωνος, *Γοργίας*, 514 e.

περισσότερο. Βέβαια, «πολεμικά δέ πλοῖα, καί φρούρια, καί ναυστάθμους καί ἄλλα πολλά τοιαῦτα (...) ἦταν ἱκανότεροι ἐκεῖνοι ἀπό τούς σημερινούς νά προμηθεύουν στήν πόλη»⁵³. Δέν ἦταν ὥστόσο ἱκανοί νά κάνουν καλύτερους τούς συμπολίτες τους ἀπό ὅ,τι ἤδη ἦταν, κι ἡ ἀπόδειξη εἶναι πῶς οἱ Ἴ�θηναῖοι καταδίκασαν τόν Περικλῆ στό τέλος τῆς ζωῆς του, ἐξοστράκισαν τόν Κίμωνα καί τόν Θεμιστοκλῆ, ἐπέδικασαν στόν Μιλτιάδη ἕνα πρόστιμο πού δέν μπόρεσε νά πληρώσει, μέ ἀποτέλεσμα νά πεθάνει στή φυλακή. Ὁ Σωκράτης ἔφερε ἔτσι, τόν συνομιλητή του Καλλικλῆ, ἀντιμέτωπο μέ μιὰ ἀπό αὐτές τίς ἀντιφάσεις πού ἦταν τό μυστικό τῶν ἀποδείξεών του. Ἐάν ὁ Μιλτιάδης, ὁ Κίμων, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Περικλῆς ἦταν καλοί πολιτικοί, θά εἶχαν κάνει καλύτερους τούς Ἀθηναίους. Ἀλλά τότε πῶς νά ἐξηγήσουμε τό ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχοντας γίνει δίκαιοι μπόρεσαν νά καταδικάσουν ἄδικο τούς ἡγέτες τους. Πρέπει λοιπόν νά παραδεχτοῦμε πῶς δέν ἦταν ἄξιοι νά ὀδηγήσουν τήν πόλη στό δρόμο τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή γιά τόν πολιτικό εἶναι φυσικά πλατωνική. Φέρνει στόν νοῦ τόν φιλόσοφο-βασιλέα τῆς *Πολιτείας* ἢ συγγραφή τῆς ὁποίας πιστεύεται πῶς λίγο ἔπειτα τοῦ *Γοργία*. Σημαίνει δηλαδή πῶς οἱ ἰδέες πού ἐκφράζονται ἐδῶ ἀπό τόν Σωκράτη δέν εἶναι καθαρά δικές του, κι ὅτι αὐτός δέν εἶναι παρά ὁ διερμηνευτής τοῦ Πλάτωνα; Στά *Ἀπομνημονεύματα* (III, 6), ὁ Ξενοφῶν μεταφέρει μιὰ συζήτηση τοῦ Σωκράτη μέ τόν Γλαῦκωνα, τόν ἀδελφό τοῦ Πλάτωνα, πράγμα πού δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον. Ὁ νέος ἄνδρας ὀνειρεύεται νά κάνει στήν Ἀθήνα πολιτική καριέρα. Πῶς, λέει ἐν ὀλίγοις ὁ Σωκράτης, μπορεῖ ὁ Γλαῦκων νά σχεδιάζει ὅτι θά πράξει γιά τό καλό τῆς πόλης, ἀφοῦ ἀγνοεῖ τά πάντα σχετικά μέ τά ἔσοδα καί τίς δαπάνες της, μέ τίς στρατιωτικές δυνάμεις πού μπορεῖ νά διαθέτει, μέ τήν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου, μέ τά προβλήματα πού ἀφοροῦν στήν παραγωγή καί τήν προμήθεια δημητριακῶν τῆς πόλης. Ἐτσι, ἐνῶ ὁ Σωκράτης τοῦ *Γοργία* προσδιόριζε τόν πολιτικό ἄνδρα σύμφωνα μέ κριτήρια πού εἶναι καί τά κριτήρια

53. Στό ἴδιο, 517 c.

τοῦ Πλάτωνα, πρῶτα δηλαδή τῆ γνώση τοῦ ὠραίου, τοῦ καλοῦ καί τοῦ δίκαιου, ὁ Σωκράτης τῶν Ἐπονημονευμάτων ἐκφράζει τήν ἀντίληψη αὐτή τοῦ συγκεκριμένου καί τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας πού, μόνος ἀπό τοὺς συγγραφεῖς τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ τέταρτου αἰῶνα, εἶχε ὁ Ξενοφών. Βλέπει κανεῖς ἀπό ὅλα αὐτά πόσο δύσκολο εἶναι νά σχηματίσει μιὰ σαφή ἰδέα γι' αὐτό πού σκεφτόταν ὁ Σωκράτης σχετικά μέ τήν ἀθηναϊκή δημοκρατία καί τοὺς ἡγέτες τῆς. Ὅμως ὑπάρχει σύγκλιση ἀνάμεσα στόν Σωκράτη τοῦ Πλάτωνα καί τόν Σωκράτη τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦλάχιστον σ' ἓνα σημεῖο: δέν γίνεται κανεῖς ἀπροετοίμαστα πολιτικός ἄνδρας. Κι εἶναι ὁ Σωκράτης τῶν Ἐπονημονευμάτων πού παρατηρεῖ: «Εἶναι πράγματι παράδοξον, εἶπεν, γιατί ἄραγε ἐκεῖνοι, πού θέλουν ἢ νά παίξουν κιθάρα ἢ νά παίξουν ἀδλό ἢ νά καθαλλικεύουν ἄλογα ἢ θέλουν νά γίνουν ἱκανοί σέ κάτι ἄλλο ἀπό τά παρόμοια προσπαθοῦν νά κάνουν ὅσον τό δυνατόν χωρίς διακοπή ἐκεῖνο, στό ὁποῖο θά ἤθελαν νά γίνουν ἱκανοί, καί ὄχι μόνοι τους, ἀλλά μέ τήν ὀδηγία ἐκείνων πού νομίζονται ὅτι εἶναι ἄριστοι, τά πάντα κάνοντας καί ὑπομένοντας, γιά νά μή κάμουν τίποτε χωρίς τή γνώμη ἐκείνων, ἐπειδή δέν θά μπορούσαν διαφορετικά νά γίνουν ἀξιόλογοι· ἀπό ἐκείνους δέ πού θέλουν νά γίνουν ἱκανοί στό λέγειν καί νά ἀσχολοῦνται μέ τά πολιτικά, μερικοί νομίζουν ὅτι θά γίνουν ἱκανοί νά πράττουν ταῦτα μόνοι τους ξαφνικά, χωρίς προπαρασκευή καί ἄσκηση»⁵⁴. Εἴμαστε πολύ κοντά ἐδῶ στίς ἰδέες τοῦ Σωκράτη στόν Πρῶτο Ἀλκιβιάδη. Ἀλλά κι ἐδῶ ἀκόμη, ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντα διαφέρει ἀπό αὐτόν τοῦ Πλάτωνα ἀπό τήν αἴσθηση τοῦ συγκεκριμένου καί τοῦ ὠφελιμιστικοῦ πού διαθέτει, κι ἂν κάνει μνεῖα στό «Γνωθι σαυτόν», τοῦ θεοῦ τῶν Δελφῶν, εἶναι γιά νά βγάλει τό συμπέρασμα πῶς «(...) ἐκεῖνοι μὲν πού γνωρίζουν τόν ἑαυτό τους, καί τά συμφέροντα στόν ἑαυτό τους γνωρίζουν καί διακρίνουν καί ὅσα μποροῦν καί ὅσα δέν μποροῦν νά ἐκτελέσουν· καί ἐπειδή μὲν κάνουν ὅσα γνωρίζουν, καί ἐξοικονομοῦν ὅσα τοὺς χρειάζονται καί εὐτυχοῦν, ἐπειδή δέ ἀπέχουν ἀπό ὅσα δέν τά γνωρίζουν, καί σφάλματα δέν κάνουν καί ἀποφεύγουν τή

54. Ξενοφῶντος, Ἐπονημονεύματα, IV, 2, 6.

δυστυχία»⁵⁵.

Δέν θά μάθουμε ποτέ ποιός από τούς δύο, ό Πλάτων ή ό Ξενοφών απέδωσε πιό πιστά τίς ιδέες του δασκάλου του σχετικά μέ τήν αθηναϊκή πολιτική. Ἐλλά εἴτε εἶναι στό όνομα ενός ύψηλου ιδεώδους εἴτε στό όνομα μιᾶς πιό όφελιμιστικῆς ήθικῆς, καί ό ένας καί ό άλλος Σωκράτης παρουσιάζονται έξ ἴσου κριτικοί άπέναντι στό δημοκρατικό πολίτευμα, έπειδή δέν απαιτοῦσε άπ' αὐτούς πού διοικοῦσαν τήν πόλη καμία ιδιαίτερη ίκανότητα, καμία κατάρτιση γι' αὐτή τήν «τέχνη», δηλαδή τήν πολιτική.

Ἐπό τόν στενό όμως κύκλο του Σωκράτη δέν προέκυπτε ότι ό φιλόσοφος άσκοῦσε τέτοια κριτική. Εἶδαμε προηγούμενα ότι ό Σωκράτης άπέφευγε ήβελημένα σ' όλη του τή ζωή νά πάρει τόν λόγο στις συναθροίσεις. Ἐκπληρώνοντας εὐσυνειδητα τά καθήκοντά του του πολίτη, δέν εἶχε έκφράσει τά αἰσθήματά του παρά δύο φορές, στή δίκη τῶν Ἀργινουσῶν όπου, μόνος από τούς πρυτάνεις, εἶχε άρνηθεῖ νά θέσει σέ ψηφοφορία μιᾶ παράνομη πρόταση, καί κατά τήν τυραννία τῶν Τριάκοντα, όταν δέν συμφώνησε μ' αὐτούς στους όποιους εἶχε άνατεθεῖ ή αὐθαίρεση σύλληψη του Λέοντα τῆς Σαλαμίνας. Δυό φορές άρνήθηκε νά διαπράξει κάτι πού θεωροῦσε άδικο, κι αὐτό γιατί βρέθηκε άμεσα άναμειγμένος. Ὁ δήμος λοιπόν άγνοοῦσε τί σκεφτόταν ό Σωκράτης γιά τούς παλαιότερους πολιτικούς άνδρες καί γι' αὐτούς πού διοικοῦσαν εκείνη τήν εποχή τήν πόλη. Ἐντίθετα όμως, αὐτό πού δέν άγνοοῦσε, άφοῦ ό Σωκράτης στους δημόσιους χώρους έκανε τή διδασκαλία του, ήταν ή προσωπικότητα μερικῶν άπ' αὐτούς πού τόν περιστοίχιζαν. Τονίσουμε προηγούμενως τή διαφορά καταγωγῆς τῶν μαθητῶν του φιλοσόφου. Μερικοί από αὐτούς ήταν γνωστοί καί επρόκειτο νά παίξουν σημαντικό ρόλο στα γεγονότα τῶν τελευταίων χρόνων του αἵωνα καί ιδιαίτερα στις δύο έξεγέρσεις τῶν όλιγαρχικῶν τό 411 καί τό 404: Ὁ Ἀλκιβιάδης, βέβαια, του όποιου οἱ έχθροί ήταν άναριθμητοί πιά στήν Ἀθήνα καί πού, άκόμα καί μετά τόν θάνατό του στήν έξορία, έξακολουθοῦσε νά προκαλεῖ όξύτατες διαμάχες· ό Κριτίας

55. Στο ίδιο.

πού τό 404 ήταν ὁ ἀρχηγός τῶν Τριάκοντα καί διακρίθηκε γιά ιδιαίτερα ἄγριες πράξεις σκληρότητας· ὁ Χαρμίδης ἕνας ἀπό τούς Δέκα, πού στήν ἀρχή τῆς τυραννίας καί πρὶν ἐπικρατήσῃ ὁ Θρασύβουλος, ἔλεγχαν τόν Πειραιᾶ, κι ἄλλοι ἀκόμη, πού μπροστά τους ὁ μετριοπαθῆς Χαιρεφῶν, πιστός πάντα στούς δημοκρατικούς, προβάλλει σάν ἐξαίρεση. Βέβαια ὁ Σωκράτης δέν ἦταν υπεύθυνος γιά τίς πεποιθήσεις ἀνδρῶν πού ὑπῆρξαν μαθητές του σέ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς τους. Ὅμως οἱ σχέσεις αὐτές δέν ἦταν δυνατὸν νά ἀγνοηθοῦν.

Γιά νά ὀλοκληρωθεῖ καί νά φτάσῃ ἡ περιγραφή αὐτῆ τοῦ Σωκράτη καί στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, μένει ἀκόμα νά ἀναρωτηθοῦμε ποιά ἦταν τὰ αἰσθήματα πού ἔτρεφε γιά τὴ Σπάρτη. Εἶδαμε ὅτι εἶναι κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰῶνα πού ἀρχίζει νά συντελεῖται στήν Ἀθήνα αὐτό πού ἕνας ἱστορικός ὀνόμασε «τὸ σπαρτιατικὸ ὄραμα». Ὁ Σωκράτης συνετέλεσε σ' αὐτό, εὐαίσθητοποιήθηκε; Κι ἐδῶ ἀκόμη, πρέπει νά στραφοῦμε στὸν Πλάτωνα καί τὸν Ξενοφῶντα. Ἡ λακωνοφιλία καί τοῦ ἐνός καί τοῦ ἄλλου δέν χρειάζεται ἀπόδειξη. Ὁ Πλάτων, βέβαια, θά ἔχει κάποιες ἐπιφυλάξεις γιά ὀρισμένα σημεῖα τῆς σπαρτιατικῆς ἀγωγῆς, καί ὁ Ξενοφῶν, στὴ *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* δέν ἀγνοεῖ ὅτι ἡ Σπάρτη τῆς ἐποχῆς του δέν εἶναι πιά ἡ Σπάρτη «τοῦ Λυκούργου», τοῦ θρυλικοῦ νομοθέτη στὸν ὁποῖο ἀπέδιδαν τούς νόμους πού ρύθμιζαν τὴ ζωὴ τῆς πόλης. Ἀλλὰ ἡ Σπάρτη παραμένει καί γιά τὸν ἕνα καί γιά τὸν ἄλλο ἕνα πρότυπο στοῦ ὁποῖο δέν παύουν νά ἀναφέρονται. Ὅμως τόσο ὁ ἕνας ὅσο κι ὁ ἄλλος δηλώνουν ὅτι ὁ θαυμασμός τους αὐτὸς ὀφείλεται στὸν δάσκαλό τους. Στά *Ἀπομνημονεύματα*, πού μεταφέρουν μιὰ συνομιλία πού λέγεται πὼς εἶχε ὁ Σωκράτης μὲ τὸν Περικλῆ τὸν νεότερο, τὸν γιό τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ, ὁ Ξενοφῶν βάζει τὸν Σωκράτη νά λέει: «Διότι πότε οἱ Ἀθηναῖοι σάν τούς Λακεδαιμονίους ἢ τούς πρεσβυτέρους τους θά σεβασθοῦν, ἀφοῦ ἀπὸ τούς πατέρες τους ἀρχίζουν νά περιφρονοῦν τούς γεροντοτέρους, ἢ τόσο θά ἀσκηθοῦν σωματικά, ἀφοῦ ὄχι μόνον οἱ ἴδιοι παραμελοῦν τὴ σωματικὴ ὑγεία, ἀλλὰ καί περιγελοῦν ἐκείνους πού τὴν φροντίζουν; Πότε δέ θά πείθονται τόσον στούς ἄρχοντες, ἀφοῦ καί ὑπερηφανεῦνται ἐπειδὴ περιφρονοῦν τούς ἄρχοντες, ἢ πότε ἔτσι θά ὁμο-

νοήσουν, ἀφοῦ μάλιστα, ἀντί μὲν νά βοηθοῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλον στά συμφέροντά τους, θλάπτουν καί φθονοῦν, ὁ ἕνας τόν ἄλλον περισσότερο παρά τούς ξένους ἀνθρώπους (...)⁵⁶. Στούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἀμέτρητες οἱ ἀναφορές στό πρότυπο. Ἐς συγκρατήσουμε ἀπλά τό σύντομο αὐτό ἀπόσπασμα ἀπό τήν Προσωποποιία τῶν Νόμων στόν *Κρίτων*, ὅπου οἱ νόμοι τῆς Ἀθήνας λένε στό Σωκράτη: «Σὺ δέ οὔτε τήν Λακεδαιμόνα προτιμοῦσες, οὔτε τήν Κρήτη, οἱ ὅποιες λέγεις κάθε φορά, ὅτι ἔχουν καλούς νόμους»⁵⁷. Ἐπομένως, ἂν ὑπάρχει ἕνα κείμενο γιά τό ὅποιο μπορούμε νά σκεφθοῦμε πῶς ἀπηχεῖ τίς ιδέες τοῦ ἀληθινοῦ Σωκράτη, εἶναι αὐτό στό ὅποιο διατρανώνει τήν πίστη του στήν πόλη τῶν πατέρων του. Ὁ Σωκράτης ἦταν λοιπόν ἕνας ἀπό αὐτούς πού θεωροῦσαν τή Σπάρτη ὡς τήν πιό καλά κυβερνημένη ἀπό τίς περισσότερες ἑλληνικές πόλεις. Καταλαβαίνει ὅμως κανεῖς πολύ καλά πῶς μιά τέτοια ἄποψη, τήν ὥρα πού ἡ πόλη μόλις ἔβγαине ἀπό ἕνα μακροχρόνιο πόλεμο ἐναντίον τῶν Λακεδαιμονίων, μπορούσε νά ἐγείρει τίς ὑποψίες τῶν Ἀθηναίων. Οἱ λόγοι τοῦ ρήτορα Λυσία, πού οἱ περισσότεροί τους χρονολογοῦνται στή δεκαετία πού ἀκολουθεῖ τή δημοκρατική ἀναστήλωση, μαρτυροῦν ὅτι τὰ πάθη δέν εἶχαν κατασιγάσει, ὅτι παρά τήν ἀμνηστία, τὰ αἰσθήματα τῆς μεγάλης μάζας τοῦ «δήμου» ἐνάντια σ' αὐτούς πού, μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Λακεδαιμονίων, εἶχαν ἀνατρέψει τή δημοκρατία, παράμεναν πάντα τό ἴδιο ζωηρά καί ἐχθρικά. Εὐκόλα καταλαβαίνει κανεῖς ὅτι ἡ δυσπιστία, πού ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει πρὸς ὅλους αὐτούς τούς ὁποίους ὑποψιάζονταν σάν φιλικὰ προσκεῖμενους στή Σπάρτη, μπόρεσε νά ἐπικεντρωθεῖ σ' ἕναν ἀνθρώπο σάν τόν Σωκράτη, πού, ναί μὲν εἶχε ἐπιδείξει θάρρος ἀρνούμενος νά ὑπακούσει σέ μιά διαταγή τῶν Τριάκοντα, δέν μετρίαζε ὅμως καί τήν κριτική του γιά τό καθεστῶς καί οἱ φίλιες του μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνες.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Σωκράτης δέν σύρθηκε μπροστά στούς δικαστές

56. Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα*, III, 5, 15-16.

57. Πλάτωνος, *Κρίτων*, 52 e.

τῶν Ἀθηνῶν σάν φίλος τῶν ὀλιγαρχικῶν ἢ σάν θαυμαστής τῆς Σπάρτης. Ὅποια κι ἄν ἦταν ἡ πραγματική πολιτική σκοπιμότητα τῆς δίκης του, τά στοιχεῖα πού ἐπικαλέσθηκαν ἐναντίον του οἱ κατηγοροί του ἦταν ἄλλα.

Η ΔΙΚΗ

Τό 399 λοιπόν ο Σωκράτης κατηγορήθηκε από τους Μέλητο, "Αυτο και Λύκωνα «ὄτι δέν παραδέχεται ἐκείνους τοὺς θεοὺς τοὺς ὁποῖους ἐδέχετο ἡ πόλη, ἄλλες δέ θεότητες εἰσήγε καὶ ὅτι διέφθειρε τοὺς νέους»⁵⁸. Πρὶν ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὴ φύση αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν καὶ τὴ στήριξή τους, εἶναι σημαντικό νά διευκρινίσουμε ποιά ἦταν τότε στὴν Ἀθήνα ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ λειτουργία τῶν δικαστηρίων.

Ἡ δικαιοσύνη στὴν Ἀθήνα

Ἡ ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης στὴν Ἀθήνα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κεφαλαιώδη στοιχεῖα τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἡ παράδοση ἠθέλε θεμελιωτὴ τῆς τὸν Σόλωνα. Πράγματι, τὸν παλιό καιρό, ἦταν ὁ βασιλιάς πού κατεῖχε τὴν ἐξουσία ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Ἡ διάσπαση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας στοὺς τρεῖς καὶ κατόπιν στοὺς ἑννέα ἄρχοντες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπέφερε συνάμα καὶ τὸν κατακερματισμό τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας τὴν ὁποία μοιράζονταν μεταξύ τους οἱ ἐκλεγμένοι κάθε χρόνο ἄρχοντες καὶ τὸ συμβούλιο. Αὐτὸ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες πού ἐξήρχοντο τῆς ὑπηρεσίας. Ἡ ἔδρα τους ἦταν στὸν λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ σύνταξη ἑνὸς κώδικα νόμων ἀπὸ τὸν Δράκοντα, ἤδη στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα, ἔδωσε ἓναν πρῶτο ὄρισμό τῶν ἀδικημάτων καὶ τῶν ποινῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἀνθρωποκτονία. Ἡ πολὺ σοβαρὴ κρίση πού

58. Ξενοφώντας, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 10.

γνώρισε ή Ἀθήνα στίς ἀρχές τοῦ βου αἰώνα ὀδήγησε τόν Σόλωνα, μαζί μέ τή λύση πού ἔδινε στήν ἀγροτική κρίση καί τίς κοινωνικές της συνέπειες, νά ἐφοδιάσει τήν πόλη καί μ' ἓνα σύνολο νόμων «ὁμοίων καί γιά τόν καλό καί γιά τόν κακό, πού νά ὀρίζουν γιά τόν καθένα ἄμεση δικαιοσύνη», ὅπως ἀρέσκεται νά λέει κι ὁ ἴδιος σ' ἓνα του ποίημα. Νά δημιουργήσε τάχα τήν ἴδια ἐποχή ἓνα λαϊκό δικαστήριο ὅπως ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν λέει πῶς, γιά νά ἐνισχύσει τό λαό, καθιέρωσε τήν «ἐφεση τῶν διαδίκων», στά δικαστήρια; Εἶναι πράγματι δύσκολο νά ἀποφανθεῖ κανεῖς σ' αὐτό τό σημεῖο. Συμφωνοῦμε γενικά νά θεωροῦμε ὅτι οἱ Ἄρχοντες καί ὁ Ἄρειος Πάγος διατήρησαν ἐπί πολύ ἀκόμα, τουλάχιστον μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα, καί τήν ἀρμοδιότητα γιά τά ἀδικήματα καί τήν ἐξουσία νά δικάζουν. Τότε πράγματι θά πρέπει νά θεσμοθετήθηκε καί ἡ Ἡλιαία, τό λαϊκό δικαστήριο πού ἀπαρτιζόταν ἀπό ἕξι χιλιάδες δικαστές οἱ ὁποῖοι ἐξελέγοντο διά κλήρου κάθε χρόνο. Καί ἀπό αὐτούς τούς ἕξι χιλιάδες δικαστές, στρατολογοῦσαν, μέ νέα κλήρωση – τήν περιγραφή της μᾶς τήν ἔχει ἀφήσει ὁ Ἀριστοτέλης – τά μέλη τῶν κυρίως δικαστηρίων, τῶν ὁποίων ἡ σύνθεση ἄλλαζε ἔτσι κάθε μέρα καί τά ὁποῖα συνεκαλοῦντο νά ἀποφανθοῦν γιά τίς υποθέσεις πού τούς ὑπεβάλλοντο. Καί πράγματι, ἀπό ἐφετεῖο γιά τίς ἀποφάσεις τῶν ἀρχόντων πού ἦταν στήν ἀρχή ἡ Ἡλιαία, γρήγορα ἔγινε ἀνώτατο δικαστήριο ἀρμόδιο νά ἐκδικάζει ἀμέσως υποθέσεις γιά τίς ὁποῖες οἱ ἄρχοντες καί οἱ θεσμοθέτες δέν ἦταν πιά παρά εἰσηγητές. Ἦδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα, ἀπέδιδαν σέ κάποιον Ἐφιάλτη τό μέτρο ἐκεῖνο πού εἶχε ἀφαιρέσει ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀρμοδιοτήτων του γιά νά τίς ἀναθέσει στήν Ἡλιαία, ἀλλά καί στή Βουλῆ τῶν Πεντακοσίων καί στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου. Πράγματι, οἱ Ἕλληνες ἀγνοοῦσαν αὐτό πού ὀνομάζουμε διαχωρισμό τῶν ἐξουσιῶν καί ἡ Ἐκκλησία ὅπως καί ἡ Βουλῆ μπορούσαν νά λειτουργοῦν καί σάν δικαστήριο. Ἡ Ἡλιαία ὅμως ἔτεινε ὄλο καί περισσότερο νά παγιωθεῖ σάν ἀνώτατο δικαστήριο κι αὐτό ἀπό τή στιγμή κυρίως πού ὁ Περικλής καθιέρωσε ἀμοιβή γιά τό λειτουργήμα τοῦ ἡλιαστοῦ: ἐνῶ μερικές φορές ἦταν δύσκολο νά συγκεντρωθοῦν οἱ ἕξι χιλιάδες ἀπαραίτητοι παρόντες γιά ὀρισμένες ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἀντίθετα, ἂν πιστέψουμε τόν

Ἄριστοφάνη, ἔσπευδαν στήν κλήρωση γιά τή σύσταση τῶν δικαστηρίων. Στούς Σφήκες, φέρνει ἐπί σκηνῆς ἓνα χορό ἡλιαστῶν, οἱ περισσότεροί ἡλικιωμένοι ἄνδρες, πού ἀγωνιοῦσαν νά φθάσουν ἐγκαίρως γιά νά μή χάσουν τήν πρόσοδο τῶν τριῶν ὀβολῶν πού ἦταν ὁ «ἡλιαστικός μισθός», ὁ μισθός τῶν δικαστῶν τῆς Ἡλιαίας. Ἡ δικαιοσύνη τῶν Ἀθηνῶν ἦταν λοιπόν μιᾶ λαϊκή δικαιοσύνη, καί μόνον κάποιες πολύ ἐξειδικευμένες ὑποθέσεις ἀνήκαν στή δικαιοδοσία ἀρχαϊκῶν δικαστηρίων σάν τό Παλλάδιο ἢ τόν Ἄρειο Πάγο. Γιά ὑποθέσεις ὅμως ἥσσονος σημασίας, ἢ προσφυγή σέ διαιτησία, ἰδιωτική ἢ δημόσια, ἦταν ἡ τρέχουσα τακτική.

Βλέπουμε ὅμως καθαρά, πῶς ἀνάμεσα στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου πού συγκέντρωνε κατ' ἀρχήν ὅλους τούς Ἀθηναίους, καί τήν Ἡλιαία, λαϊκό δικαστήριο πού τά μέλη της ὀρίζονταν κάθε χρόνο μέ κλήρο, υπῆρχε ἀντιστοιχία. Εἶναι ἐνδεικτικό ἐξάλλου ὅτι, στίς ἀγορεύσεις τους, κατήγοροι καί κατηγορούμενοι ἀπευθύνονταν στούς δικαστές ἀποκαλώντας τους ἀδιακρίτως εἴτε «δικαστάς» εἴτε «Ἀθηναίους». Τό ἀνώτατο αὐτό δικαστήριο πού κατά κάποιο τρόπο ἦταν τό ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἦταν ἀρμόδιο νά ἐκδικάζει ὑποθέσεις τόσο ἰδιωτικές ὅσο καί δημόσιες. Συχνά οἱ πρῶτες δηλώνονται μέ τόν ὄρο «δίκαι» καί οἱ δευτέρες μέ τόν ὄρο «γραφαί». Στήν πραγματικότητα, ἡ διαφορά δέν ἦταν καί τόσο ξεκάθαρη ὅσο θά μπορούσε κανεῖς νά υποθέσει ἔχοντας ὑπ' ὄψιν του τή σύγχρονη δικαστική πρακτική. Μερικές πράξεις χαρακτηρίζονται σάν «δημόσιαι δίκαι», πράγμα πού σημαίνει «πρᾶξις ἀφορῶσα εἰς τόν δήμον» καί ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ὄρος «δίκη» μπορούσε νά σημαίνει μιᾶ ὁποιαδήποτε δικαστική πράξη. Σέ ἀντίθεση μέ τούς Ρωμαίους, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν εἶχαν ἐπεξεργασθεῖ τόσο ἐξειδικευμένες δικαστικές κατηγορίες. Μερικοί σύγχρονοι ἔχουν τή γνώμη πῶς «αἱ δίκαι» θά διακρίνονταν ἀπό «τάς γραφάς» κατά τό ὅτι οἱ πρῶτες ἐγείρονταν ἀπό αὐτόν πού εἶχε ὑποστεῖ ἄμεσα τή ζημία ἢ τούς ἐκπροσώπους του, ἐνῶ «αἱ γραφαί» μπορούσαν νά ἐγερθοῦν ἀπό τόν ὁποιοδήποτε.

Καί ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται πράγματι ἓνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς ἀθηναϊκῆς δικαιοσύνης, ὅτι δηλαδή δέν υπῆρχε εἰσαγγελική

ἀρχή. Ὁ ὁποιοσδήποτε μπορούσε νά ἐγείρει ἀγωγή «ὐπέρ ἑνός ἀτόμου πού ὑπῆρξε θύμα ἀδικίας». Μάλιστα ὁ Ἄριστοτέλης ἀπέδιδε στόν Σόλωνα αὐτή τήν ἐπιταγή, τήν ὁποία ἔκρινε ἰδιαίτερα δημοκρατική. Στήν πράξη, αὐτή ἡ δυνατότητα ἔμπαινε σ' ἐφαρμογή κυρίως ὅταν ἐπρόκειτο γιά ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν στό σύνολο τῆς κοινότητας τῶν πολιτῶν. Κι ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ θέση τήν ὁποία κατεῖχαν, σύμφωνα μέ τά λεγόμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, αὐτοί πού κατ' ἐπάγγελμα ἦταν «καταδότες», οἱ λεγόμενοι συκοφάντες πού, συχνά ἔναντι ἀμοιβῆς, χρησιμοποιοῦνταν ὡς ὄργανα γιά ρυθμίσεις πολιτικῆς φύσεως. Ἔτσι περιγράφει ὁ Δημοσθένης ἕναν ἀπό αὐτούς τούς συκοφάντες: «ἀλλά πορεύεται διά μέσου τῆς ἀγορᾶς ὡς ἔχιδνα ἢ σκορπιός, ἔχοντας ὑψώσει τό κεντρί του, πηδώντας ἐδῶ καί ἐκεῖ, παρατηρώντας σέ ποιόν θά προσάψει μία δυστυχία, μία συκοφαντία ἢ κάτι κακό, ὥστε νά φοβηθεῖ καί νά τοῦ δώσει χρήματα»⁵⁹.

Ὁ ρόλος αὐτός τῶν καταδοτῶν στή λειτουργία τῆς ἀθηναϊκῆς δικαιοσύνης ἐξηγεῖ πῶς αὐτή κατέληξε νά εἶναι ἕνα σημαντικό ὄργανο στούς πολιτικούς ἀγῶνες. Τόν 4ο ἰδιαίτερα αἰῶνα, οἱ μεγάλες πολιτικές συζητήσεις ἐκτυλίσσονταν περισσότερο στά δικαστήρια παρά στήν Ἐκκλησία. Αὐτό πρέπει νά τό ἔχουμε συνεχῶς κατά νοῦν, ὅταν ἀναλύουμε τή δίκη τοῦ Σωκράτη. Γιατί, ἀπό τό γεγονός καί μόνον τοῦ λαϊκοῦ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς δικαιοσύνης, κάθε ὑπόθεση, ἀκόμη καί ἰδιωτική, μπορούσε νά εἶναι ἔναυσμα γιά πολιτική συζήτηση. Καί δέν ἔσφαλλαν, ὅταν, σέ μία κληρονομική ὑπόθεση γιά παράδειγμα, χρησιμοποιοῦσαν ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου, ἐπιχειρήματα ἄσχετα πρός τήν ὑπόθεση, πού συνδέονταν ὁμως μέ τήν πολιτική του στάση στήν δεῖνα συγκεκριμένη περίσταση, ἢ ἀντίθετα νά παραθέτουν γιά τήν ὑπεράσπισή του τίς ὑπηρεσίες του πρός τήν πολιτεία.

Ὅταν μία μήνυση κατετίθετο ἐνώπιον τοῦ ἀρμόδιου δικαστικοῦ εἰσηγητῆ, πού ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἀρχόντες ἢ τούς ἔξι θεσμοθέτες, κι ἔπειτα καθώς διαφοροποιοῦνταν οἱ δικαστικές ὑποθέσεις, ἐνώ-

59. Δημοσθένους, *Κατ' Ἀριστογείτονος*, Α' 52.

πιον δικαστῶν πιά ἐξειδικευμένων, σάν αὐτούς πού ἀποκαλοῦσαν «εἰσαγωγεῖς», ἔπρεπε νά συσταθεῖ τό δικαστήριον. Τή μέρα πού θά γινόταν ἡ δίκη, συγκαλοῦνταν ὅλοι οἱ ἡλιαστές. Προχωροῦσαν λοιπόν στήν κλήρωση αὐτῶν πού θά ἐκαλοῦντο νά λάβουν θέση στήν ἔδρα. Ὁ ἀριθμός τους ποίκιλλε ἀνάλογα μέ τή σπουδαιότητα τῆς δίκης: ἀπό 201 σέ 2501, σύμφωνα μέ τίς πηγές μας, μιά καί ὁ μόνος ἀριθμός ἐπέτρεπε τήν ἐξασφάλιση μιᾶς πλειοψηφίας. Συμφωνοῦσαν μεταξύ τους ὥστε οἱ δέκα φυλές νά ἐκπροσωποῦνται ἐξίσου σέ ὅλα τά δικαστήρια, πού ἔτσι ἦταν ἡ ἐκφραση ὁλόκληρης τῆς πόλης. Θεωρητικά, τό κοινό δέν παραυρισκόταν στίς δίκες, ἀλλά ξέρομε ἀπό μνεῖες διαδίκων ὅτι συχνά οἱ Ἀθηναῖοι συνωστίζονταν γύρω ἀπό τό κιγκλίδωμα πού πίσω του κάθονταν οἱ δικαστές. Πολλές ὑποθέσεις μπορούσαν νά φθάσουν στό δικαστήριον μέσα σέ μιά μέρα. Ἀλλά ὅταν ἐπρόκειτο γιά σημαντική ὑπόθεση, πολιτικοῦ χαρακτήρα, ἡ δίκη μπορούσε νά διαρκέσει ὁλόκληρη τήν ἡμέρα. Ὁ ἢ οἱ κατηγοροὶ καί ὁ κατηγορούμενος ἔπαιρναν μέ τή σειρά τους τόν λόγο. Μετροῦσαν τόν χρόνο ὀμιλίας μ' ἓνα ὠρολόγιον πού λειτουργοῦσε μέ νερό, τήν κλεψύδρα, τήν ὁποία καί σταματοῦσαν γιά νά προχωρήσουν στήν ἐξέταση τῶν μαρτύρων, στήν ἀνάγνωση τῶν νόμων τούς ὁποίους ἐπεκαλεῖτο ὁ διάδικος γιά τήν στήριξη τῆς υπεράσπισης ἢ τῆς κατηγορίας του. Γενικά, τά μέρη ἐπενέβαιναν εὐθέως στή συζήτηση. Ἀλλά καμιά φορά κατηγορός καί κατηγορούμενος ἀντιπροσωπεύονταν ἀπό αὐτόν πού εἶχε συντάξει τήν ἀγόρευση υπεράσπισης, τόν «λογογράφον». Ξέρομε ὅτι ὁ Δημοσθένης κάνοντας ἀκριβῶς αὐτό τό ἐπάγγελμα ξαναδημιούργησε τήν διασπαθισμένη ἀπό τούς κηδεμόνες του περιουσία καί μῆθηκε στήν πολιτική ζωή.

Ὅταν ἡ συζήτηση τῆς ὑπόθεσης τελείωνε, οἱ δικαστές ὄφειλαν νά ἀποφανθοῦν ὑπέρ ἢ κατά τῆς κατηγορίας. Καμιά ἐρώτηση δέν ἐτίθετο στά δύο μέρη, οἱ ἀγορεύσεις τῶν ὁποίων εἶχαν ἀκουσθεῖ. Ἐπρεπε λοιπόν νά θέσουν ἓνα βότσαλο (μιά ψηφο) σέ μία ἀπό τίς δύο ὑδρίες/κάλπες οἱ ὁποῖες ἦταν τοποθετημένες σ' ἓνα τραπέζι μπροστά ἀπό τό βῆμα ὅπου ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ πρόεδρου τοῦ δικαστηρίου, μέ τόν γραμματέα καί τόν δημόσιο κήρυκα ἐκατέρωθεν του. Αὐτοῖ ἐκφωνοῦσαν καί τά ἀποτελέσματα τῆς ψηφοφορίας. Ἀπαιτοῦσαν

άπλη πλειοψηφία. Τόν 4ο αιώνα αντικατέστησαν τό άπλό θότσαλο μέ δύο μπρούτζινα κέρματα, τό ένα συμπαγές και τό άλλο μέ όπή. Τό πρώτο σήμαινε άπαλλαγή, τό δεύτερο καταδίκη. Κάθε δικαστής έθετε τό κέρμα πού έξέφραζε τή γνώμη του σέ ένα χάλκινο άμφορέα και τό άλλο σέ ένα ξύλινο δοχείο. Αυτός ήταν ένας τρόπος νά είναι σίγουροι ότι όλοι οι δικαστές είχαν ψηφίσει και πώς καμιά άπάτη δέν είχε γίνει.

"Αν ή άπόφαση ήταν άπαλλακτική, ό κατηγορος διέτρεχε τόν κίνδυνο νά τιμωρηθεί. "Αν αντίθετα ή άπόφαση τών δικαστών ήταν καταδικαστική, υπήρχαν δύο περιπτώσεις: ή τό δίκαιο προέβλεπε μιά ποινή πού αντιστοιχούσε στό άδίκημα και ή εκτέλεσή της άνετίθετο στους άρμόδιους δικαστές, ή τίποτα δέν προβλεπόταν όποτε κατηγορος και κατηγορούμενος μπορούσαν νά προτείνουν οι ίδιοι μιά ποινή για τήν όποία άποφαινονταν τελεσίδικα οι δικαστές. Αυτή ακριβώς είναι κι ή περίπτωση τής δίκης του Σωκράτη, στην όποία επιστρέφουμε.

Οί κατηγοροι

"Η κατηγορία έναντίον του Σωκράτη διατυπώθηκε από τρεις πολίτες, τόν Μέλητο, τόν "Ανυτο και τόν Λύκωνα. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι μόνον ό Μέλητος κατέθεσε μήνυση ενώπιον του άρχοντα-βασιλέα, του άρχοντα πού ήταν άρμόδιος για όλες τις θρησκευτικού χαρακτήρα ύποθέσεις. "Αρα ή άγωγή πού ήγέρθη έναντίον του Σωκράτη ήταν «γραφή άσεβείας». "Ο Μέλητος αυτός ήταν γιός ενός άγνωστου τραγικού ποιητή πού είχε συνθέσει μιά τετραλογία για τήν ιστορία του Οιδίποδα. Κι ό γιός όμως θεωρούσε τόν εαυτό του έξ ίσου ποιητή και ήταν μάλλον νέος άκόμη τήν εποχή τής δίκης του Σωκράτη. "Ο Πλάτων και ό Ξενοφών, στις "Απολογίες τους, τόν εμφανίζουν νά συνομιλεί μέ τόν φιλόσοφο. Είναι άμφίβολο άν ό Σωκράτης μύορεσε, στή διάρκεια τής δίκης, νά κάνει διάλογο σάν αυτούς πού συνήθιζε, μέ τόν κατηγορό του, ό όποιος άποδεικνύεται μέτριο άτομο, άνίκανο νά άπαντά στις έρωτήσεις πού του θέτει ό Σωκράτης ή άναγκασμένο νά επικροτεί όταν ό φιλόσοφος τόν κάνει νά αντιφάσκει. "Αποκαλύπτει επιπλέον τήν άγνοιά του,

ἀφοῦ συγγέει τῆ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη μέ αὐτήν τοῦ Ἀναξαγόρα. Στήν πραγματικότητα, εἶναι πιθανόν πῶς καταθέτοντας τήν ἀγωγή του, ὁ Μέλητος ἦταν ὄργανο ἑνός πολύ πιά σημαντικοῦ ἀνδρα, τοῦ Ἄνυτου.

Ἐὖ Ἄνυτος αὐτός ἦταν πράγματι ἕνας πλούσιος καί μέ ἐπιρροή ἀνδρας, ἕνας ἀπό αὐτούς τούς «νέους πολιτικούς» πού ἀναδείχτηκαν κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Σέ ἀντίθεση μέ ὄσους μέχρι τότε εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀπό τόν λαό στήν ἡγεσία τῆς πόλης καί πού ὄλοι τούς ἀνῆκαν στίς παλιές ἀριστοκρατικές οἰκογένειες – ὑπερήφανες γιά τήν καταγωγή τους ἀπό ἐπιφανεῖς προγόνους– οἱ νέοι αὐτοί πολιτικοί κατάγονταν ἀπό πιά ἀπλές οἰκογένειες. Εἶχαν ὄμως γρήγορα ἀποκτήσει περιουσία ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας τῶν δούλων στά βιοτεχνικά ἐργαστήρια. Ὅπως ὁ Κλέων, ἔτσι κι ὁ Ἄνυτος ἦταν θυροδέψης. Ἀλλά ὄπως κι ὁ Κλέων, ἦταν στήν πραγματικότητα πλούσιος, εἰσπράττοντας ἀπλοῦστατα τά ἔσοδα πού τοῦ ἐξασφάλιζε τό ἐργαστήριό του θυροδεψίας. Εἶχε χρηματίσει στρατηγός τό 409, δέν εἶχε ὄμως μπορέσει νά ἐμποδίσει τήν ἀπώλεια τῆς Πύλου. Τήν ἴδια χρονιά, εἶχε ψηφιστεῖ ἀπό τήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου ἕνα ψήφισμα πού προέβλεπε ὅτι ὄταν κινδύνευε ἡ ἀσφάλεια τοῦ Κράτους μποροῦσε νά κινηθεῖ ἡ «εἰσαγγελική διαδικασία» κατά ὄποιουδήποτε στρατηγοῦ πού θά παρέδιδε ἕνα ὄχυρό στόν ἐχθρό. Ἐὖ Ἄνυτος παρ' ὄλα αὐτά εἶχε καταφέρει νά γλυτώσει τήν καταδίκη, χάρη στίς φιλίες πού ἀριθμοῦσε στή βουλή, καί ἴσως καταφεύγοντας καί στή δωροδοκία. Πολιτικά, ἂν πιστέψουμε τόν Ἀριστοτέλη, ἦταν τοποθετημένος μεταξύ τῶν μετριοπαθῶν τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Θηραμένη. Ἀλλά ὄταν οἱ Τριάκοντα πῆραν τήν ἐξουσία, ἐπέλεξε τήν ἐξορία καί ἦταν ἀπό αὐτούς πού ἐνώθηκαν μέ τόν Θρασύβουλο. Μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας λοιπόν, ἐμφανίζόταν μεταξύ τῶν πρωτεργατῶν τῆς καί ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού διηύθυναν τίς ὑποθέσεις τῶν Ἀθηνῶν. Ἐὖ ῥήτορας Ἰσοκράτης, σ' ἕναν δικανικό λόγο πού ἔγραψε περί τό 401, λέει γιά τόν Ἄνυτο ὅτι ἦταν ἕνας ἀπό τούς πιά ἰσχυρούς τότε ἀνδρες στήν πόλη, καθώς ἐπίσης κι ἕνας ἀπό αὐτούς πού ὑπῆρξαν θύματα τῶν Τριάκοντα, ἀλλά πού σεβόμενοι τήν ἀμνηστία, εἶχαν ἀποφύγει νά καταδιώξουν τούς ἀντιπάλους τους. Ἐὖ Πλάτων τόν πα-

ρουσιάζει σ' έναν από τούς διαλόγους του, τόν *Μένωνα*. Έμφανίζεται σάν εκπρόσωπος τού «μέσου πολίτη», τών πολιτῶν αὐτῶν πού δυσπιστοῦσαν γιά τούς σοφιστές καί γιά ὄλους αὐτούς πού μιλοῦσαν ὠραῖα. Στόν Σωκράτη πού τόν ρωτᾶει ἄν πρέπει νά θεωροῦμε σαχλούς τούς ἀνθρώπους πού ἔχουν τή φήμη πώς εἶναι οἱ πιο σοφοί ἀπ' ὄλους ὁ Ἄνυτος ἀπαντᾶει: «Καί θά κρίνουμε ἀξιους τέτοιας μανίας αὐτούς πού μερικοί δέχονται πώς εἶναι οἱ πιο ἀξιοὶ ἀνθρωποι; Δέν μαίνονται καθόλου αὐτοί, Σωκράτη, ἀλλά πολύ περισσότερο ὅσοι νέοι τούς δίνουν λεπτὰ καί περισσότερο ἀπό αὐτούς ἐκεῖνοι πού τούς παραδίνουν τά παιδιά τους, οἱ γονεῖς· ἀλλά περισσότερο ἀπό ὄλους οἱ πόλεις, πού τούς ἀφήνουν νά μπαίνουν μέσα καί δέν τούς διώχνουν, εἴτε ξένος εἶναι αὐτός πού ἔχει ἐπάγγελμά του νά κάνει τέτοιο ἔργο, εἴτε πολίτης»⁶⁰.

Γιά τόν Ἄνυτο, λοιπόν, οἱ σοφιστές κι ὄλοι αὐτοί πού ἐννοοῦσαν νά φιλοσοφοῦν ἀντιπροσώπευαν ἕναν κίνδυνο γιά τή νεολαία, στήν ὁποία ἦταν καλύτερο νά δίνουν σάν παραδείγματα τούς μεγάλους ἀνδρες τού παρελθόντος, τόν Θεμιστοκλῆ, τόν Ἀριστείδη, τόν Περικλῆ. Πάνω σ' αὐτό ὁ Σωκράτης τού ἀντέτεινε πώς κανένας ἀπό αὐτούς τούς μεγάλους ἀνδρες δέν εἶχε γιό τού ἀναστήματός του, πράγμα πού ἀποδεικνύει τήν ἀνικανότητά τους νά διδάξουν τήν ἀρετή καί τό καλό. Στήν Ἀπολογία του, ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει τί λέγεται ὅτι εἶπε ὁ Σωκράτης σχετικά μέ τόν Ἄνυτο: «— Αὐτός ὁ ἀνθρωπος εἶναι ὑπερήφανος σάν νά ἔκαμε κάτι τό μέγα καί καλό, πού μέ ὀδήγησε στόν θάνατο, διότι τού εἶπα ὅτι δέν ἔπρεπε νά διδάξει τόν γιό του τήν τέχνη τού θυροδεψῆ, αὐτός ὁ ὁποῖος ἀπῆλause τίς μεγαλύτερες τιμές ἐκ μέρους τῆς πόλης». Κι ὁ Σωκράτης προσθέτει: «Γιατί συναναστράφηκα κάποτε γιά βραχὺ χρονικό διάστημα μέ τόν γιό τού Ἄνυτου καί μοῦ φάνηκε ὅτι δέν εἶχε ἀδύνατη ψυχὴ ὥστε βεβαιῶνω ὅτι αὐτός δέν θά παραμείνει στήν δουλοπρεπή ἀσυχόληση τήν ὁποῖαν τού προετοίμασε ὁ πατέρας του· ἐπειδὴ δέ δέν ἔχει κανένα σοβαρό νά τόν καθοδηγεῖ, θά παρασυρθεῖ σέ κάποιο ἀχρεῖο πάθος καί θά προοδεύσει ἀσφαλῶς στό ἐλάττωμα αὐτό»⁶¹.

60. *Μένων*, 42 a-b.

61. Ξενοφῶντος, Ἀπολογία Σωκράτους, 29-30.

Ὁ Μέλητος λοιπόν ἀπό τή μιὰ πλευρά κι ὁ Ἄνυτος ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι ὑπεύθυνοι γιά τήν ἀγωγή πού ἠγέρθη κατά τοῦ Σωκράτη. Ἄντιπροσωπεύουν δέ τήν ἀθηναϊκὴ κοινὴ γνώμη, αὐτὴν πού ἀπηχεῖ κι ὁ Ἄριστοφάνης στὶς *Νεφέλες*, παρουσιάζοντας τὸν Σωκράτη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνός ἀπὸ αὐτοὺς πού ἀρέσκονταν νά ἐξερευνοῦν τὰ νεφελώματα, ἀπὸ τοὺς «φυσιοδίφες» ἐκείνους πού ὑποστήριζαν πὼς ὁ ἥλιος εἶναι πέτρα, ἀλλὰ καὶ σάν ἓναν ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς πού δίδασκαν στοὺς νέους τὴν ἀσέβεια καὶ τὴν ἀνυπακοή στὶς ἐντολὲς τοῦ πατέρα τους.

Δέν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα γιά τὸν Λύκωνα, τὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς κατηγοροὺς τοῦ Σωκράτη, παρὰ μόνο πὼς ἦταν «ρήτορας», καὶ σάν τέτοιος ἐκτεθειμένος στὴ γλεύη τῶν κωμικῶν ποιητῶν. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ Εὐπολις, ὑπαινίσσεται τὴν ξενικὴ του καταγωγή—συνηθισμένη κατηγορία κατὰ τῶν πολιτικῶν ἐκείνων πού ἀντλοῦσαν τὰ εἰσοδήματά τους ἀπὸ σχετικὲς μὲ τὴ βιοτεχνία δραστηριότητες. Ἕνας ἄλλος, ὁ Κρατῖνος, τὸν ἀναφέρει σάν θηλυπρεπὴ καὶ εἰρωνεύεται τὴ φτώχεια του. Ἦταν πιθανότατα ἓνας ἀπὸ τοὺς ρήτορες ἐκείνους πού ἀνῆκαν στὸ στενὸ περιβάλλον τῶν σημαντικῶν πολιτικῶν οἱ ὅποιοι καὶ τοὺς ἐβαζαν νά ἐμφανίζονται στὴ θέση τους, ὅταν δέν ἔκριναν σκόπιμο νά ἐκτίθενται οἱ ἴδιοι. Κι αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πραγματικῆς λειτουργίας τῆς πολιτικῆς ζωῆς στὴν Ἀθήνα: τὰ κόμματα ὅπως τὰ ἐννοοῦμε σήμερα δέν ὑπῆρχαν ἀλλὰ γύρω ἀπὸ τοὺς κύριους πολιτικούς ἄνδρες συγκεντρώνονταν ἄνθρωποι πού συνδέονταν μαζί τους εἴτε μὲ δεσμούς συγγενείας ἢ αἵματος ἢ ἐκ γάμου, εἴτε λόγῳ κοινῶν συμφερόντων. Εἶναι πιθανόν πὼς ὁ Λύκων ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ρήτορες πού συνδέονταν μὲ τὴν ομάδα τῶν φίλων τοῦ Ἄνυτου, ὁ ὅποιος καὶ τὸν ἐβαλε νά δρᾷ χωριστὰ ἢ καὶ μαζί του ὅταν ἤθελε νά ὑπερασπιστεῖ μιὰ πολιτικὴ θέση, νά ὑποστηρίξει κάποιον δικό του πού εἶχε ἐμπλακεῖ σὲ δίκη, ἢ, ὅπως στὴν περίπτωσή τοῦ Σωκράτη, νά προσδώσει περισσότερο βᾶρος σὲ μιὰ κατευθυνόμενη ἐπίθεση ἐναντίον μιᾶς σημαίνουσας προσωπικότητας.

Οἱ δεσμοὶ τοῦ Μελήτου καὶ τοῦ Λύκωνα μὲ τὸν Ἄνυτο, ὁ σημαντικὸς ρόλος πού αὐτὸς διαδραματίζει στὴν πόλη ἀμέσως μετὰ τὴ δη-

μοκρατική αποκατάσταση, όλα δείχνουν πώς ή δίκη για άσεβεια ήταν τό πρόσχημα κι ότι στην ουσία έπρόκειτο για πολιτική δίκη. Όστόσο, ό Σωκράτης δέν κατείχε κανένα πολιτικό άξίωμα. Έτσι λοιπόν έπρεπε νά τόν πλήξουν μέ πλάγιο τρόπο. Έξ ου καί ό ιδιάζων χαρακτήρας τών κατηγοριών πού διατύπωσαν οί κατήγοροί του.

Τά στοιχεία του κατηγορητηρίου

Θά πρέπει λοιπόν νά ξαναγυρίσουμε στά δυό στοιχεία του κατηγορητηρίου κατά του Σωκράτη: τή διαφθορά τής νεολαίας καί τήν πίστη σέ θεότητες πού δέν ήταν οί θεότητες τής πόλης.

Γιά τό πρώτο σημείο, δέν είναι άναγκαίο νά άναρωτηθούμε καί πολύ. Φίλος του Άλκιβιάδη, του Χαρμίδη, του Κριτία, ό Σωκράτης μπορούσε άνετα νά είναι για τά μάτια τής κοινής άθηναϊκής γνώμης ό κακός σύμβουλος άνδρών πού, μέ διάφορους τρόπους, είχαν βλάψει τή δημοκρατία. Ό άπλός άνθρωπος του δρόμου δύσκολα τόν ξεχώριζε από τούς σοφιστές καί ήταν για τά μάτια πολλών, ό Σωκράτης που, στίς *Νεφέλες*, διδάσκει στον νεαρό Φειδιπίδη τήν τέχνη νά άποδεικνύει στον πατέρα του πώς έχει τό δικαίωμα νά τόν κτυπάει, σ' έναν διάλογο πού είναι παρωδία του σωκρατικού διαλόγου: «*Φειδιπίδης*: Πιάνω τό λόγο μου από κεί πού μ' έκοψες· καί πρώτα / θά σέ ρωτήσω αυτό: Παιδί σάν ήμουν, μέ χτυπούσες; *Στρεψιάδης*: Μά ναί, άπ' άγάπη, για καλό δικό σου. *Φειδιπίδης*: Πές μου τότε, / τήν ίδια άγάπη έγώ για σέ δέν είναι δικαιο νά έχω / καί νά σέ δέρνω, άφου είν' αυτό ή άγάπη, τό νά δέρνεις;»⁶²

Άν, όπως μās τό μεταφέρει ό Ξενοφών, ό Σωκράτης είχε επιδιώξει νά άποτρέψει τόν γιό του Άνυτου νά ακολουθήσει τό έπάγγελμα του θυρσοδέψη, από τό όποίο είχε πλουτίσει ό πατέρας του, αντιλαμβάνεται κανείς γιατί ό Άνυτος έβλεπε στο πρόσωπο του φιλοσόφου έναν διαφθορέα τής νεολαίας. Στην πραγματικότητα θέβαια,

62. Άριστοφάνους, *Νεφέλαι*, 1408 κ.έ.

ή έλξη πού άσκούσε σέ πολλούς νέους άνδρες τών καλύτερων οικογενειών τής πόλης προσέδιδε κάποιο θάρος σ' αυτήν τήν κατηγορία. Στην *Άπολογία* τού Πλάτωνα, κι ό ίδιος ό Σωκράτης άναγνώριζε αυτή τήν έπιρροή πού είχε σ' ένα μέρος τής άθηναϊκής νεολαίας και τίς συνέπειες πού απέρρεαν άπ' αυτή: «οί νέοι πού έχουν όλο σχεδόν τό χρόνο δικό τους, τά παιδιά τών πλουσιωτάτων, μόνοι τους χωρίς νά τούς προσκαλέσω, παρακολουθούν τίς συζητήσεις μου και εύχαριστούνται ν' άκούουν νά εξετάζω άνθρώπους και οι ίδιοι πολλάκις μιμούμενοι έμένα έπιχειρούν νά εξετάζουν άλλους και φυσικά βρίσκουν πολλή άφθονία άνθρώπων πού νομίζουν πώς κάτι γνωρίζουν αλλά γνωρίζουν πολύ λίγα ή τίποτε. Έπειτα βέβαια όργίζονται έναντίον μου εκείνοι, τούς όποιους εξετάζουν αυτοί, και όχι έναντίον τού έαυτοϋ τους, και λέγουν, πώς κάποιος Σωκράτης μωρότατος είναι έδω και διαφθείρει τούς νέους· και όταν κανείς τούς ρωτά, μέ πράξεις του ποιές και ποιά διδαχή του, δέν έχουν τίποτε ν' άπαντήσουν, άγνοια τελεία έχουν τί λέγω και πράττω, για νά μη φαίνονται δέ, πώς τίποτε δέν έχουν νά πουν, λέγουν τά πρόχειρα αυτά, πού λέγονται για όλους τούς φιλοσόφους, ότι έρευνούν τά έπουράνια και όσα κρύβει ή γη, ότι δέν πιστεύουν στους θεούς και παρουσιάζουν τό άδικο για δίκαιο, τό ψέμα για άλήθεια και τά παρόμοια, γιατί τήν άλήθεια βέβαια δέν θά ήθελαν νά τήν λέγουν, πώς γίνονται κατάδηλοι, ότι έχουν τήν οίηση πώς ξέρουν, ένω δέν ξέρουν τίποτε»⁶³.

Οί στενές αυτές σχέσεις πού συνέδεαν τόν Σωκράτη μέ τούς μαθητές του θέτουν άναγκαστικά ένα πρόβλημα πού πρόσφατα μελετήθηκε από τόν Michel Foucault στόν δεύτερο τόμο του τής *Ιστορίας τής σεξουαλικότητας*: τό πρόβλημα τής έλληνικής παιδευσιαστικής. "Άραγε κατηγορώντας τον ότι «διέφθειρε τή νεολαία», οι αντίπαλοι τού Σωκράτη είχαν στόν νου τους τήν φυσική έλξη πού παρά τήν άσχήμια του, άσκούσε στους νέους; Προφανώς δέν γίνεται νά αναφέρουμε έδω όλα τά προβλήματα πού τίθενται από τόν «έλληνικό έρωτα», όπως συνηθίζουμε νά τόν άποκαλοϋμε, ούτε και τίς άποχρώ-

63. Πλάτωνος, *Άπολογία Σωκράτους*, 23 c-d.

σεις πού θάπρεπε νά ὀρίσουμε μεταξύ παιδεραστίας καί ὁμοφυλοφιλίας. Ὁ Σωκράτης, ὅπως εἶδαμε, ἦταν σύζυγος καί πατέρας καί τό ἴδιο θά ἴσχυε καί γιά τούς νέους πού τόν περιέβαλλαν καί πού πάμπλουτοι καθώς ἦταν, δέν μπορούσαν νά ἀμελήσουν τήν ἐξασφάλιση ἀπογόνων. Ἀλλά τό νά ἔχει κάποιος νόμιμη σύζυγο, παιδιά, ἀκόμα καί ἐρωμένες, δέν ἐμπόδιζε, σέ ὀρισμένους κύκλους τουλάχιστον, καί κάποιες σχέσεις διαφορετικοῦ τύπου μ' ἕναν ἔφηβο καλῆς οἰκογενείας, γιά τόν ὁποῖο ἔπαιζε τόν ρόλο τοῦ μέντορα. Ἀνάμεσα στόν ἐραστή, τόν ἐνήλικα καί τόν ἐρώμενο, τόν νεαρό, ἐδημιουργεῖτο μιᾶ ἀμοιβαία σχέση, πού δέν ἀπέκλειε, ἐννοεῖται, καί τίς φυσικές σχέσεις, ἀλλά καί δέν περιοριζόταν μόνο σ' αὐτές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τέτοιες σχέσεις ὑπῆρχαν σέ κύκλους ἀριστοκρατῶν, καί μπορούσαν νά προκαλοῦν στόν ἀπλό ἄνθρωπο τοῦ δρόμου ἀντίδραση ἀνάλογη μέ τούς συχνά ἄσεμνους ἀστεῖσμούς πού ὁ Ἀριστοφάνης κι οἱ ἄλλοι κωμικοὶ ἐξακόντιζαν κατά τῶν «διστραμμένων». Ἀλλά ἂν πιστέψουμε τή διήγηση τοῦ Ἀλκιβιάδη, στό *Συμπόσιον* τοῦ Πλάτωνα, γιά τήν ἀποτυχημένη του ἀπόπειρα νά σαγηνεύσει τόν Σωκράτη, ὁ φιλόσοφος, ἂν καί ἀρεσκόταν νά περιστοιχίζεται ἀπό νεαρούς, ἀπέφευγε νά ὑποκύπτει στή σαρκική ἡδονή: «... τόν σκέπασα μέ τόν μανδύα μου (ἦταν χειμῶνας τότε), ξάπλωσα κάτω ἀπό τόν τρίβωνα τόν δικό του, τύλιξα τά χέρια μου γύρω ἀπό τό σῶμα τοῦ ἀληθινά δαιμονίου καί ἐξαιρετικοῦ αὐτοῦ ὄντος καί ἔμεινα πλαγιασμένος ἔτσι ὀλόκληρη τή νύκτα. Καί αὐτή τήν φορά, Σωκράτη, δέν θά ἰσχυρισθεῖς πώς εἶναι ψεύδη αὐτά πού λέγω. Ἔλοιπόν! Μ' ὄλα πού ἔκαμα ἐγώ, αὐτός φάνηκε τόσο ἀνίκητος ἀπό τά νεανικά μου θέληγτρα, τόσο τά περιφρόνησε καί τά γελοιοποίησε, τόσο μ' ἐταπεινώσε – καί ὅμως πίστευα πώς κάποια ἀξία εἶχε αὐτό τό πράγμα, κύριοι δικαστές· διότι, ναι, δικαστές εἰσθε τῆς περηφάνειας τοῦ Σωκράτη. Μάθετε λοιπόν, σᾶς ὀρκίζομαι στους θεούς, στίς θεές, κοιμήθηκα καί ξύπνησα στό πλευρό τοῦ Σωκράτη, χωρίς νά συμβεῖ τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἂν εἶχα κοιμηθεῖ μέ τόν πατέρα μου ἢ μ' ἕναν ἀδελφὸ μεγαλύτερο»⁶⁴.

64. Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, 219 c.

Θά πρέπει λοιπόν νά ἐγκαταλείψουμε μιά τέτοια ἐρμηνεία γιά τήν ἐκμαυλιστική τάχα δύναμη τοῦ Σωκράτη. Γιά μιά ἀκόμη φορά, ὁ ἰσχυρισμός αὐτός εἶχε περισσότερο πολιτικά παρά ἠθικά κριτήρια. Καί θά ξαναβροῦμε αὐτή τήν πολιτική διάσταση μέ ἀφορμή τή δευτέρη κατηγορία, ὅτι δηλαδή δέν πίστευε στούς θεούς τῆς πόλης. Στήν πραγματικότητα, οἱ δύο κατηγορίες, ὅπως θάζει τόν Σωκράτη νά λέει ὁ Πλάτων, ἀπέρρεαν ἀπό τήν εἰκόνα πού εἶχε ἡ ἀθηναϊκή κοινή γνώμη γιά τούς φιλοσόφους. Γι' αὐτό ἐπίσης κι ὁ Ἄριστοφάνης, στίς *Νεφέλες*, ἀποδίδει στόν Σωκράτη καί στούς μαθητές του ἕνα ἐνδιαφέρον γιά «τά μετέωρα καί τά κάτω τῆς γῆς» (γιά νά ἐπαναλάβουμε τά λόγια τῆς *Ἀπολογίας*) καί μιά λατρεία γιά τίς νεφέλες, τίς θεότητες αὐτές πού «δίνουν σ' ἐμάς πολυμάθεια καί νοῦ / καί σέ κάνουν γερό λιμαδόρο, / μυθοπλάστη, τῆς φράσης τεχνίτη, ἱκανό / νά χτυπᾷς, νά νικᾷς μέ τά λόγια»⁶⁵.

Ἄλλά αὐτό εἶναι ὁ οἶστρος τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ. Πιό συγκεκριμένα κι ὅπως τό ἀποδεικνύει ὁ διάλογος ἀνάμεσα στόν Σωκράτη καί τόν Μέλητο στήν *Ἀπολογία* τοῦ Πλάτωνα, κατηγοροῦσαν τόν Σωκράτη, καθώς καί τούς ἄλλους φιλοσόφους, ὅτι εἶχαν ὑποκαταστήσει τίς παραδοσιακές θεότητες πού λάτρευε ἡ πόλη μέ ἀφηρημένες διανοητικές συλλήψεις. Στά *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ Ξενοφῶν ἐπιδίδεται στήν ἀνασκευή αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν δείχνοντας ἀντίθετα πόσο κριτικός ἦταν ὁ Σωκράτης ἀπέναντι σ' αὐτούς πού «ἄλλοι μὲν ἔχουν τή γνώμη, ὅτι ἕνα μόνον εἶναι τό Ὄν, ἄλλοι δέ, ὅτι εἶναι ἄπειρα κατά τό πλῆθος καί ἄλλοι μὲν, ὅτι τά πάντα κινοῦνται αἰώνως, ἄλλοι δέ, ὅτι τίποτε οὐδέποτε δέν θέλει λάβει κίνηση, καί ἄλλοι μὲν, ὅτι τά πάντα γίνονται καί καταστρέφονται, ἄλλοι δέ, ὅτι οὔτε νά γεννηθεῖ κάτι εἶναι ποτέ δυνατόν οὔτε νά καταστραφεῖ»⁶⁶. Τόν κατηγοροῦσαν ἐπίσης πῶς ἰσχυριζόταν «ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι πέτρα κι ἡ σελήνη γῆ» κι ἀπ' αὐτό μάλιστα πῶς δέν πίστευε σέ κανέναν θεό. Εἶδαμε προηγουμένως πῶς ὑπῆρχαν πράγματι μερικοί σοφιστές πού εἶχαν καταλήξει σέ τέτοια συμπεράσματα· πῶς ὁ περίφημος Κριτίας ἰδιαίτερα δέν δίσταζε νά ἀρνεῖται τήν ὑπαρξη τῶν θεῶν,

65. Ἄριστοφάνους, *Νεφέλαι*, 316 κ.έ.

66. Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα* I, I, 14.

ή μάλλον νά τούς βλέπει σάν δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Φαίνεται ὅμως πῶς ἡ κατηγορία ὅτι δέν πίστευε στούς θεούς τῆς πόλης κι ὅτι εἰσήγαγε νέους, ἄν καί ὀφειλόταν στή σύγχυση πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στόν Σωκράτη κι αὐτούς τούς λίγο-πολύ δεδηλωμένα ἄθεους σοφιστές, εὑρίσκει κάποια ἐρείσματα σέ ὀρισμένες διακηρύξεις τοῦ Σωκράτη, οἱ ὁποῖες, μπορεῖ νά μὴν ἀποδείκνυαν πῶς ἦταν «ἄθεος», μαρτυροῦσαν ὅμως μιά θρησκευτική πίστη κάπως διαφορετική ἀπό τὴν ἐπίσημη θρησκεία.

Αὐτό εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο λεπτό θέμα, πού ἔκανε νά κυλήσει πολλή μελάνη. Κάποιοι εἶδαν στή «θρησκεία» τοῦ Σωκράτη τὴν ἀναγγελία ἑνός ἐμπνευσμένου μονοθεϊσμοῦ. Πρέπει νά προσπαθῆσουμε, ἀπέχοντας ἀπό κάθε αἰριογνώμη, καί μέ βάση τὴ διπλὴ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ξενοφῶντα, νά δοῦμε περὶ τίνος ἀκριβῶς ἐπρόκειτο. Εἶναι σημαντικό πρῶτα νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία δέν ἦταν κατ' οὐδένα τρόπο δογματικὴ. Ἡ πίστη σ' ἓνα πλῆθος θεϊκῶν δυνάμεων συμβάδιζε μέ ἓνα τυπικὸ στό ὅποιο ἡ πόλη ἀσκοῦσε τὸν ἔλεγχό της. Ἡ εὐλάβεια συνίστατο στό νά ἀκολουθοῦν πιστά αὐτές τίς τελετουργίες πού ἐνδυνάμωναν τὴ συνοχὴ τῆς πόλης. Κάθε ἐκδήλωση ἀμφιβολίας ἢ ἀδιαφορίας πρὸς τὴ θρησκεία τῆς πόλης φαινόταν σάν προσβολὴ στὴν ἐνότητα τῆς κοινότητος καὶ δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ «ἀσέβεια» ἐπέσυρε «γραφὴ», δηλαδή δικαστικὴ δίωξη. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἦταν, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, μιά ταραγμένη περίοδος. Ἄς θυμηθοῦμε μόνο τὴν ὑπόθεση τῶν Ἑρμοκοπιδῶν καί τῆς παρωδίας τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, τίς παραμονές τῆς ἐκστρατείας τῆς Σικελίας, ὑποθέσεις στίς ὁποῖες ἦταν ἀναμειγμένος ὁ Ἀλκιβιάδης, πράγμα πού εἶχε προκαλέσει τὴν ἀνάκλησή του καί τὴν ἐξορία του. Καί προφανῶς, αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ κύκλοι τῆς χρυσῆς νεολαίας τῶν Ἀθηνῶν εἶχαν ὑποστῆ καί τὴ μεγαλύτερη ζημιά ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν καί τὸν ὀρθολογισμό ἑνός σοφοῦ σάν τὸν Ἀναξαγόρα, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σωκράτης λέγει στὴν Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνα, ὅτι μποροῦσε κανεὶς νά προμηθεύεται τὰ βιβλία του μέ μιά δραχμὴ στὴν ἀγορά. Ὅμως ἀπὸ αὐτούς ἀκριβῶς τούς κύκλους προέρχονταν καί οἱ μαθητὲς τοῦ Σωκράτη, ὀρισμένοι ἀπὸ τούς ὁποίους ἐπρόκειτο νά ἀναμιχθοῦν στίς δυὸ ὀλιγαρχικὲς ἐ-

παναστάσεις του τέλους του 5ου αιώνα. Δέν είναι λοιπόν παράξενο ότι κάθε εκδήλωση σκέψης που έμοιαζε να εκτρέπεται από τον θρησκευτικό κονφορμισμό της πόλης μπορούσε να θεωρείται σαν εκδήλωση ασέβειας. Έξ ου και ο όλο και μεγαλύτερος αριθμός αυτών των δικών τις όποιες ήγειρε μιά συντηρητική και «ύγιως σκεπτόμενη» δημοκρατία, θύματα της όποίας ύπήρξαν άνδρες σαν τον Άναξαγόρα βέβαια, τον Πρωταγόρα ίσως και τον Εύριπίδη και τέλος τον Σωκράτη.

Ποιά ήταν λοιπόν ή «θρησκεία» του Σωκράτη; Στην Άπολογία του Πλάτωνα, ο Σωκράτης άνακρίνοντας τον Μέλητο του θέτει και την ουσιαστική έρώτηση: «τί έννοεις» τον ρωτάει, «ποιό από τά δυό, τούς διδάσκω να πιστεύουν, πώς ύπάρχουν κάποιοι θεοί, και τότε βέβαια και έγώ ο ίδιος πιστεύω στην ύπαρξη θεών και δέν είμαι έντελώς άθεος ούτε έννοχος άδικήματος άθεΐας, όχι όμως εκείνοι άκριθώς, που πιστεύει ή πόλη, άλλ' άλλοι, και αυτό είναι, που μου έγκαλεις ότι διδάσκω την ύπαρξη άλλων θεών, ή έννοεις πώς και άθεος είμαι έντελώς και άθεια τούς άλλους διδάσκω;» Σ' αυτό ο Μέλητος άπαντά: «Αυτό έννοώ, πώς άθεος είσαι έντελώς»⁶⁷. Για τον κύριο κατηγορό του ο Σωκράτης ήταν λοιπόν άθεος, κάποιος που άρνιόταν την ύπαρξη των θεών. Και προφανώς αυτή ήταν μιά κατηγορία πολλή πιό σοβαρή από τό να εισάγει καινά δαιμόνια. Και πράγματι ξέρουμε ότι σ' αυτό τό θέμα ή πόλη ήταν μάλλον άνοικτή: στίς τελευταΐες δεκαετίες του 5ου αΐώνα, άνατολικές λατρείες, μέ μυστικιστικό ή όργιαστικό χαρακτήρα, σαν αυτές της θρακικής θεότητας Βενδίδος, της Κυβέλης και του Άδωνι ή του φρυγικού θεού Σαθάζιου είχαν εισαχθεί στην Άθήνα, χάρη στη συρροή στον Πειραιά πληθυσμών ξένης καταγωγής, και ιδιαίτερα έμπόρων που έπιθυμούσαν να έχουν τή δυνατότητα να λατρεύουν τούς έθνικούς τους θεούς. Έτσι στην άρχή της Δημοκρατίας, ο Σωκράτης και οί φίλοι του πήγαν στον Πειραιά για να παραστούν στη λιτανεία προς τιμήν της Βενδίδος. Στην πομπή συμμετείχαν κάτοικοι του Πειραιά και Θράκες που ζούσαν εκεί: πολίτες και ξένοι θρίσκονταν άνάμι-

67. Πλάτωνος, Άπολογία Σωκράτους, 26 c.

κτοι. Δέν είναι άπίθανο, άμέσως μετά τήν άποκατάσταση τής δημοκρατίας νά άντεδρασαν στην είσαγωγή αυτών των ξένων λατρευών και νά επανέφεραν σέ ίσχύ τόν νόμο του Περικλή του 451 που άπαιτούσε πώς για νά άποκτήσει κανείς τήν ιδιότητα του πολίτη, έπρεπε κι οι δύο του γονείς νά είναι Άθηναίοι. Ή «ξενοφοβία» αυτή σ' ένα κλίμα κρίσης έξηγει ίσως πώς μπόρεσαν νά κατηγορούν τόν Σωκράτη ότι είσήγαγε καινά δαιμόνια στην πόλη. Άλλά ή έπιμονή του Μελήτου νά ύποστηρίζει πώς ό Σωκράτης ήταν άθεος μαρτυρεί ότι παρά τό έχθρικό κλίμα προς τούς ξένους, ή πίστη σέ άλλες θεότητες πέρα από αυτές του πανθέου τής πόλης, δέν έθεωρείτο κάτι τό τόσο σοβαρό από τό σύνολο των Άθηναίων. Πάντως, στό κατηγορητήριο άναφερόταν ή ύποκατάσταση των θεών τής πόλης από «νέες θεότητες», ενώ ό όρος που χρησιμοποιήθηκε ήταν «καινά δαιμόνια». Έπομένως δέν έπρόκειτο για θεότητας ξενικής προέλευσης, αλλά για κάτι έντελώς διαφορετικό. Στην άνάκριση στην όποία ύποβάλλει τόν Μέλητο, ό Σωκράτης, δίνει σ' αυτά τά δαιμόνια έναν όρισμό που άν και δέν είναι άσστηρός, ύπογραμμίζει ώστόσο τόν θεϊκό τους χαρακτήρα. «Λοιπόν, άφου παραδέχομαι, καθώς σύ λέγεις, πώς ύπάρχουν δαίμονες, άν μέν οι δαίμονες είναι κάποιιοι θεοί, τότε άληθές συμβαίνει νά είναι εκείνο, που έλεγα εγώ, πώς σύ αϊνιγμα συνέθεσες και άστειεύεσαι λέγοντας, πώς εγώ δέν πιστεύω στην ύπαρξη θεών, και έπειτα πάλι πώς πιστεύω, άφου δά πιστεύω στην ύπαρξη δαιμόνων· εάν δέ πάλι οι δαίμονες είναι παιδιά θεών νόθα ή από Νύμφες ή από άλλες κάποιες γυναίκες, που και λέγεται δά πώς από αυτούς γεννήθηκαν, ποιός άνθρωπος είναι δυνατόν νά παραδεχθεί, πώς ύπάρχουν μέν παιδιά θεών, θεοί δέ όχι; Γιατί όμοίως παράλογο θά ήταν, όπως άν παραδέχεται κανείς, πώς ύπάρχουν μέν παιδιά ίππων και όνων, ίπποι όμως και όνοι όχι!»⁶⁸. Αυτή ή κάπως άναιδής παρομοίωση ήταν τυπικό γνώρισμα του Σωκράτη. Κι όμως έκρυβε μιá πραγματικότητα στην εξέλιξη τής θρησκευτικής σκέψης των Έλλήνων που δέν μπορούμε νά παραγνωρίσουμε: μιá κάποια τάση νά δίνεται άφηρημένη διάσταση στην έννοια του

68. Στο ίδιο, 27 d-e.

θείου μιᾶς συγκεκριμένης θεϊκῆς προσωπικότητας, τάση πού φαίνεται νά καλλιεργεῖται ἀπό ὀρισμένους κύκλους διανοουμένων ἀπό τόν 5ο αἰώνα καί μετὰ. Ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Πίνδαρος, οἱ τραγικοί, χρησιμοποιοῦν συχνά τόν ὄρο «θεός», χωρίς νά διευκρινίζουν ἀλλιῶς γιά ποιόν θεό πρόκειται. Μερικές φορές «ὁ θεός» ὑποσημαίνει τόν Ἄπολλωνα τῶν Δελφῶν, ἄλλοτε πάλι τόν Δία, σάν ὑπέρτατη θεότητα πού εἶναι. Ἄλλά συχνά ἐπίσης, ἡ ἀσάφεια προδίδει κι ἓνα εἶδος μέριμνας γιά ἀφηρημένη θεώρηση τοῦ θείου, ἡ ὁποία «μαρτυρεῖ τίς ἐπιδιώξεις μιᾶς ἐποχῆς πού πασχίζει νά ἀναθεωρήσει τήν προγονική θρησκεία μέ θάση πιά ἐκλογικευμένες ἀρχές, στό μέτρο πού αὐτές ἐπιχειροῦν νά ἀπαλείψουν τό αὐθαίρετο, τό ἀνήθικο, τό ἀπρεπές καί τό ἀπίθανο ἀπό τόν θεϊκό κόσμο, προσδίδοντάς του, ὡς ἓνα βαθμό, μιᾶ τάξη ἀποδεκτή τόσο ἀπό τή διάνοια ὅσο καί ἀπό τό θρησκευτικό αἶσθημα»⁶⁹. Εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεῖς πῶς μιᾶ τέτοια ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ θείου μπόρεσε νά γοητεύσει τόν Σωκράτη. Ἄλλά ἂν πιστέψουμε στά λόγια πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Πλάτων, νόμιζε ὅτι εἶχε καθιερώσει μ' αὐτό τό ἀφηρημένο θεῖο προνομιακές σχέσεις οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονταν μέ συγκεκριμένο τρόπο: «...πολλάκις σέ πολλά μέρη μέ ἔχετε ἀκούσει νά λέγω, πῶς δηλαδή κάτι τό θεῖο καί δαιμόνιο ἐκδηλώνεται μέσα μου, τό ὁποῖο ὅπως ξέρετε, καί στό κατηγορητήριό του ὁ Μέλητος ἀναφέρει θέλοντας μέ τή διαστροφή, πού τοῦ ἔκαμε καί νά μέ διακωμωδήσει. Σ' ἐμένα αὐτό νά μου συμβαίνει ἄρχισε ἀπό τά παιδικά μου χρόνια καί εἶναι μιᾶ αἴσθηση φωνῆς, ἡ ὁποία, ὅταν ἐκδηλωθεῖ, ἐκδηλώνεται πάντοτε ὡς ἀποτρεπτική ἐκείνου, πού ἐτοιμάζομαι νά πράξω, προτρεπτικά δέ οὐδέποτε»⁷⁰. Ἐπί πολὺ ἀναρωτήθηκαν σχετικά μ' αὐτόν τόν «δαίμονα» τοῦ Σωκράτη. Πολλοί σκέφτηκαν πῶς αὐτή ἡ φωνή πού ἀπευθυνόταν σ' αὐτόν γιά νά τόν ἔχει σέ ἐγρήγορη ἦταν ἡ φωνή τῆς συνειδησίης του, πού μόνον αὐτή τοῦ ὑπαγόρευε ποιές ἔπρεπε νά εἶναι οἱ πράξεις του κι ἡ ζωή του. Ἄλλοι ὑποστήριζαν πῶς αὐτή «ἡ συνειδηση» στηριζόταν στήν ἀληθινή πίστη σ' ἓναν καί μόνον θεό,

69. E. Will, *Le monde grec et l'orient, Le Vème siècle*, τόμ. I, Παρίσι 1972, σελ. 595-6.

70. Πλάτωνος, Ἄπολογία Σωκράτους, 31 d.

πού μπορεί νά ήταν ὁ θεός τῶν Δελφῶν—αὐτός πού εἶχε ἀποκαλύψει στὸν Χαιρεφώντα ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν ὁ πιό σοφός τῶν ἀνθρώπων—ἢ ὁ Δίας πού ἦταν πιά τὸ ὄνομα τοῦ μοναδικοῦ καί παντοδύναμου θεοῦ. Καί εἶναι πολὺ δύσκολο νά ἀποφανθεῖ κανεὶς ἀφοῦ κι ἡ σκέψη τοῦ Σωκράτη δὲν ἔχει φτάσει σέ μᾶς παρά μόνον μέσα ἀπὸ τὴ σκέψη τῶν μαθητῶν του. Πάντως αὐτὸ πού προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ξενοφῶντα, εἶναι ὅτι, ὅποιες κι ἂν ἦταν οἱ ἐνδόμυχες πεποιθήσεις του, προσπαθοῦσε νά ἐκπληρῶνει τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα σύμφωνα μέ τὴν παράδοση: «Διότι ὁ Σωκράτης καί φανερά προσέφερε θυσίες ἄλλοτε μὲν στὸ σπίτι του ἄλλοτε δὲ στοὺς κοινούς βωμούς τῆς πόλης, καί φανερά ἐπίσης κατέφευγε στὴ μαντική. Καί εἶχε μὲν διαδοθεῖ ἡ φήμη, ὅτι ὁ Σωκράτης ἰσχυριζόταν, ὅτι τὸ δαιμόνιό του τοῦ προέλεγε ἢ τοῦ ὑπεδείκνυε διάφορα πράγματα καί ἀπ' αὐτὰ ἴσα-ἴσα πρό πάντων νομίζω, ὅτι τὸν κατηγορήσαν πῶς προσπαθοῦσε νά εἰσαγάγει καινὰ δαιμόνια»⁷¹. Στὴν Ἀπολογία καί πάλι τοῦ Ξενοφῶντα, ὁ Σωκράτης ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό του ἐναντία στὴν κατηγορία πού διατύπωσε ἐναντίον του ὁ Μέλητος, ἐπικαλούμενος τὴν εὐσέβειά του:

«Ἀληθινὰ, ὦ ἄνδρες, ἐν πρώτοις ἐκπλήττομαι πῶς τοῦ ἦλθε στὸν νοῦν τοῦ Μελήτου νά πεῖ ὅτι ἐγὼ δὲν παραδέχομαι ἐκείνους τοὺς θεοὺς πού ἀναγνωρίζει ἡ πόλις· γιατί με ἔβλεπαν νά θυσιάζω καί στίς κοινές ἐορτές καί στοὺς δημόσιους βωμούς καί οἱ ἄλλοι πού ἦσαν παρόντες καί αὐτὸς ὁ Μέλητος, ἂν ἤθελε. Πῶς δὲ εἰσῆγα νέες θεότητες, λέγοντας ὅτι φωνὴ θεοῦ μοῦ ὑποδεικνύει τί πρέπει νά κάμω; Γιατί ὅσοι χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἄσματα τῶν πτηνῶν καί τὰ λόγια τῶν ἀνθρώπων βασίζον βεβαίως τὰ συμπεράσματά τους πάνω στίς φωνές. Ποιὸς δὲ θά ἀρνηθεῖ ὅτι οἱ θροντές εἶναι κάτι ἄλλο παρά φωνὴ καί μέγιστος οἰωνός; Ἡ δὲ Πυθία πάνω στὸν τρίποδα δὲν διακηρύττει καί αὐτὴ ἐκεῖνα πού ἀκούει ἀπὸ τὸν θεό; Βεβαίως τὸ ὅτι ὁ θεός προβλέπει τὸ μέλλον καί τὸ προλέγει σέ ὅποιον θέλει, καί αὐτό, καθὼς ἐγὼ λέγω, ἔτσι ὅλοι καί λέγουν καί πιστεύουν. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι μὲν ὀνομάζουν οἰωνούς φωνές μαντικές καί ἐρμηνευτές καί

71. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, I 1, 2.

μάντεις τούς προλέγοντες, ἐγὼ δὲ ἀποκαλῶ τοῦτο *δαιμόνιον*, καὶ πιστεύω ὅτι, ὀνομάζοντας αὐτό ἔτσι, λέγω καὶ ἀληθινότερα καὶ ὀσιότερα ἀπὸ ἐκείνους πού ἀποδίδουν στὰ πτηνά τὴ δύναμη τῶν θεῶν»⁷². Μέσα ἀπὸ τὰ τετριμμένα αὐτὰ λόγια πού ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδει στὸν Σωκράτη, συναντοῦμε βέβαια τὴν ἀναφορά στὸν Δία καὶ τὸν Ἄπολλωνα κι αὐτὴ τὴν ἀφηρημένη ἀντίληψη τοῦ θεοῦ πού σίγουρα συμεριζόταν ὁ Σωκράτης.

Βλέπουμε ὁμως ἐπίσης πῶς τέτοια λόγια, μέσα στοῦ κλίμα δυσπιστίας πού ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Ἀθήνα ἀπέναντι σέ κάθε μορφὴ σκέψης πού ἀπομακρυνόταν ἐλάχιστα ἀπὸ τοὺς κανόνες, μπορούσαν νὰ στοιχειοθετήσουν κατηγορία γιὰ ἀσέβεια. Ὁ Ἄνυτος καὶ οἱ συνεργοὶ του ἤξεραν πῶς προωθώντας μιὰ τέτοια κατηγορία, θὰ εἶχαν τὴν ἐγκριση τῶν δικαστῶν. Ἀλλὰ ἄς ἔλθουμε στὴ δίκη.

Ἡ δίκη

Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ξενοφῶντα, πού μεταφέρει τὰ λόγια ἐνός ἀπὸ τοὺς πιὸ πιστοὺς φίλους τοῦ Σωκράτη, τοῦ Ἑρμογένη, ὁ φιλόσοφος μᾶλλον δὲν εἶχε ἐτοιμάσει τὴν υπεράσπισή του, θεωρώντας ὅτι ἡ ζωὴ του, πού ἦταν ὀλόκληρη ἀφιερωμένη στὸ «νά διακρίνει τὸ δίκαιο ἀπὸ τὸ ἄδικο» ἀποτελοῦσε γι' αὐτόν τὴν καλύτερη υπεράσπιση. Ἐντούτοις, τόσο ὁ Πλάτων ὅσο κι ὁ Ξενοφῶν θεώρησαν ἀναγκαῖο νὰ γράψουν αὐτὸ πού ἐμφανίζεται σὰν ἀπολογία τοῦ Σωκράτη ἐνώπιον τῶν δικαστῶν. Νὰ εἶπε τάχα τὰ λόγια πού τοῦ ἀποδίδουν; Δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ. Ὁ Ξενοφῶν, πού τότε ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, μεταφέρει ὅ,τι τοῦ διηγήθηκε ὁ Ἑρμογένης πού παραβρέθηκε στὴ δίκη. Ὅσο γιὰ τὸν Πλάτωνα, αὐτὸς πρέπει νὰ ἦταν ἐκεῖ ἀφοῦ στὴν Ἀπολογία του, βάζει τὸν ἑαυτό του μεταξὺ τῶν παρευρισκομένων μαθητῶν πού συχνά συνοδεύονταν ἀπὸ τὸν πατέρα τους ἢ ἓναν μεγαλύτερο ἀδελφό, πράγμα πού δίνει στὸν Σωκράτη ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν κατηγορῶν του: «Ἀλλὰ θὰ δεῖτε, ὦ ἄνδρες, πῶς συμβαίνει ὅλως διόλου τὸ ἐναντίον ὅλους πρόθυμους νὰ μαρτυροῦν ὑπὲρ ἐμοῦ, πού τοὺς διαφθείρω, ὑπὲρ ἐμοῦ, πού κάνω κακὸ στοὺς δι-

72. Ξενοφῶντος, Ἀπολογία Σωκράτους, 11-13.

κούς τους, καθώς ισχυρίζεται ο Μέλητος και ο "Ανυτος· και αυτοί μὲν οἱ διεφθαρμένοι δὴ ἀπὸ μένα ἴσως ἔχουν κάποιο λόγο, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, νὰ μὴ μαρτυροῦν ἐναντίον μου, ἐκεῖνοι ὅμως, πού δὲν ἔχουν διαφθαρεῖ, ἄνδρες τώρα πλέον ἡλικιωμένοι, οἱ συγγενεῖς τῶν νέων, ποιό λόγο ἄλλο ἔχουν νὰ εἶναι ὑπὲρ ἐμοῦ, παρά τόν ὀρθό και τόν δίκαιο, γιατί γνωρίζουν καλά, πῶς ὁ Μέλητος ψεύδεται, ἐγὼ δὲ λέγω τὴν ἀλήθεια;»⁷³ Ἡ παρουσία τῶν πολλῶν αὐτῶν φίλων εἶναι μιὰ θετική μαρτυρία ἂν ὄχι γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῶν λόγων πού ἀποδίδονται στὸν Σωκράτη, τουλάχιστον πάντως γιὰ τὴν ἀληθοφάνειά τους. Κι ἂν, ὅπως συνηθίζουμε νὰ ὑπογραμμίζουμε, ἡ Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνα διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Ξενοφάντα ὡς πρὸς τὸν πλοῦτο και τὸ μεγαλεῖο τῆς σκέψης πού ἐκφράζει, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς δὲν ὑπάρχουν και πολλὰ σημεῖα σύγκλισης πού κι αὐτὰ ἀκόμη μᾶς ὠθοῦν νὰ δεχθοῦμε τὴν οὐσία.

Ὁ Σωκράτης λοιπόν, ἀφοῦ ἄκουσε τὸν Μέλητο νὰ ἀναπτύσσει τὰ στοιχεῖα τοῦ κατηγορητηρίου, πῆρε τὸν λόγο. Εἶχε ἀρνηθεῖ, ἂν πιστέψουμε τὸν Διογένη Λαέρτιο, νὰ ἀναλάβει τὴν υπεράσπισή του ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες ρήτορες τῆς ἐποχῆς, ὁ μέτοικος Λυσίας, πού μέ τὸν ἀδελφὸ του Πολέμαρχο και τὸν πατέρα του Κέφαλο, ἦταν ἀπὸ αὐτοὺς μέ τοὺς ὁποίους ὁ Σωκράτης ἀγαποῦσε νὰ συζητεῖ. Ὁ Κέφαλος εἶχε πεθάνει κι ὁ Πολέμαρχος εἶχε δολοφονηθεῖ ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα. Ἀλλὰ ὁ Λυσίας, πού μέ τὰ ἴδια του τὰ χρήματα εἶχε βοηθήσει γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας προσεταιριζόμενος τοὺς ἐξόριστους δημοκράτες, ἦταν ἕνα πρόσωπο μέ ἐπιρροή, γιατί, ἂν και δὲν εἶχε ἀποκτήσει τὴν ἰθαγένεια πού ὁ Θρασύβουλος ἴσως τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ, εἶχε ὅμως διατηρήσει φιλίες ἀνάμεσα στοὺς ἰθύνοντες τῆς πόλης, φιλίες πού θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι πολὺτιμες. Ἀλλὰ ὁ Σωκράτης δὲν ἤθελε νὰ καταφύγει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα μέσα μέ τὰ ὁποῖα ἕνας κατηγορούμενος ἐπεδίωκε νὰ κερδίσει τὴν εὐνοια τῶν δικαστῶν. Θεωροῦσε, τὸ εἶδαμε, ὅτι ἡ ζωὴ του μιλοῦσε ὑπὲρ αὐτοῦ, και πῶς, ἂν δὲν πετύχαινε νὰ πείσει τοὺς δικαστές, αὐτὸ θὰ σήμαινε πῶς εἶχαν τὴν ἀδικία μέσα τους, και μπρο-

73. Πλάτωνος, Ἀπολογία, 34 a-b.

στά σ' αὐτό κι οἱ ὄραιότεροι ἀκόμα λόγοι ἦταν ἀνίσχυροι. Ἀνέλαβε λοιπόν νά ἀντικρούσει τίς κατηγορίες τῶν ἀντιπάλων του ἐξηγώντας ἀπλούστατα πῶς εἶχε καταλήξει στόν ρόλο αὐτοῦ τοῦ ἐρωτῶντος πράγμα πού τοῦ καταλόγιζαν. Δέν ξέρουμε ἂν πράγματι εἶχε μέ τόν Μέλητο τόν διάλογο πού μᾶς μεταφέρει ἡ Ἐπολογία τοῦ Πλάτωνα. Πάντως τόν καλοῦσε νά τοῦ ἀπαντήσει, ὅπως γινόταν συνήθως, στό κύριο αὐτό σημεῖο τῆς κατηγορίας, τόν ὑποτιθέμενο ἀθεϊσμό του, καθώς καί στή σύγχυση, πού ἀναγόταν ἤδη στό παρελθόν (τὴν ἐποχή πού οἱ δικαστές ἦταν ἀκόμη παιδιά), ἀνάμεσα στόν ἀληθινὸ Σωκράτη καί τόν σοφιστὴ, ὅπως ἀρεσκόταν νά τόν παρουσιάζει «κάποιος κωμικός ποιητής» πού ὁ Σωκράτης δέν κατονομάζει, ἀλλὰ πού στή μνεία του οἱ δικαστές δέν μπορούσαν νά μὴ ἀναγνωρίσουν τόν Ἀριστοφάνη. Στὴν ἀπολογία του, ὁ Σωκράτης δέν ἐπεδίωξε νά συγκινήσει τοὺς δικαστές του οὔτε καί νά δικαιολογηθεῖ. Μάλιστα, ἀντιμετωπίζοντας τὸ ἐνδεχόμενο νά δεχθοῦν νά τόν ἀθωώσουν οἱ δικαστές, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θά παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ νά ἐξετάζει τοὺς ἀνθρώπους καί νά φιλοσοφεῖ, τοὺς ἀπήντησε: «ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, σᾶς ἐκτιμῶ καί σᾶς ἀγαπῶ, θά πεισθῶ ὅμως στόν θεὸ μᾶλλον παρά σέ σᾶς, καί ἐφ' ὅσον μοῦ μένει ἔστω λίγη ζωὴ καί δύναμη, δέν θά παύσω νά φιλοσοφῶ καί νά προτρέπω ὅποιον καί ἂν συναντῶ ἀπὸ σᾶς, καί νά σᾶς διαφωτίζω...»⁷⁴. Καί πῶς κάτω, ἀπευθυνόμενος σέ ὄλους τοὺς παρόντες Ἀθηναίους: «πειθεσθε, ἂν θέλετε, στόν Ἄνυτο ἢ μὴ πειθεσθε, καί ἀθωώσατέ με, ἂν θέλετε, ἢ μὴ μὲ ἀθωώνετε, γιατί ἐγώ, γνωρίζετε το, δέν θά πράξω διαφορετικά, ἔστω καί ἂν πρόκειται πολλοὺς θανάτους νά ὑποστῶ»⁷⁵.

Καταδικάζοντας σέ θάνατο τόν Σωκράτη, οἱ Ἀθηναῖοι καταφέρουν πλῆγμα στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους ἀφοῦ θά χάσουν τόν μοναδικὸ ἄνθρωπο πού μπορούσε νά τοὺς ὀδηγήσει στόν δρόμο τοῦ δικαίου. Εἶναι λοιπόν περιττὸ νά καταφύγει στά μέσα μέ τὰ ὅποια οἱ κατηγορούμενοι ἐπιδιώκουν νά προκαλέσουν τὴν εὐμένεια τῶν δικαστῶν: νά κλάψει, νά φέρει στό δικαστήριό τὰ παιδιά του καί τὰ ἐγ-

74. Πλάτωνος, Ἐπολογία Σωκράτους, 29 d.

75. Πλάτωνος, Ἐπολογία Σωκράτους, 30 b.

γόνια του γιά νά τούς συγκινήσει «γιά τήν υπόληψη ὁμως καί τήν δική μου, λέγει ἀκόμη ὁ Σωκράτης, καί τήν δική σας καί τῆς πολιτείας ὅλης, μοῦ φαίνεται, πώς δέν εἶναι τιμητικό, βέβαια, νά κάμω ἐγώ κάτι ἀπό αὐτά, ἐνῶ μάλιστα εἶμαι τόσον ἡλικιωμένος καί ἔχω αὐτό τό ὄνομα, πού ἔχω, εἴτε ἀληθινά τέλος πάντων εἴτε ψεύτικα»⁷⁶. Καί δέν εἶναι μόνον ἀπό παληκαρισμό πού φέρεται ἔτσι ὁ Σωκράτης. Εἶναι καί γιατί θεωρεῖ ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι ὑπεράνω ὅλων αὐτῶν τῶν ἀξιοθρήνητων σκηνῶν: «Γιατί ὁ δικαστής δέν κάθεται στήν ἔδρα του γιά αὐτό, νά στραγγαλίζει τό δίκαιο χαριζόμενος στόν ἕνα καί στόν ἄλλο, ἀλλά γιά νά κρίνει ποιός ἔχει δίκαιο· καί ἔχει ὀρκισθεῖ, ὅχι πώς θά χαρίζεται σ' αὐτόν ἢ σ' ἐκεῖνον, σέ ὅποιον τοῦ ἀρέσει, ἀλλ' ὅτι θά δικάζει κατά τούς νόμους... Γιατί ἂν ἴσως καί ἔκανα τήν προσπάθεια νά σᾶς πείθω καί μέ τίς παρακλήσεις μου νά σᾶς ἐξαναγκάσω νά παραβεῖτε ὄρκο, πού ἔχετε δώσει, ὀλοφάνερα τότε θά σᾶς ἐδίδασκα νά μήν πιστεύετε, πώς ὑπάρχουν θεοί, καί ἡ ἀπολογία μου θά ἦτο κυριολεκτικά κατηγορία τοῦ ἑαυτοῦ μου, πώς θεοῦς δέν πιστεύω. Ἄλλά κάθε τι ἄλλο παρά αὐτό συμβαίνει· γιατί καί πιστεύω, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅσο κανεῖς ἀπό τούς κατηγοροῦς μου καί στήν κρίση τῆ δική σας καί τοῦ θεοῦ ἐμπιστεύομαι τώρα μέ τήν εὐχή νά εἶναι δικαιοσύνη τόσο γιά τό καλό τό δικό μου, ὅσο καί τό δικό σας»⁷⁷.

Ὅταν τελείωσε ἡ ἀπολογία τοῦ Σωκράτη, φαίνεται πώς ὁ Ἄνυτος καί ὁ Λύκων παρενέβησαν γιά νά βοηθήσουν τόν Μέλητο, τά ἐπιχειρήματα τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀντικρουσθεῖ ἀπό τόν Σωκράτη κατά τρόπο τόσο προφανή πού ἦταν δυνατό νά δημιουργηθεῖ σύγχυση στους δικαστές καί νά καταλήξουν νά ψηφίσουν τήν ἀθώωσή του. Στό δεύτερο μέρος τῆς Ἀπολογίας τοῦ Πλάτωνα, ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει ὅτι, χωρίς αὐτή τήν διπλή παρέμβαση, ὁ Μέλητος δέν θά εἶχε συγκεντρώσει τό ἕνα πέμπτο τῶν ψήφων καί θά εἶχε καταδικασθεῖ νά πληρώσει τό πρόστιμο τῶν χιλίων δραχμῶν πού ἐπιβαλλόταν στόν μηνυτή ὁ ὁποῖος δέν εἶχε καταφέρει νά πείσει τούς δικα-

76. Στό ἴδιο, 34 e.

77. Στό ἴδιο, 35 c-d.

στές. Ὑστερα πέρασαν στήν ψηφοφορία. Τό δικαστήριο ἀριθμοῦσε 501 δικαστές, 280 ψήφισαν καταδίκη, 221 ἀθώωση. Εἶδαμε ὅτι τότε ὁ κατηγορος κι ὁ κατηγορούμενος μποροῦσαν νά ξαναπάρουν τόν λόγο γιά νά προτείνουν ποινή. Ὁ Μέλητος ζήτησε τόν θάνατο. Ὁ Σωκράτης, ὅταν ἦρθε ἡ σειρά του νά μιλήσει, ἐξέφρασε πρῶτα τήν ἐκπληξή του πού πήρε τόσες εὐνοϊκές ψήφους. Μιά ἀπλή μετατόπιση τριάντα ψήφων θά εἶχε ἀρκέσει γιά νά τόν ἀθωώσει. Ἀπό κείνη τή στιγμή, ἐνοιωθε ἀναπτρωμένος γιά τήν ὀρθότητα τῆς ζωῆς πού εἶχε ἐπιλέξει νά κάνει. Γι' αὐτό, ἀφοῦ τοῦ ζητοῦσαν νά ὀρίσει τήν ποινή του, δέν ἔβρισκε τίποτα πιό σωστό ἀπό τό νά γευματίσει στό Πρυτανεῖο, ὑπέρτατη ἀνταμοιβή πού ἀπονεμόταν στούς ὀλυμπιονίκους καί σ' ὄλους αὐτούς πού εἶχαν ἀνδραγαθήσει γιά τήν πόλη. Οὔτε κι αὐτό ἦταν παληκαρισμός ἐκ μέρους του. Ἀφοῦ δέν θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἐνοχο, τό νά ὀρίσει ποινή δέν εἶχε καμμιά ἐννοια. Γιά τόν θάνατο, εἶχε πεί στήν ἀπολογία του ὅτι δέν τόν φοβόταν, γιατί δέ μπορεῖ κανείς νά φοβᾶται κάτι πού δέν γνωρίζει. Ὅσο γιά τίς ἄλλες ποινές, δέν μποροῦσαν παρά νά τοῦ εἶναι ἐπάδυνες: «Φυλάκιση; Καί τότε ποιά ἀνάγκη νά ζῶ κλεισμένος στή φυλακή, δοῦλος πάντα στούς ἐκάστοτε διοικητές της; Ἡ μήπως πρόστιμο; καί νά εἶμαι δά στή φυλακή, ὡς πού ν' ἀποπληρώσω; Μά αὐτό τό ἴδιο εἶναι γιά μέ, σάν ἐκεῖνο πού εἶπα τώρα· γιατί δέν ἔχω χρήματα, μέ τά ὁποῖα νά τό πληρώσω. Ἀλλά λοιπόν ἐξορία μου νά προτείνω; γιατί ἴσως τῆς ποινῆς αὐτῆς μέ νομίζετε ἄξιον. Πολλή, ἀλήθεια, φιλοζωΐα θά μέ παράδερνε, ἂν τόσο ἀσυλλόγιστος εἶμαι, ὥστε νά μή δύναμαι νά σκεφθῶ, ὅτι σεῖς, μολονότι συμπολίτες μου, δέν μπορέσατε νά ὑποφέρετε τό ἔργο μου καί τούς λόγους μου, ἀλλά σᾶς ἔχουν γίνει πολύ ἐνοχλητικά καί μισητά τόσο, πού ζητεῖτε τώρα ν' ἀπαλλαγεῖτε ἀπ' αὐτά· μά οἱ ξένοι τάχα εὐκολα θά τά ἀνεχθοῦν; Κάθε ἄλλο, ὦ Ἀθηναῖοι. Ὠραῖα, μά τήν ἀλήθεια, θε νά μοῦ εἶναι ἡ ζωῆ ἐξοριστος νά ζῶ σ' αὐτήν τήν ἡλικία καί νά γυρίζω ἐδῶ καί ἐκεῖ, καί ἀπό τήν μία τήν πόλη νά διώχνομαι στήν ἄλλη»⁷⁸.

Πάντως, φαίνεται ὅτι στό τέλος τῆς ὀμιλίας του, ὁ Σωκράτης κάμ-

78. Στό ἴδιο, 37 c-d.

φθηκε από τούς φίλους του εκείνους, μεταξύ τῶν ὁποίων κι ὁ Πλάτων, πού πρότειναν νά τοῦ δανείσουν τά χρήματα τοῦ προστίμου, ἄν τό δικαστήριο συμφωνοῦσε νά τοῦ ἐπιβάλει χρηματική ποινή. Ἄλλά οἱ δικαστές δέν τό θέλησαν ἔτσι καί τάχθηκαν μέ τή γνώμη τοῦ Μελήτου πού ζητοῦσε τή θανατική ποινή.

Στήν Ἐπιλογία τοῦ Πλάτωνα, ὁ Σωκράτης, ἀφοῦ ἄκουσε τήν ἐτυμηγορία τῶν δικαστῶν, παίρνει καί πάλι τόν λόγο γιά νά ἀπευθυνθεῖ διαδοχικά πρῶτα σ' αὐτούς πού τόν εἶχαν καταδικάσει κι ἔπειτα σ' αὐτούς πού τόν εἶχαν ἀθωώσει. Στούς πρῶτους, δηλώνει ὅτι εἶχε δίκιο πού δέν ἐπεδίωξε νά τούς συγκινήσει μέ τά συνηθισμένα μέσα: «ἀλλά προτιμῶ –τούς εἶπε– τή νέκρωση μᾶλλον τοῦ θανάτου ἀπολογηθεῖς –ὅπως ἀπολογήθηκα, ἢ τή ζωή ἔπειτα ἀπό μιᾶ ἀπολογία σάν ἐκείνη τῶν ἄλλων»⁷⁹. Καί προεικάζει ὅτι ὁ θάνατός του δέν θά θέσει τέλος στά βάσανά τους, γιατί ἄλλοι μετά ἀπό αὐτόν θά συνεχίσουν τό ἔργο του. Στούς ἄλλους, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μοῖρα πού τόν περιμένει δέν ἔχει τίποτα τό φοβερό. Καί μάλιστα, ὅτι ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς θείας θέλησης, ἀφοῦ γιά πρώτη φορά ἐκείνη τή μέρα, ἡ φωνή τοῦ «δαμονίου» του δέν ἀκούστηκε: «Καί ὅμως οὔτε ὅταν ἐξερχόμουν ἀπό τήν οἰκία μου μέ ἀπέτρεψε τό θεϊκό αὐτό σημεῖο, οὔτε τήν ὥρα πού ἐρχόμουν ἐδῶ στό δικαστήριο, οὔτε σέ κανένα μέρος τῆς ἀπολογίας μου, ὅτιδήποτε καί ἄν ἐπρόκειτο νά πῶ (...) Τό συμβάν αὐτό φαίνεται, πῶς γιά καλό μου, ἀλήθεια, ἔχει γίνει, καί χωρίς ἄλλο γελιόμαστε, ὅσο νομίζουμε ὅτι ὁ θάνατος εἶναι κακός»⁸⁰.

⁷⁹ Ἀπό κείνη τή μέρα, ὁ Σωκράτης, ἀφοῦ ἄκουσε τήν ἐτυμηγορία τῶν δικαστῶν, ἐπιδόθηκε σέ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ θανάτου.

79. *Στό ἴδιο*, 38 e.

80. *Στό ἴδιο*, 40 b.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ἡ ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου δέν ἐπρόκειτο νά ἐκτελεσθεῖ ἀμέσως. Πράγματι, ἀπαγορευόταν νά προχωρήσουν σέ θανατική ἐκτέλεση κατά τήν περίοδο πού ἡ σαλαμινία τριήρης ὀδηγοῦσε στή Δῆλο τή θεωρία, τήν ἱερή δηλαδή ἀντιπροσωπεΐα πού πήγαινε ἐκεῖ κάθε χρόνο στήν ἐπέτειο τῆς πάλης τοῦ Θησέα μέ τόν Μινώταυρο. «Λέγεται λοιπόν, ὅτι τότε ἡ πόλη ἔταξε στόν Ἀπόλλωνα, ἐάν σωθοῦν, νά ὀργανώνει κάθε χρόνο θεωρία (προσκύνημα) στή Δῆλο· αὐτή τή θεωρία στέλλουν πάντοτε κάθε χρόνο ἀπό τό ἔτος ἐκεῖνο πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ στή Δῆλο· καί σήμερα ἀκόμη. Ἄφ' ὅτου δέ ἀρχίσουν οἱ προετοιμασίες τῆς θεωρίας, εἶναι νόμος τοῦ κράτους σέ ὄλο αὐτό τό διάστημα νά διατηρεῖται ἄσπιλη ἡ πόλη καί νά μὴ ἐκτελεῖται καμιὰ θανατική ποινή, πρὶν τό πλοῖο ὄχι μόνον φθάσει στή Δῆλο, ἀλλά ἐπιστρέψει πάλι στό λιμάνι τῶν Ἀθηνῶν. Τό ταξίδι αὐτό διαρκεῖ κάποτε πολύ χρόνο, ὅταν τύχει νά τό δυσχεραίνουν ἄνεμοι ὄχι εὐνοϊκοί. Ἀρχὴ δέ τῆς θεωρίας λογίζεται ἡ ἡμέρα, κατά τήν ὁποία ὁ ἱερέας τοῦ Ἀπόλλωνα θά στεφανώσῃ τήν πρῦμνη τοῦ πλοίου· καί τοῦτο, ὅπως σοῦ εἶπα, ἔτυχε νά γίνῃ τήν προηγουμένη ἡμέρα τῆς δίκης. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Σωκράτης κέρασε μέσα στή φυλακή πολύ χρόνο, μεταξύ τῆς δίκης καί τοῦ θανάτου του»⁸¹.

81. *Φαίδων*, 58 b-c.

Πέρασε πράγματι ένας μήνας, κατά τόν οποίο ο Σωκράτης συζητούσε σχεδόν κάθε μέρα με τούς φίλους του, πού έρχονταν νά τόν βλέπουν στη φυλακή του. Δέν θά μάθουμε ποτέ ποιό ακριβώς ήταν τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν συζητήσεων, ἀλλά δύο διάλογοι τοῦ Πλάτωνα, ὁ *Κρίτων* καί ὁ *Φαίδων*, ἐκτυλίσσονται στη φυλακή καί ἐμφανίζονται σάν πιστή ἀπόδοση τῶν τελευταίων αὐτῶν συζητήσεων. Ὁ πρῶτος ἔχει ὡς θέμα τήν δυνατότητα ἀπόδρασης πού προσέφερε στό Σωκράτη ὁ πλούσιος φίλος του Κρίτων καί τήν ἄρνηση τοῦ φιλοσόφου. Ὁ δεύτερος, τό πρόβλημα τοῦ θανάτου καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ὅταν δραπετεύει ἀπό τή φυλακή τοῦ σώματος. Ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει μόνος του ὅτι ἐπειδή ὑπέφερε, δέ μπόρεσε νά παρευρεθεῖ στίς τελευταῖες στιγμές τοῦ δασκάλου του (*Φαίδων*, 59 b). Ἀλλά μπόρεσε νά εἶναι παρών σέ ἄλλες συζητήσεις, καί ἔτσι νά ἀποδώσει τό γενικό περιεχόμενο τῶν λόγων πού διαμείφθηκαν. Εἶχαμε ἤδη τήν εὐκαιρία, γιά νά χαρακτηρίσουμε τή στάση τοῦ Σωκράτη ἀέναντι στήν ἀθηναϊκή δημοκρατία, νά ἀναλύσουμε τόν πρῶτο ἀπό αὐτούς τούς διαλόγους καί νά φέρουμε στό φῶς γιά ποιούς λόγους ὁ Σωκράτης θεωροῦσε ἀνάξιο του νά ἐπιλέξει τήν ἐξορία ἢ τή φυγή: θά ήταν σάν νά ὑποτιμοῦσε τήν ἀποστολή γιά τήν ὁποία αἰσθανόταν ὅτι τοῦ ήταν θεόπεμπτη καί ταυτόχρονα θά ἐπιδείκνυε ἀνεντιμότητα ἀρνούμενος νά ὑποταχθεῖ στους νόμους τῆς πόλης ὅπου εἶχε ἐπιλέξει νά ζεῖ. Ὁ δεύτερος διάλογος, πού φέρνει στό προσκήνιο τίς τελευταῖες στιγμές τοῦ Σωκράτη, εἶναι ἕνας στοχασμός πάνω στίς σχέσεις τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος. Θά χρειασθεῖ νά τόν ἀντιπαραβάσουμε μέ τίς ἄλλες ἀναλύσεις πού ὁ Πλάτων κι ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδουν στόν Σωκράτη σχετικά μέ τόν θάνατο. Ἀλλά γιά νά σταθμίσουμε καλύτερα τήν πρωτοτυπία τοῦ φιλοσόφου σ' αὐτό τό σημεῖο, θά πρέπει πρῶτα νά θυμίσουμε πῶς ἐβλεπαν τόν θάνατο οἱ Ἕλληνες.

Ὁ θάνατος, οἱ νεκροί στή θρησκευτική πρακτική τῶν Ἑλλήνων

«Κάθε κοινωνία ὀφείλει νά ἀντιμετωπίσει αὐτή τή ριζική μεταλλαγή, αὐτή τήν ἄκρα ἀπουσία μορφῆς, αὐτή τήν κατεξοχὴν μὴ ὑπαρξη πού δημιουργεῖται ἀπό τό φαινόμενο τοῦ θανάτου». Μ' αὐτά τά λό-

για ό J.-P. Vernant στην Είσαγωγή του σέ μιά συγκριτική μελέτη τής νεκρικής ιδεολογίας σέ διάφορες άρχαιες κοινωνίες, θέτει τό πρόβλημα στό όποιο πρέπει πρώτα νά σταθούμε. Στίς έλληνικές κοινωνίες οί νεκροί είναι άντικείμενα εϋλάβειας και στους νεκρούς ήρωες άπονέμουν λατρεία. Στά όμηρικά έπη ό πολεμιστής άποκτά τό «κλέος», τήν άθάνατη δόξα πού ύμνει ό άοιδός, πεθαίνοντας στή μάχη. Κι ό «ώραϊος ήρωικός θάνατος» είναι ένα θέμα πού συναντάται στόν επιτάφιο λόγο τόν όποιον εκφωνούσε κάθε χρόνο στό νεκροταφείο του Κεραμεικού στή δημοκρατική Άθήνα ό καθ' ύπόδειξη του λαού ρήτορας, για νά μνημονεύσει τούς πολίτες πού έπεςαν πολεμώντας. Τό νά μήν ένταφιάσουν έναν νεκρό σύμφωνα μέ τό τυπικό ήταν σάν νά τόν βλασφημοϋν, και ξερούμε ότι αυτό είναι τό κεντρικό θέμα τής τραγωδίας τής Άντιγόνης. Ό έορτασμός τών νεκρών, ή καταγραφή τους στή συλλογική μνήμη μέ τόν ύμνο του άοιδου ή μέ τό νεκρικό μνημείο εκαναν τόν θάνατο ένα συμβάν τής κοινωνικής ζωής, ένα πέρασμα πρós μιά αιωνιότητα μέσα στή μνήμη τών ανθρώπων.

Άλλά ή εικόνα αυτή του θανάτου πού τή μεταλαμπάδευαν τά νεκρικά έθιμα, έρχόταν σέ αντίφαση μέ τήν άγωνία πού προκαλούσε στήν καρδιά τών ανθρώπων αυτό τό ασύλληπτο «επέκεινα». Τά ίδια αυτά έπη πού ύμνουσαν τόν «ώραϊο θάνατο» του πολεμιστή εξέφραζαν επίσης κι αυτή τήν άγωνία. Στήν Όδύσσεια, ό Όδυσσέας, μέ τίς συμβουλές τής μάγισσας Κίρκης πηγαίνει στίς έσχατιές τής χώρας όπου βασίλευαν ό Άδης και ή γυναίκα του ή Περσεφόνη, για νά ρωτήσει τήν ψυχή του μάντη Τειρεσία. Ό Χώρα αυτή συνορεύει μέ αυτή τών Κιμμεριών «πού τούς σκεπάζουν σύγνεφα κι' ένα πηχτό σκοτάδι. / Ποτέ μέ τίς άχτίδες του δέν τούς φωτίζει ό ήλιος / (...) / μόν' τούς σκεπάζει ένα θαθύ τούς άμοιρους σκοτάδι». Ό Όδυσσέας προσφέρει πρώτα θυσία στήν άκτή πού άραξε τό πλοίο του, σφάζοντας πάνω άπό ένα λάκκο μιά δαμάλα κι ένα κριάρι και «καί πότισε τό αίμα τους τή γη. Κι' άπ' τό σκοτάδι / τών πεθαμένων οί ψυχές συνάχτηκαν σέ λίγο, / κορίτσια, άγόρια λεύτερα, βασανισμένοι γέροι, / παρθένες άπαλόκορμες μέ νιόθωρη τή λύπη, / κι' άλλοι πού μέ τά χάλκινα τούς χτύπησαν κοντάρια, / μέ τ' άρματα αίματοβρεχτα και

πολεμοσφαγμένοι. / Κι' ὅλοι στό λάκκο τρέχανε, ἄλλοι ἀπ' ἄλλοῦ χιλιάδες, / μ' ἀλαλαγμούς ἀνείπωτους πού κέρωσα ἀπ' τό φόβο»⁸². Ἡ ψυχή τοῦ Τειρεσία, πού ἦλθε στό χεῖλος τοῦ λάκκου, ξαφνιάστηκε πού ὁ Ὀδυσσεύς ἄφησε τό φῶς τοῦ ἡλίου γιά νά ἔλθει νά δεῖ τοῦ Ἄδη «τόν ἄχαρο τόν κόσμο». Ὅσο γιά τή μητέρα τοῦ Ὀδυσσεύα, νεκρή ἀπό τή θλίψη της πού δέν εἶδε τόν γιό της νά ἐπιστρέφει, τοῦ ὑπενθυμίζει τή θλιθερή μοῖρα τοῦ θνητοῦ πού βλέπει τό σῶμα του νά διαλύεται.

Τό βασίλειο τοῦ Ἄδη εἶναι λοιπόν ἓνα σκοτεινό βασίλειο κι ὁ θάνατος ἡ ἀναπότρεπτη μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. «Δυσέα, γιά τό θάνατο μή μέ παρηγορήσεις. / Θάθελα νάμαι χωρικός καί νά ξενοδουλεύω / σέ ἀφέντη δίχως κτήματα, πῶναι τό βίος του λίγο, / παρά νά βασιλεύω ἐδῶ στούς πεθαμένους ὄλους»⁸³.

Ὅμως κάποιες θρησκευτικές δοξασίες, πού λίγο γνωρίζουμε, γιατί σπανίζουν τά στοιχεῖα, κυρίως γιά τίς πολύ παλιές περιόδους, εἶχαν καλλιεργήσει γιά τή ψυχή μιάν ἀντίληψη διαφορετική ἀπό αὐτήν τήν αὐλή σκιά πού ἦταν ἡ ὁμηρική ψυχή. Στούς Ὀρφικούς καί τούς μαθητές τοῦ Πυθαγόρα, πού συχνά δέν τούς ξεχωρίζουμε σαφῶς, ἡ ἰδέα μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀπό τό σῶμα ψυχῆς πού τή λυτρώνει ὁ θάνατος συνδεόταν μέ τήν ἔννοια ἑνός τόπου μακάρων. Ἡ ψυχή τῶν δικαίων ἔφτανε ἐκεῖ στό τέλος μιᾶς κάπως μακρᾶς περιπλάνησης, πράγμα πού ὑπονοοῦσε ὅτι οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν υποβάλλονταν σέ κρίση. Γιά νά προετοιμαστοῦν γι' αὐτή τήν κρίση, οἱ δοξασίες αὐτές εἶχαν δημιουργήσει ἠθικούς κανόνες ζωῆς λίγο-πολύ ἀσκητικούς καί τελετές μύησης πού ἐξελίχθηκαν σέ μυστηριακές θρησκείες. Ἀναμφισβήτητα ὁ Πλάτων δέχθηκε τήν ἐπίδραση τοῦ ὀρφισμοῦ κι αὐτό εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητό στήν ἀνάλυση πού κάνει ὁ Σωκράτης σχετικά μέ τή φύση τῆς ψυχῆς στόν *Φαῖδωνα*. Ἀλλά ὁ Σωκράτης τοῦ *Φαῖδωνα* εἶναι ὁ διερμηνευτής τοῦ Πλάτωνα καί γιά νά ἐπιχειρήσουμε νά φέρουμε στό φῶς αὐτό πού σκεφτόταν ὁ φιλόσοφος τήν παραμονή τοῦ θανάτου του, εἶναι καλύτερα γιά μιᾶ ἀκό-

82. Ὀμήρου, *Ὀδύσσεια*, λ, 36-44.

83. Ὀμήρου, *Ὀδύσσεια*, λ, 488-491.

μη φορά νά ξαναγυρίσουμε στόν Ξενοφώντα καί στους πρώτους διαλόγους τοῦ Πλάτωνα καί κυρίως στίς δύο *Ἀπολογίες*.

Ὁ Σωκράτης καί τό πρόβλημα τοῦ θανάτου

Δέν μᾶς ἐκπλήσσει πού βρίσκουμε στόν Σωκράτη τοῦ Ξενοφώντα σχετικά μέ τόν θάνατο γενικά ἀλλά καί μέ τόν ἴδιο του τόν θάνατο ἰδιαίτερα, αὐτή τήν ἀπλή κοινή λογική πού ὁ ἀθηναῖος ἱστορικός ἀρέσκεται νά ἀποδίδει στόν δάσκαλό του. Στους φίλους του πού, ἔχοντας ἔλθει νά ἀκούσουν τήν ἐτυμηγορία τῶν δικαστῶν, ἀναλύθηκαν σέ λυγμούς, ὁ Σωκράτης φαίνεται πῶς εἶπε: «Τί εἶν' αὐτό; Τώρα κλαῖτε; Δέν γνωρίζετε λοιπόν ἀπό πολύ καιρό ὅτι ἀφότου γεννηθήκα εἶχα καταδικασθεῖ ἀπό τήν φύση σέ θάνατο; Καί ἂν μέν ἀπέθνησκα πρόωρα, χάνοντας τά ἀγαθά τῆς ζωῆς, καταφανῶς ἐγώ καί οἱ φίλοι μου θά ἔπρεπε νά λυπηθοῦν· ἀλλ' ἀφοῦ τελειῶνω τή ζωή τή στιγμή πού δέν μέ περιμένουν παρά θάνατα, νομίζω ὅτι πρέπει νά χαρεῖτε γιά τό εὐτύχημά μου»⁸⁴. Στά *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ Ξενοφών ἐπανέρχεται ἐκτενέστερα στό σημεῖο αὐτό, ἀποδίδοντας στόν εὐρισκόμενο πιά στό κατάφλι τῶν γηρατειῶν Σωκράτη, λόγια πού ἂν καί εἰπώθηκαν μέ σκοπό νά καθησυχάσουν τούς φίλους του, δέν ἔπαιαν ἐν τούτοις νά ἔχουν τή σφραγίδα τοῦ θάρρους καί νά δείχνουν ταυτόχρονα αἴσθηση τῆς πραγματικότητας. «Ἄν δέ θά ζήσω περισσότερο καιρό, ἴσως θά εἶναι ἀνάγκη νά ὑπομένω τά παθήματα τοῦ γήρατος, δηλαδή καί λιγότερο νά βλέπω καί νά ἀκούω καί χειρότερα νά σκέπτομαι καί δυσκολότερα νά μαθαίνω καί εὐκολότερα νά λησμονῶ καί σέ ὅσα πρωτύτερα ἤμουν καλύτερος, σέ αὐτά νά γίνομαι χειρότερος. Ἄλλ' ὅμως, ἐάν μέν δέν τά αἰσθάνομαι αὐτά, ὁ βίος μου θά ἦταν ἀβίωτος, ἐάν δέ τά αἰσθάνομαι πῶς κατ' ἀνάγκη καί χειρότερα καί ἀηδέστερα δέν θά ζοῦσα;»⁸⁵ Κάποιοι νεότεροι ἔκριναν τά λόγια αὐτά ἀνάξια τοῦ φιλοσόφου Σωκράτη. Ἀλλά ἡ ἐξαιρετική ἐπίδραση τοῦ στοχαστή αὐτοῦ ὀφειλόταν ἀκριβῶς στό ὅτι μιλοῦσε τήν ἀπλή γλῶσσα ὄλων κι ὅτι ἐκφραζόταν ἔτσι πού ὅλοι μπο-

84. Ξενοφώντος, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 27.

85. Ξενοφώντος, *Ἀπομνημονεύματα*, IV, 8, VIII, 8.

ροδσαν νά τόν καταλαβαίνουν. Καί τό νά δίνει κανείς μεγαλύτερη σημασία στη φυσική καί διανοητική ἀκεραιότητα ἀπ' ὅ,τι στη ζωή δείχνει ἴσως κάποια ἀλαζονεία, κυρίως ὅμως ψυχικό μεγαλεῖο.

Δέν μᾶς ἐκπλήσσει ὥστόσο πού στήν Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνα τό θέμα τίθεται μέ κάπως διαφορετικούς ὅρους. Κι ἐδῶ, ὁ Σωκράτης λέει πώς δέν φοβάται τόν θάνατο, καί πώς γι' αὐτό παραιτεῖται ἀπό κάθε μέσο πού θά μπορούσε νά συγκινήσει τούς δικαστές ἢ νά τοῦ ἐπιτρέψει νά ἀποφύγει τήν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου δραπετεύοντας ἢ δωροδοκώντας. Τά ἐπιχειρήματα ὅμως πού προτάσσει ἐνώπιον τῶν δικαστῶν του εἶναι ἄλλης φύσεως καί σχετίζονται μέ τήν ἀρχή αὐτή πού πάντα τόν διακατεῖχε· νά ἀποφεύγει δηλαδή νά πιστεῦει ὅτι ξέρεи κάτι πού ἀγνοεῖ. «Γιατί τό νά φοβάται κανείς τόν θάνατο, ὃ ἄνδρες, δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἢ τό ὅτι νομίζει, πώς εἶναι σοφός, ἐνῶ δέν εἶναι· σημαίνει δηλαδή, πώς νομίζει ὅτι γνωρίζει πράγματα πού δέν γνωρίζει. Γιατί, τί εἶναι θάνατος, κανείς βέβαια δέν γνωρίζει, μπορεῖ νά εἶναι τό μέγιστο ἀπό τά καλά στόν ἄνθρωπο, τόν φοβοῦνται ὅμως σάν νά γνωρίζουν καλά-καλά, πώς εἶναι τό μέγιστο τῶν κακῶν. Καί πώς λοιπόν δέν εἶναι αὐτό ἀμάθεια, ἐκεῖνη ἢ ἐπὶ νοεῖδος, τό νά νομίζει δηλαδή κανείς πώς γνωρίζει ἐκεῖνα, πού δέν γνωρίζει; Ἐγώ, κύριοι, κατά τοῦτο καί στό ζήτημα αὐτό διαφέρω ἀπό τούς πολλούς, καί ἂν ἴσως ἰσχυρισθῶ, πώς εἶμαι σοφότερος ἀπό κανένα ἄλλον σέ κάτι, σέ τοῦτο βέβαια θά πῶ πώς εἶμαι, ὅτι, ὅπως καλά δέν γνωρίζω γιά ὅσα εἶναι στόν Ἄδη, ἔτσι καί τό νομίζω»⁸⁶. Μετά τήν ἀπαγγελία τῆς ἀπόφασης, ὁ Σωκράτης ξαναπαίρνει τόν λόγο καί, ἀπευθυνόμενος στους φίλους του, ἐξηγεῖ τί σκέφτεται γιά τόν θάνατο μέ κάπως διαφορετικό τρόπο. Ἄν, πράγματι, αὐτό πού τοῦ συμβαίνει εἶναι κακό, ἢ θεία φωνή πού πάντα τόν καθοδηγοῦσε θά τόν εἶχε προειδοποιήσει. Ὅμως ἐκεῖνη τῆ μέρα, εἶχε σωπάσει. Αὐτό σημαίνει λοιπόν πώς ὁ θάνατος δέν εἶναι καθόλου κάτι κακό, ἀντίθετα εἶναι κάτι καλό: «Ἄλλ' ἄς τό σκεφθοῦμε καί μέ τόν ἐξῆς τρόπο, τό ὅτι πολλή ἐλπίδα ὑπάρχει νά εἶναι ὁ θάνατος κάτι τό καλό. Ὁ θάνατος ἓνα ἀπό τά δύο βέβαια εἶναι, ἢ δηλαδή κάτι

86. Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 29, a, b.

σάν τελεία μηδένιση, τέτοια, πού νά μήν ἔχει ὁ νεκρός καμιά αἰσθη-
ση κανενός, ἢ, ὅπως λέγουν, κάποια μεταβολή ἴσως εἶναι καί μετοί-
κηση τῆς ψυχῆς ἀπό τόν ἐδῶ τόπο σέ ἄλλον. Καί εἴτε τελεία ἀναι-
σθησία εἶναι ὁ θάνατος, κάτι σάν ὕπνος τέτοιος, πού μήτε ὄνειρο
κανεῖς κανένα νά μή βλέπει, θαυμάσιο κέρδος θά ἦταν. Γιατί ἐγώ νο-
μίζω πῶς, ἂν τυχόν ἕνας, ὅποιος, διαλέξει ἀπ' ὄλες τίς νύκτες μία
αὐτή, πού κοιμήθηκε ἔτσι, ὥστε μήτε ὄνειρο νά δεῖ, καί ἀντιπαρα-
βάλλει μ' αὐτή τίς ἄλλες νύκτες καί ἡμέρες τῆς ζωῆς του, καί ἔπειτα,
ἀφοῦ σκεφθεῖ, πεῖ, πόσες ἡμέρες καί νύκτες ἔχει ζήσει στή ζωή του
ἡσυχότερα καί γλυκύτερα ἀπό κείνη τή νύκτα, νομίζω, λέγω, πῶς ὄ-
χι μόνον ἕνας κοινός ἄνθρωπος, ἀλλά καί ὁ μέγας βασιλεὺς πολὺ
λίγες θά εὗρισκε τίς ἡμέρες καί νύκτες αὐτές ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς
ἄλλους. "Ἄν λοιπόν κάτι τέτοιο εἶναι ὁ θάνατος, ἐγὼ τουλάχιστον
τόν θεωρῶ κέρδος· ἄλλως τε καί ὁ ὅλος χρόνος φαίνεται ὅσο μιά
νύκτα. "Ἄν πάλι εἶναι ὁ θάνατος κάποια ἀποδημία σέ ἄλλον τόπο
ἀπὸ δῶ, καί εἶναι ἀληθῆ ὅσα λέγονται, πῶς τάχα ἐκεῖ εἶναι ὅλοι οἱ
πεθαμένοι, τί μεγαλύτερο ἀγαθὸ μπορεῖ ἀπ' αὐτὸ νά γίνεῖ, κύριοι δι-
καστές; Γιατί ἂν κανεῖς θά εὗρει, ὅταν στὸν Ἄδη φθάνει, καί ἔχει
ἀπὸ αὐτοὺς ἀπαλλαγῆ, πού λέγουν πῶς εἶναι δικαστές, τοὺς δικα-
στές τοὺς ἀληθινούς, πού αὐτοὶ ἐκεῖ, ὅπως λέγεται, δικάζουν, τὸν
Μίνω, τὸν Ραδάμανθυ, τὸν Αἰακό, τὸν Τριπτόλεμο καί τοὺς ἄλλους,
ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἡμίθεους δίκαιοι ὑπῆρξαν στή ζωὴ τους, κακὸ τάχα
θενά 'κανε μιά τέτοια ἀποδημία; ἢ πάλι, τί δέν θάδινε κανεῖς σας νά
συναναστραφεῖ τὸν Ὅρφέα καί τὸν Μουσαῖο καί τὸν Ἡσίοδο καί
τὸν Ὅμηρο; Ἐγώ, ἀλήθεια, πρόθυμος εἶμαι πολλακίς ν' ἀποθάνω,
ἂν εἶναι αὐτὰ ἀληθινά· γιατί σέ μένα πρό παντός ἐξαιρετικῶς θαυ-
μάσια θέ νά ἦταν ἡ διαμονή μου ἐκεῖ, ἂν τυχόν βρῶ τὸν Παλαμήδη
καί τὸν Αἴαντα, τὸν γιό τοῦ Τελαμῶνα καί ὅποιον ἄλλον, πού πῆγε
ἀπὸ ἄδικη κρίσι! Πολὺ εὐχάριστο γιὰ μέθ' ἐν εἶναι, καθὼς ἐγώ νο-
μίζω, τὰ πάθια μου στὰ πάθια τους νά τὰ ἀντιπαραβάλλω, καί δά τό
σπουδαιότατο, τὸν χρόνο μου νά τὸν περνῶ, ἐξετάζοντας καί ἐρευ-
νώντας τοὺς ἐκεῖ, ὅπως καί τοὺς ἐδῶ, ποῖός ἀπ' αὐτοὺς εἶναι σοφός
καί ποῖός μόνον τὴν οἴηση ἔχει, χωρὶς νά εἶναι καθόλου. Τί θά πλη-
ρωνε κανεῖς, κύριοι δικαστές, νά ἐξετάσει ἐκείνον, πού ὀδήγησε
στήν Τροία τὴν πολυάριθμο στρατιά ἢ τὸν Ὀδυσσεά, ἢ τὸν Σίσυφο,

ή –άλλους μύριους μπορεί κανείς νά ἀναφέρει– μ' αὐτούς νά συζητεῖ κανείς ἐκεῖ καί νά τοὺς ἐξετάζει, μιά ἀφάνταστη θά ἦταν εὐδαιμονία. Τί βέβαια, ὅσο γιά τὴν ἐξέταση ἐξάπαντος ἐκεῖ δέν θανατῶνουν»⁸⁷.

Φυσικά, ἡ τελευταία αὐτὴ εἰρωνικὴ αἰχμὴ εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Ὁ Σωκράτης δέν ἀγνοοῦσε τίς θεωρίες τίς ὁποῖες ἀποδέχονταν ὀρισμένοι, σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδημία τῶν ψυχῶν, οὔτε καὶ τὴν πίστη σ' ἓναν τόπο νεκρῶν ὅπου ξαναθρίσκονταν ὅλοι οἱ νεκροί, ἀφοῦ πρῶτα παρουσιάζονταν μπροστὰ στοὺς δικαστές. Ἀλλὰ ἂν πράγματι εἶπε τὰ λόγια πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Πλάτων, μπαίνουμε στὸν πειρασμό νά σκεφθοῦμε ὅτι ὁ θάνατος ἦταν γι' αὐτόν ὁ αἰώνιος ἐκεῖνος ὕπνος, ἡ ἀνάπαυση αὐτὴ πού, γιὰ ἓναν ἡλικιωμένο καὶ κουρασμένο ἄνθρωπο, μποροῦσε νά φαίνεται σάν κάτι τό καλό.

Εἶναι φανερό πῶς μὲ τὸν *Φαῖδωνα*, διάλογο πού ὑποτίθεται πῶς ἐκτυλίσσεται τὴν ἴδια τὴ μέρα τοῦ θανάτου τοῦ Σωκράτη, εἴμαστε μπροστὰ σέ μιά ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀντίληψη περὶ θανάτου. Πράγματι ἐδῶ ὁ θάνατος δέν ἐμφανίζεται πιά μόνον σάν αἰώνιος ὕπνος, οὔτε σάν πέρασμα ἀπὸ τὸν ἓνα κόσμο στὸν ἄλλο, ἀλλὰ πού ἐπιτέλους ἀποσπᾶ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴ φυλακὴ τοῦ σώματος: «Ἴσως ἄρα μήπως εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τοῦτο: ἀπαλλαγὴ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα; Καί τό ν' ἀποθάνει κανεὶς δέν εἶναι τοῦτο: ἀφοῦ ἀποχωρισθεὶ ἀπὸ τὴν ψυχὴ νά μείνει τό σῶμα του αὐτό καθ' ἑαυτό καὶ ἡ ψυχὴ του ἀφοῦ ἀποχωρισθεὶ ἀπὸ τό σῶμα νά μείνῃ αὐτὴ καθ' ἑαυτήν; Μήπως εἶναι τίποτ' ἄλλο ὁ θάνατος καὶ ὄχι αὐτό;»⁸⁸ «Ἴσως ἄρα λοιπόν», συνεχίζει πῶς κάτω ὁ Σωκράτης, «ἐν πρώτοις σέ αὐτές τίς ἐκδηλώσεις γίνεταί φανερός, ἀποκαλύπτεται ὁ γνήσιος φιλόσοφος, ὅτι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἄνθρωπο αὐτός προσπαθεῖ κατὰ τό δυνατόν νά ἐλευθερώνη τὴν ψυχὴν του ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τό σῶμα»⁸⁹. Πῶς μετὰ νά μὴν ὑποδεχθεὶ τὸν θάνατο μὲ μακαριότητα, ἀφοῦ εἶναι «κάτι σάν μονοπάτι, πού ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς μιά εὐτυχεὴ διέξοδο, ὅταν

87. Ἀπολογία, 40 c-41 c.

88. Φαῖδων, 64 d.

89. Στό ἴδιο, 65 a.

στήν έρευνα προχωρούμεν μέ τό λογικό· καί τό μονοπάτι τουτο εἶναι ἡ ἰδέα, ὅτι ἔως ὅτου ἔχουμε τό σῶμα καί ἡ ψυχή μας εἶναι ἀνακατωμένη μέ αὐτό τό κακό, ποτέ δέν θ' ἀποκτήσουμε ἀρκετά ἐκεῖνο πού ἐπιθυμοῦμε»⁹⁰. Ὁ θάνατος εἶναι λοιπόν μιὰ ἀπολύτρωση πού ἐλευθερώνει τήν ψυχή ἀπό τό φθαρτό σῶμα, μιὰ ψυχή πού, αὐτή τουλάχιστον, εἶναι ἀθάνατη.

Κι ὁ Σωκράτης, προσπαθώντας νά ἀποδείξει τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἀφοῦ πρῶτα ἐπικαλεῖται τή θεωρία τῆς ἀνάμνησης, προχωρεῖ στό δεύτερο μέρος τοῦ διαλόγου. Ἡ ψυχή πράγματι ὁμοιάζει «μέ τό θεῖον καί τό ἀθάνατον καί τό νοητόν καί τό ἔχον μιάν μόνο μορφήν καί τό ἀδιάλυτον καί τό διατηροῦν κατά τόν αὐτόν τρόπον πάντοτε τήν ταυτότητά του», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τό σῶμα πού ὁμοιάζει «μέ τό ἀνθρώπινον καί τό θνητόν καί τό μή νοητόν καί τό πολυμορφον καί τό διαλυτόν καί τό μή ὄν ποτέ τό αὐτό μέ τόν ἑαυτόν του»⁹¹. Γιατί ἡ ψυχή εἶναι ἀθάνατη καί ἀφθαρτη, «κατά συνέπεια ὅταν ἐπέρχεται ὁ θάνατος στόν ἄνθρωπο, τό μέν θνητόν αὐτοῦ, καθώς φαίνεται, ἀποθνήσκει, τό δέ ἀθάνατο, σῶο καί ἀδιάφθορο, ἀφοῦ παραχωρήσει τή θέση του στόν θάνατο, φεύγει γιά νά πάει κάπου ἄλλου»⁹². Αὐτό τουλάχιστον ἰσχύει γιά τήν ψυχή τῶν σοφῶν, ἐκείνων δηλαδή πού ἔζησαν μιὰ ἀγνή ζωή. Γι' αὐτούς ἡ πρόσβαση σ' ἕναν ἄνωτερο κόσμο θά εἶναι ἀνεμπόδιστη. Κι ὁ Σωκράτης αὐτή τή ζωή πιστεύει πῶς ἔζησε. Ἐπομένως, δέν ἔχει τίποτα νά φοβηθεῖ, ἀντίθετα πρέπει νά περιμένει μ' ἀνυπομονησία τή στιγμή πού θά πάει στόν τόπο «τῶν μακάρων» καί οἱ φίλοι του, αὐτοί πού στέκονται πλάι του, ἀντί νά θρηνοῦν, πρέπει ἀντίθετα νά χαίρονται μέ τή σκέψη ὅτι τό κορμί πού θά ἐνταφιάσουν δέν θά εἶναι παρά ἕνα κουφάρι χωρίς ψυχή.

Νά ἐπιδόθηκε ἄραγε ὁ Σωκράτης, τή μέρα τοῦ θανάτου του, στή σοφή ἀπόδειξη πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Πλάτων καί στήν ὁποία ξαναβρίσκουμε τά θέματα πού ἀναπτύσσονται κι ἄλλου, εἰδικότερα στήν

90. *Στό ἴδιο*, 66 b.

91. *Στό ἴδιο*, 80 a-b.

92: *Στό ἴδιο*, 106 e.

Πολιτεία; Μπορούμε νά ἀμφιβάλλουμε. Ἐξαιτίας ὅτι ἀντιμετώπισε τό θάνατο μέ τό θάρρος πού ἡ παράδοση μᾶς ἔχει μεταβιβάσει –πιστεύοντας πώς εἶναι ἕνας μακρός ὕπνος καί πώς, ὄντας πιά στό τέλος τῆς ζωῆς του, δέν ἔπρεπε νά τόν φοβᾶται– αὐτό πρέπει νά τό πιστέψουμε. Γιατί ἂν ὁ *Φαίδων* εἶναι ἕνας ἀπό τούς πρῶτο ἀφηρημένους, τούς πρῶτο καθαρά φιλοσοφικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα, εἶναι ἐπίσης (στήν ἀρχή του καί κυρίως στό τέλος του) κι ἕνας ἀπό τούς πρῶτο ζωντανούς πού ἀφιέρωσε ὁ φιλόσοφος στή μνήμη τοῦ δασκάλου του.

Ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη

Στόν ἀτέλειωτο αὐτόν μήνα πού διήρκεσε ἡ κράτησή του στή φυλακή τῶν Ἐνδεκα, ὁ Σωκράτης δεχόταν καθημερινά τήν ἐπίσκεψη τῶν μαθητῶν του. «Πρέπει νά σημειώσεις», λέει ὁ Φαίδων στόν Ἐχεκράτη πού τόν ρωτᾷ γιά τίς τελευταῖες στιγμές τοῦ Σωκράτη, «ὅτι καί τίς προηγούμενες ἡμέρες ἐγώ καί οἱ ἄλλοι ἐπισκεπτόμεθα τακτικά τόν Σωκράτη· συναντώμεθα πρῶτο-πρῶτο στό δικαστήριο, ὅπου ἐγίνε καί ἡ δίκη, γιατί ἦταν πλησίον τῆς φυλακῆς. Ἐκεῖ λοιπόν περιμέναμε κάθε πρῶτο συζητώντας μεταξύ μας, ἕως ὅτου ἀνοίξει ἡ φυλακή· γιατί δέν ἀνοίγε πολύ πρῶτο. Ὅταν δέ ἀνοίγει εἰσερχόμεθα στό κελλί τοῦ Σωκράτη καί συχνά περνούσαμε ὁλόκληρη τήν ἡμέρα μαζί του»⁹³. Ὡστόσο, τήν ἐπομένη τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ πλοίου ἀπό τήν Ἰθάκη, οἱ μαθητές κανόνισαν συνάντηση νωρίς τό πρῶτο, γιατί ἤξεραν ὅτι ἐκεῖνη ἡ μέρα θά ἦταν καί ἡ τελευταία πού θά περνοῦσαν κοντά στόν δάσκαλό τους. «Μόλις φθάσαμε, ἐξῆλθε ἀπό τή φυλακή ὁ θυρωρός, ὁ ἐντεταλμένος ν' ἀνοίγει τήν θύρα στους ἐπισκέπτες, ἐπλησίασε καί μᾶς εἶπε νά περιμένουμε ἔξω ὀλίγον, νά μή εἰσεέλθουμε δέ παρά μόνον, ὅταν αὐτός μᾶς φωνάξει. «Διότι αὐτή τήν στιγμήν, εἶπε, ἀπαλλάσσουν οἱ Ἐνδεκα τόν Σωκράτη ἀπό τά δεσμά του καί τοῦ ἀναγγέλλουν ὅτι σήμερα θά εἶναι τό τέλος του». Χωρίς νά περιμένουμε πολύ, ἤλθε πάλι καί μᾶς κάλεσε νά εἰσεέλθουμε»⁹⁴. Ἄ-

93. *Στό ἴδιο*, 59 d.

94. *Στό ἴδιο*, 59 e.

νάμεσα στους παρευρισκόμενους ήταν ο Ἀπολλόδωρος, ὁ Κριτόβουλος κι ὁ πατέρας του Κρίτων, ὁ παλιός φίλος πού μάταια τήν προηγούμενη εἶχε ἐπιχειρήσει νά πείσει τόν Σωκράτη νά ἀποδράσει, ὁ Ἑρμογένης, ὁ ἀδελφός τοῦ πλούσιου Καλλία, ὁ Ἐπιγένης πού τόν ξαναβρίσκουμε σάν συνομιλητή τοῦ Σωκράτη στά Ἀπομνημονεύματα, ὁ Αἰσχίνης, ὁ Ἀντισθένης, ὁ μελλοντικός ἰδρυτής τῆς σχολῆς τῶν κυνικῶν, ὁ Κτήσιππος ἀπό τήν Παιανία κι ὁ ξάδελφός του Μενέξενος καί κάποιοι ἄλλοι πού ὁ Πλάτων δέν κατονομάζει. Ὁ ἴδιος, ἄρρωστος ὢν, ἀπουσίαζε.

Ὁ Σωκράτης φαινόταν πανευτυχής πού ἦταν ἐπιτέλους ἀπαλλαγμένος ἀπό τά σιδερένια δεσμά πού τοῦ πλήγωναν τά πόδια. Πλάι του ἔστεκε ἡ γυναίκα του Ξανθίπη κι ὁ μικρότερος γιός τους, παιδί ἀκόμη. Βλέποντας τοὺς φίλους τοῦ Σωκράτη, ἡ Ξανθίπη ἄρχισε τίς φωνές καί τά κλάματα «ὅπως κάνουν οἱ γυναῖκες», καί, ὕστερα ἀπό προτροπή τοῦ Σωκράτη, δοῦλοι τοῦ Κρίτωνα τήν πῆγαν σίτι της. Δέν ξέρουμε πολλά πράγματα, τό εἶδαμε καί προηγουμένως, γιά τήν ἰδιωτική ζωή τοῦ Σωκράτη. Λέγεται πὼς εἶχε δύο γυναῖκες καί τουλάχιστον τρία παιδιά. Ἡ Ξανθίπη θά πρέπει νά ἦταν αἰσθητά νεότερή του, ἀφοῦ εἶχε παιδί πού ἦταν ἀκόμη μωρό καί τό κρατοῦσε στήν ἀγκαλιά της. Στό Συμπόσιον τοῦ Ξενοφώντος, ὁ Ἀντισθένης, σέ μιά συζήτηση γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν, πού προαναγγέλλει τόν περίφημο διάλογο *Οἰκονομικό*, λέει γιά τήν Ξανθίπη πὼς ἦταν «ἡ πιό στρυφνή ἀπ' ὅλα τά πλάσματα πού ὑπάρχουν, θάλεγα μάλιστα καί πού ἔχουν ὑπάρξει καί πού θά ὑπάρξουν ποτέ», καί ἀπορεῖ πού ὁ Σωκράτης μπόρεσε νά ζήσει μαζί της. Καί αὐτός ἀπάντησε ὅτι μποροῦσε νά ταιριάζει μέ ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὅποιος κι ἂν ἦταν ὁ χαρακτήρας τους, ἀκριβῶς ἐπειδή ἦταν ἱκανός νά τήν ὑπομένει (*Συμπόσιο* II, 10). Στά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντα καί πάλι, ὁ Σωκράτης συμβουλεύει τόν μεγάλο του γιό, τόν Λαμπροκλή, νά τιμᾷ τή μητέρα του, παρά τήν κακή της διάθεση, καί ἐπιδίδεται σ' ἓνα εἶδος ἀπολογίας γιά τή γυναίκα-μητέρα, ἀρκετά ἀσυνήθιστη γιά τήν ἐλληνική φιλολογία (Ἀπομνημονεύματα II, 2). Ὅπως καί νᾶχουν τά πράγματα, ἔτοιμος πιά νά ἐγκαταλείψει τή ζωή, ἤθελε νά περάσει τίς τελευταῖες του ὥρες μέ τοὺς φίλους του

μᾶλλον, παρά μέ τούς δικούς του. Εἶδαμε πῶς, σύμφωνα μέ τόν Πλάτωνα, αὐτό ἐγινε ἐνῶ διαλογιζόταν γιά τόν θάνατο καί τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Καί ἦλθε ἡ στιγμή νά καταπιεῖ τό θανάσιμο δηλητήριο. Ὁ Σωκράτης θέλησε πρώτα νά κάνει λουτρό, ὕστερα συζήτησε γιά λίγο μέ τούς γιούς του καί κάποιες γυναῖκες συγγενεῖς του, στίς ὁποῖες ἔδωσε τίς τελευταῖες του ὁδηγίες. Τέλος ξαναβρῆκε τούς μαθητές του, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἐμφανίστηκε ὁ δοῦλος φέρνοντάς του τήν διαταγή τῶν Ἐνδεκα ὅτι ὀφείλε νά πιεῖ τό δηλητήριο. Ὁ Κρίτων θέλησε νά καθυστερήσει τή μοιραία στιγμή, μέ τό πρόσχημα ὅτι ὁ ἥλιος δέν εἶχε δύσει ἀκόμη. Ἀλλά ὁ Σωκράτης δέν θέλησε νά ἀκούσει τίποτα: «διότι νομίζω ὅτι, ἐάν πῶ λίγο ἀργότερα τό δηλητήριο, δέν ἔχω νά κερδίσω τίποτε ἄλλο παρά νά γίνω γελοῖος στόν ἴδιο τόν ἑαυτό μου ὀρεγόμενος μέ τόση λαιμαργία τή ζωή καί προσπαθώντας νά ἀποταμιεύσω, ἐνῶ τίποτε πλέον δέν μένει»⁹⁵. Ὅταν παρουσιάστηκε ὁ δοῦλος φέρνοντας τό κύπελλο, ὁ Σωκράτης τόν ρώτησε μόνον τί ἔπρεπε νά κάνει καί πῶς θά ἐνεργοῦσε τό δηλητήριο. Ἐπειτα ἦπιε ἀπό τό κύπελλο χωρίς νά ἐγκαταλείψει τήν ἡρεμία του.

«Καί οἱ πολλοί ἀπό μᾶς ἔως τότε μέν κατωρθώναμεν ὀπωσδήποτε νά συγκρατοῦμε τά δάκρυά μας· ὅταν ὁμως τόν εἶδαμε νά πίνει τό δηλητήριο καί νά τό ἔχει ἤδη πιεῖ, μᾶς ἦταν ἀδύνατον πλέον· ἐμένα τοῦ ἴδιου τά δάκρυα, παρά τήν προσπάθειά μου νά συγκρατηθῶ, ἀρχισαν νά τρέχουν ποτάμι μέχρι τοῦ σημείου ὥστε, ἀφοῦ σκέπασα τό πρόσωπό μου, ἔκλαια τόν ἑαυτό μου, ὄχι θέβαια ἐκεῖνον ἀλλά τή δική μου τύχη, πού θά ἔχανα ἕναν τέτοιο σύντροφο. Ὁ δέ Κρίτων, ἐπειδή πρῖν ἦδη ἀπό μένα δέν ἦταν σέ θέση νά συγκρατηθεῖ τά δάκρυά του, σηκώθηκε νά φύγει. Ὁ Ἀπολλόδωρος δέ καί πρωύτερα δέν ἔπαυε νά δακρῦζει, τότε ὁμως πλέον ξέσπασε σέ τέτοιους βρυχηθμούς ὀδύνης καί ἀγανάκτησης, ὥστε ὄλους τούς παρόντες μᾶς συνέντριψε, πλὴν ἐννοεῖται τοῦ ἴδιου τοῦ Σωκράτη. Ἐκεῖνος δέ ἴσως εἶναι αὐτά, πού κάνετε, ὦ θαυμάσιοι; εἶπε. Ἐγὼ ἐν τούτοις ἀπέπεμψα τίς γυναῖκες γι' αὐτό κυρίως, γιά νά μή πέσουν σέ τέτοια σφάλματα·

95. Στο ἴδιο, 116 e.

διότι ἔχω ἀκούσει, ὅτι πρέπει κανείς ν' ἀποθνήσκει μακαριζόμενος. Ἦσυχάζετε λοιπόν καί διατηρήσετε τήν αὐτοκυριαρχίαν σας»». Καί μεῖς, ὅταν ἀκούσαμε αὐτά τά λόγια, ντραπήκαμε καί συγκρατήσαμε τά δάκρυά μας.

Ὁ δέ Σωκράτης περιφερόταν (στό δωμάτιο), ὅταν, καθώς εἶπε, αἰσθάνθηκε βάρος στά σκέλη. Ξαπλώθηκε τότε ὕπιος, διότι αὐτό εἶχε συμβουλευσει ὁ ἄνθρωπος (ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωκε τό δηλητήριο) ταυτοχρόνως ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἀγγίζοντας μέ τά χέρια του ἐξετάζει κατά χρονικά διαστήματα τά πόδια καί τά σκέλη τοῦ Σωκράτη· ἔπειτα, ἀφοῦ πίεσε δυνατά τό πόδι του, τόν ρώτησε ἐάν αἰσθάνεται. Ἐκεῖνος δέ εἶπε ὄχι. Μετά ταῦτα πίεσε τίς κνήμες καί καθώς ἔτσι ἀνέβαινε, μάς ἔδειχνε ὅτι ἄρχιζε νά παγώνει καί νά μὴ λυγίζει πλέον. Καί ἐξακολουθοῦσε νά τόν ἐξετάζει διά τῆς ἀφῆς καί εἶπε ὅτι, ὅταν αὐτό φθάσει στή καρδιά του, τότε θά τελειώσει· ἤδη εἶχαν ἀρχίσει νά παγώνουν σχεδόν τά κατά τό ὑπόγαστριο μέρη τοῦ σώματός του, ὅταν ὁ Σωκράτης ἀφοῦ ξεσκέπασε τό πρόσωπό του, διότι εἶχε καλυφθεῖ, εἶπε τίς λέξεις αὐτές, πού ἦσαν οἱ τελευταῖοι του λόγοι· Ἐκρίτων, εἶπε, στόν Ἀσκληπιό ὀφείλουμε ἓνα πετεινό· πληρώσετε λοιπόν τό χρέος μου καί μὴ ἀμελήσετε· Ἀυτό, εἶπεν ὁ Κρίτων, θά γίνει· ἀλλά κύτταξε μήπως ἔχεις νά παραγγείλεις καί τίποτε ἄλλο· Στήν ἐρώτηση αὐτή τοῦ Κρίτων, δέν ἀπάντησε· ἀλλά λίγο ἀργότερα κινήθηκε καί ὁ ἄνθρωπος τόν ξεσκέπασε. Καί ἐκεῖνος εἶχε στηλωμένα τά μάτια· βλέποντας αὐτό ὁ Κρίτων, τοῦ ἔκλεισε τό στόμα καί τά μάτια»⁹⁶.

Αὐτό ἦταν τό τέλος τοῦ Σωκράτη, ἓνα τέλος πού ἐμελλε, χάρη στούς μαθητές του, νά παραμείνει στή μνήμη τῶν ἀνθρώπων σάν ὑπόδειγμα θάρρους καί ψυχικοῦ μεγαλείου. Ὁ ἱστορικός πάντως ὀφείλει νά κατανοήσει τί σήμαινε ὁ θάνατος αὐτός γιά τήν Ἀθήνα, ἀλλά καί γιατί πῆρε μιά τέτοια σπουδαιότητα στήν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. Αὐτός θά εἶναι καί ὁ ἐπίλογος τῆς σύντομης αὐτῆς ἱστορίας τῆς δίκης καί τοῦ θανάτου τοῦ Σωκράτη.

96. *Στό ἴδιο*, 117 c-118.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ίστορική σημασία τῆς δίκης καί τοῦ θανάτου τοῦ Σωκράτη

Ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη εἶναι ἓνα γεγονός πού σημάδεψε τήν ἱστορία τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ εἰκόνα τοῦ Σοφοῦ, πού υπῆρξε θύμα τῆς ἀνθρώπινης μισαλλοδοξίας, ἀλλά καί ὑπόδειγμα θάρρους καί γαλήνης μπροστά στόν θάνατο, ἐγινε ἓνα εἶδος συμβόλου καί εἰκοσι πέντε αἰῶνες δέν ἀφαίρεσαν τίποτα ἀπό τόν ὑποδειγματικό του χαρακτήρα. Πρέπει, ἐν τούτοις, στό τέλος αὐτῆς τῆς προσπάθειας νά ἐπανατοποθετηθεῖ ἡ δίκη πού ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἤγειρε κατά τοῦ φιλοσόφου στό ἱστορικό της πλαίσιο. Πρέπει λοιπόν νά ἀναρωτηθοῦμε ἀφ' ἑνός τί θέση καταλαμβάνει στήν ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν καί ποιές ἦταν οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς δίκης γιά τό μέλλον τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἀφ' ἑτέρου γιατί καί πῶς μπόρεσε νά διατηρήσει ἐπί αἰῶνες ἀκόμη καί σήμερα τόν ὑποδειγματικό αὐτόν χαρακτήρα.

Ἡ Ἀθήνα καί ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη

Τί ἀντίκτυπο στήν κοινή γνώμη τῶν Ἀθηνῶν εἶχε ἡ δίκη κι ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη πού τόσο θαυμαστά διηγεῖται ὁ Πλάτων καί μέ τόση εὐλάβεια ὁ Ξενοφῶν; Δέν εἶναι εὐκόλο νά ἀπαντήσῃ κανεῖς σέ μιά τέτοια ἐρώτηση, σ' ἓναν κόσμο ὅπου αὐτό πού ὀνομάζουμε «μέσα ἐνημέρωσης» δέν ὑπῆρχε. Δύο μόνο εἶδη ἔργων μποροῦν νά μᾶς δώσουν μιά ἰδέα τῶν λαϊκῶν ἀντιδράσεων: ἀπό τή μιά πλευρά τό θέατρο καί ἰδιαίτερα τό κωμικό θέατρο πού ἀπευθύνεται σ' ἓνα εὐρύ

κοινό και άπηχεί, όπως είδαμε, με τό παράδειγμα του Ἄριστοφάνη, τή γνώμη τῶν περισσοτέρων, κι ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, οἱ πολιτικοί ἢ δικανικοί λόγοι γιατί ἀκριβῶς φέρνουν στό προσκήνιο τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο καταλήγουν στίς μεγάλες ἀποφάσεις καί ἀπευθύνονται καί αὐτοί στόν συγκεντρωμένο λαό. Ἔτσι λοιπόν, μέ ἐκπληξη διαπιστώνουμε ὅτι οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη ἀπό τίς δύο αὐτές πηγές πληροφόρησης γιά τήν ἀντίδραση τῆς κοινῆς γνώμης δέν ἀναφέρουν τή δίκη τοῦ Σωκράτη. Ἄν δέν εἶχαμε τή διπλή μαρτυρία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ξενοφῶντα, δέ θά ξέραμε κἄν ὅτι ὁ Σωκράτης καταδικάστηκε νά πιεῖ τό κώνειο. Ὁ Ἄριστοφάνης, πού τόν εἶχε κάνει κεντρικό πρόσωπο στήν κωμῶδια του *Νεφέλες* καί εἶχε συμβάλει στό νά τόν γελοιοποιήσει στό ἀθηναϊκό κοινό, δέν κάνει κανέναν ὑπαινιγμό στά τελευταῖα του ἔργα, τίς *Ἐκκλησιάζουσες* καί τόν *Πλοῦτο*, πού ἀνέβηκαν μετά τόν θάνατο τοῦ φιλοσόφου. Ὁ Λυσίας, πού ἦταν κι ἀπό τούς οἰκείους του, δέν μιλάει γι' αὐτόν στούς λόγους πού ἔγραψε γύρω στό ἐνενηντα, οὔτε κι ὁ Ἄνδοκίδης ἄλλωστε, παρ' ὅλο πού εἶχε ἀναμιχθεῖ ἐνεργά στά γεγονότα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 5ου αἰῶνα, ἢ ὁ Ἰσοκράτης πού μᾶλλον ἦταν ἕνας ἀπό τούς μαθητές του. Ἀκόμα κι ὁ Ξενοφῶν, στά *Ἑλληνικά* ὅταν ἀναφέρει τά γεγονότα τοῦ 399 δέν κάνει καμιά μνεία. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τίς σχέσεις μεταξύ τῶν πόλεων καί τῆ σπαρτιατικῆ πολιτικῆ παρά γιά τά ἐσωτερικά γεγονότα τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἀναφορά τοῦ Διογένη Λαέρτιου πῶς «μόλις πέθανε ὁ Σωκράτης, οἱ Ἀθηναῖοι μετανόησαν, ἔκλεισαν τίς παλαῖστρες καί τά γυμνάσια καί κατεδίκασαν τούς κατήγορους τοῦ Σωκράτη, τούς μέν ἐξορία καί τόν Μέλιτο σέ θάνατο»⁹⁷ εἶναι πολύ ἀμφίβολη: φαίνεται μάλιστα πῶς ὁ Ἄνυτος συνέχισε νά διαδραματίζει ἕναν πολιτικό ρόλο μετά τόν θάνατο τοῦ Σωκράτη. Ἔτσι λοιπόν, μόνο στούς κύκλους τῶν διανοουμένων –ἀνάμεσα σ' αὐτούς δηλαδή πού εἶτε σάν μαθητές εἶτε σάν ἀντίπαλοι σχετιζόνταν λίγο ἢ πολύ μέ τόν Σωκράτη– φαίνεται πῶς ἔκανε κάποιο θόρυβο ἢ ὑπόθεση. Μάλιστα ἐξί χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ φιλοσόφου, ὁ σοφιστής Πολυκράτης

97. Διογένης Λαέρτιος, II, 43.

δημοσίευσε μιά *Κατηγορία Σωκράτους*, όπου επαναλάμβανε κι αυτός τις κατηγορίες που ο Μέλητος, ο Άνυτος κι ο Λύκων διατύπωσαν έναντίον του φιλοσόφου, προσδίδοντάς τους επιπλέον μιά πιό καθαρά πολιτική διάσταση, αφού κατηγορούσε τόν Σωκράτη ότι υπήρξε διδάσκαλος του Άλκιβιάδη και του Κριτία, και επομένως, ότι δίδασκε στους μαθητές του τήν περιφρόνηση προς τούς νόμους και τά έχθρικά προς τή δημοκρατία αισθήματα.

Πρέπει λοιπόν νά θεωρήσουμε τόν θάνατο του Σωκράτη σάν ένα δευτερεύον επεισόδιο στην ιστορία τής Αθήνας, σάν απόδειξη μόνον τής μισαλλοδοξίας τής αθηναϊκής δημοκρατίας απέναντι σ' ένα ελεύθερο πνεύμα; Τά πράγματα δέν είναι τόσο απλά. Όσα είπαμε προηγουμένως απέδειξαν επαρκώς ότι, αν και δίκη για άσέβεια, ή δίκη που ήγέρθη κατά του Σωκράτη δέν έπαυε νά έχει και πολιτική διάσταση. Αυτό οφείλεται ουσιαστικά, είναι σημαντικό νά τό θυμίσουμε, στό ότι αυτή ή πολιτική διάσταση είναι κι ή διάσταση του κλασικού έλληνικού πολιτισμού. Πολύ συχνά ξεχνάμε, για νά επαναλάβουμε τήν περίφημη ρήση του Άριστοτέλη, ότι ο Έλληνας είναι «ζῶον πολιτικόν», ένας άνθρωπος δηλαδή που προσδιορίζεται πρώτα-πρώτα από τό γεγονός ότι ανήκει σέ μιά «πόλη» και από τή συμμετοχή που έχει στή ζωή αυτής τής πόλης, ασκώντας τό δικαίωμά του νά κρίνει και νά αποφασίζει. Δέν είναι τυχαίο ότι ή πολιτική διάσταση είναι παρούσα τόσο στό θέατρο όσο και στή φιλοσοφία και τήν ποίηση. Βέβαια δέν πρόκειται, όπως συχνά λανθασμένα έχει είπωθει (μέ άφορμή τόν Άριστοφάνη επί παραδείγματι) σχετικά μέ τούς προβληματισμούς κάποιων διανοούμενων τής εποχής μας, για «στρατευμένη φιλολογία». Αυτό θά ήταν αντίθετο μέ μιά διάσταση «οικουμενικότητας» τής τέχνης και τής σκέψης. Στόν κόσμο τών έλληνικῶν πόλεων τήν εποχή που βρίσκονταν στό απόγειό τους, τά πάντα είναι πολιτική, όχι μόνον ή φιλολογία κι ή τέχνη, αλλά κι ή θρησκεία, ή φιλοσοφία, ή επιστημονική σκέψη. Η πόλη είναι τό πρότυπο αναφοράς, από όπου τίποτα δέν ξεφεύγει. Γι' αυτό ή δίκη του Σωκράτη είναι δίκη πολιτική: τό νά διαφθείρεις τή νεολαία σημαίνει νά θέτεις σέ κίνδυνο τήν αναπαραγωγή τής κοινωνίας τών πολιτῶν, σημαίνει νά εισάγεις σπέρματα παρακμής στό σύνολο του συστήματος· τό νά μήν τιμᾶς τούς θεούς τής πόλης, ση-

μείνει να απειλείς την κατεστημένη τάξη ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους, τόν ἀρχέγονο κληρο πού ανανεώνεται μέ τήν ιεροτελεστία τῆς θυσίας στήν ὁποία πρωτεύοντα ρόλο παίζουν οἱ ἀνώτατες ἀρχές τῆς πόλης. Ἐτσι, ἡ Ἀθήνα, στήν ὁποία ἡ δημοκρατία ἐπιτρέπει στόν κάθε πολίτη χωριστά νά ἀσκεῖ τό δικαίωμά του νά κρίνει καί νά ἀποφασίζει, εἶναι ἀναμφισβήτητα καί κατεξοχήν ἡ πόλη τῆς πολιτικῆς. Γι' αὐτό ἐπίσης, ἐδῶ περισσότερο ἀπό ἄλλου, ἡ πολιτική διεισδύει σέ ὄλες τίς μορφές σκέψης καί γι' αὐτό ὄλες τους συνδέονται μ' αὐτήν. Δέν πρόκειται ὁμως, ὅπως μερικές φορές ἔχει λεχθεῖ, γιά ὀλοκληρωτισμό, γιατί δέν ἔχουμε ἐδῶ ἕνα Κράτος, διάφορο ἀπό τήν ἔθνική κοινότητα, ἀπό τό ὅποιο ἐκπηγάζει κάθε ἰδεολογία καί τό ὅποιο εἶναι ὁ μοναδικός θεματοφύλακας τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας. Πρόκειται γιά ἐντελῶς διαφορετικό πρᾶγμα, τό ὅποιο ἴσως ὁ Σωκράτης γνώριζε καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον, ἄν πράγματι φαντάστηκε τήν Προσωποποιία τῶν νόμων στόν *Κρίτων*. Καί τό γνώριζε ἴσως ἀκριβῶς γιατί, τότε, ἡ σχέση αὐτή ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν πολιτική καί σέ ὄλες τίς ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶχε ἀρχίσει νά ἀμφισβητεῖται. Προηγούμενα, στήν ἐποχή τοῦ θριάμβου τῆς πόλης, κανεῖς δέν διανοοῖτο νά ἐκφράσει μιά τέτοια ἀμφισβήτηση. Τόσο ἡ σχέση αὐτή ἦταν μέρος, καί ὄντολογικά, τῆς ἐμπειρίας τοῦ καθενός.

Κι ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού ἡ κίνηση τῶν σοφιστῶν ἔπαιξε ἕναν οὐσιαστικό ρόλο: κηρύσσοντας ὅτι οἱ νόμοι δέν εἶναι ἡ ἠθελημένη ἀπό τοὺς θεοὺς ἀναλλοίωτη τάξη, ἀλλά ἀνθρώπινα κατασκευάσματα πού ἐκφράζουν ἀντίθετα συμφέροντα, οἱ σοφιστές ξεγύμνωσαν τήν πραγματικότητα τῆς πολιτικῆς· ἀπέναντί της ἔθεσαν τήν τάξη τῆς φύσης πού στήν καλύτερη περίπτωση τῆς διέφευγε, στή χειρότερη τῆς ἐναντιωνόταν. Ἡ θεμελιώδης αὐτή κριτική σέ συνδυασμό μέ τίς καταστρεπτικές συνέπειες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἔθεσε ὑπό ἀμφισβήτηση, δύο μάλιστα φορές, τήν ἀθηναϊκή δημοκρατία. Ἐτσι, καταλαβαίνουμε καλύτερα ὅτι, ὅταν αὐτή ἀποκαταστάθηκε, οἱ κυβερνῶντες θέλησαν νά ἀποκαταστήσουν καί τή συνοχή τοῦ συστήματος, νά ξαναχτίσουν αὐτήν τήν ἐνότητα πού εἶχε κάποια στιγμή διαρραγεῖ: γι' αὐτό καί οἱ δίκες γιά ἀσέβεια, ἡ ἐπαναφορά σέ ἰσχύ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Περικλῆ γιά τήν ἰθαγένεια, ἡ ἄρ-

νηση νά δεχθούν σάν πολίτες μετοίκους, πού, ὅπως ὁ Λυσίας, εἶχαν ὥστόσο ἐργασθεῖ γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, ἡ ἐπαναθέσπιση νόμων κ.λπ. Ὅλα αὐτά σημάδεψαν τά πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰῶνα καί, μαζί μέ τίς προσπάθειες γιά τήν ἀνασύσταση τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας στό Αἰγαῖο, ὑποδηλώνουν τό πνεῦμα πού διακατεῖχε τότε τούς ἰθύνοντες τῆς πόλης.

Ὡστόσο ἡ προσπάθεια αὐτή ἐμελλε νά εἶναι μάταιη. Γιατί πάρα πολλά πράγματα εἶχαν γίνει συντρίμια ἀπό τόν πόλεμο καί ποτέ πιά δέν θά μπορούσαν νά ἀποκατασταθοῦν. Ἄν ὑπάρχει «κρίση» στόν 4ο αἰῶνα, ἐκδηλώνεται ἀρχικά μ' αὐτήν ἀκριβῶς τῆ ρῆξη τῆς ἐνότητας. Ποτέ πρὶν οἱ πολιτικές διαμάχες δέν εἶχαν τέτοια σφοδρότητα, κι ὅμως ἡ πολιτική σταμάτησε νά δίνει νόημα σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γιά νά πεισθοῦμε ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τό θέατρο. Μετά τόν Εὐριπίδη δέν ὑπάρχει πιά μεγάλος τραγικός ποιητής καί ἡ κωμωδία γίνεται κωμωδία ἡθῶν μέ τούς ποιητές τῆς Μέσης Κωμωδίας καί κυρίως τόν Μένανδρο. Ὅμως, κι ἐδῶ εἶναι πού ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη παίρνει ὅλη του τή σημασία, ἀκόμα κι ἡ φιλοσοφία παύει νά εἶναι πολιτική. Βέβαια, ἡ πόλη εἶναι πάντα στήν καρδιά τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀλλά στήν πραγματική πόλη, πού τή σπάραζαν οἱ ἐσωτερικές ἐριδες, αὐτοί ἀντιπαραθέτουν τήν ἰδεατή πόλη, μιά πόλη ὅπου ἡ ἐπιβεβλημένη ἀπό τόν νομοθέτη τάξη θά ἐξαφανίσει τήν πολιτική διαμάχη, δηλαδή τήν ἴδια τήν οὐσία τῆς πολιτικῆς. Μ' αὐτή τήν ἔννοια εἰπώθηκε ὅτι ἡ πολιτεία τῶν *Νόμων*, τήν ὁποία συνέλαβε ὁ Πλάτων, εἶναι ἓνα Κράτος ὀλοκληρωτικό. Κι ἀπό αὐτό φαίνεται καθαρά πόσο μακριά εἴμαστε πιά ἀπό τήν πραγματική ἐνότητα, τήν ἐνότητα δηλαδή τῆς δημοκρατίας τήν ἐποχή τοῦ θριάμβου της.

Ἡ «ἀποπολιτικοποίηση» ὅμως αὐτή τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς δέν ἦταν παρά ἡ ἔκφραση μιᾶς γενικότερης ἀποπολιτικοποίησης, πού ἀπέτρεπε τούς πολίτες ἀπό τήν πολιτική καί τίς ἀγορεύσεις στίς συνελεύσεις. Αὐτές εἶχαν ἀφεθεῖ στους ἐπαγγελματίες ρήτορες καί σ' αὐτούς πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίζουν τά ἀξανάνομα τεχνικά προβλήματα πού ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς τροφοδοσίας καί τῆς ἄμυνας τῆς πόλης ἔβαλε σέ πρῶτο πλάνο. Ἄς ἀρκεσθοῦμε νά ἀναφέρουμε ἐν συντομία κάποια ἀπό τά πιό ἐνδει-

κτικά χαρακτηριστικά τών νέων συνθηκῶν τῆς πολιτικῆς ζωῆς στήν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα. Ἡ καθιέρωση ἑνός ἐκκλησιαστικοῦ μισθοῦ, ἑνός ποσοῦ ἐν εἴδει ἀμοιβῆς γιά τήν παρουσία στίς συνελεύσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, εἶναι ἴσως τό πιό εὐγλωττο δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἀποπολιτικοποίησης. Σκοπός του ἦταν νά ἐπαναφέρει στήν Ἐκκλησία αὐτούς πού ἀπεῖχαν, νά καταπολεμήσει τήν ἀποχή. Ἔτσι, ποτέ πρίν, τήν ἐποχή τοῦ Περικλῆ καί κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, δέν εἶχε κριθεῖ ἀναγκαῖο νά ἀμείβονται αὐτοί πού, αὐθόρμητα, συμμετεῖχαν στήν Ἐκκλησία ὅπου ἀσκοῦσαν τό ὕψιστο δικαίωμά τους. Ὅ,τι κι ἂν ἔχει εἰπωθεῖ μερικές φορές γιά τήν ἀπάθεια τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου, ὅτι δηλαδή τό μόνο τάχα πού ἔκανε ἦταν νά ἀκολουθεῖ τοὺς κακοὺς του ποιμένες, τοὺς δημαγωγούς, δύσκολα θά καταλάβαινε κανεῖς τίς ἐπιθέσεις τῶν ἀντιπάλων τῆς δημοκρατίας, ἂν ὁ δήμος δέν ἦταν πραγματικά ἐνεργός. Τό νά συγκεντρώνονται κατά τακτά διαστήματα γιά νά ἐνημερώνονται σχετικά μέ τίς ὑποθέσεις τῆς πόλης, ἦταν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη. Κι ὅταν δύο φορές οἱ ὀλιγαρχικοί θέλησαν νά στερήσουν τόν δήμο ἀπό αὐτό τό δικαίωμα, βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μέ τή λαϊκή ἀντίσταση. Τό σημαντικό λοιπόν εἶναι νά καταλάβουμε γιὰτί ὁ δήμος, ἔχοντας μέ δυσκολία καταφέρει νά ζανακατακτήσει αὐτό τό κυριαρχικό δικαίωμα, ἀρνιόταν τίς εὐκαιρίες νά τό ἀσκεῖ. Οἱ Ἀρχαῖοι ἐξηγοῦσαν αὐτή τήν ἀποχή ἀπό τό γεγονός ὅτι τοῦ λοιποῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιά τίς ἰδιωτικές τους ὑποθέσεις παρά γιά τά κοινά. Αὐτό πρέπει νά γίνει κατανοητό μέ δύο τρόπους. Ἀπό τή μιὰ πλευρά, αὐτοί πού εἶχαν πληγεῖ ἀπό τήν ἀθλιότητα τοῦ πολέμου παραῖταν ἀπορροφημένοι ἀπό τήν ἀνάγκη ἐξασφάλισης τῶν πρὸς τό ζῆν ὥστε νά ἐνδιαφέρονται καί γιά τή ζωή τῆς πόλης. Ἡ καθιέρωση τοῦ μισθοῦ δέν ἐπαρκοῦσε βέβαια γιά τή συντήρησή τους. Ἀλλά, μαζί μέ τό θεωρικόν, τό ἐπίδομα πού ἐπέτρεπε στοὺς πιό φτωχοὺς νά πληρώνουν τήν εἴσοδό τους στό θέατρο, ἀποτελοῦσε μιὰ οἰκονομική βοήθεια πού ἔδινε τή δυνατότητα νά ξεφεύγουν ἀπό τή μιζέρια. Ὅμως δέν ἦταν μόνον οἱ φτωχοὶ πού ἀδιαφοροῦσαν γιά τά πράγματα τῆς πόλης, καί ἡ προτίμηση πού δινόταν στίς ἰδιωτικές ὑποθέσεις παίρνει ἄλλη σημασία, ἂν ἐξετάσουμε τά λίγα πού ξέρουμε γιά τήν οἰκονομική ζωή τῆς Ἀθήνας τόν

4ο αιώνα. Αυτό που πράγματι έντυπωσιάζει, είναι ό όλο καί μεγαλύτερος πλούτος όρισμένων, σέ σχέση μέ τή φτώχεια τών πολλών. Πάντα βέβαια ύπήρχαν πλούσιοι καί φτωχοί στην Άθήνα. Άλλά οί πλούσιοι ήταν τά μέλη αυτής τής παλαιᾶς άριστοκρατίας ή όποία κατείχε τίς καλύτερες γαίες καί ζούσε από αυτά που τής απέφεραν. Ήδη, όπως είδαμε, στό τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα, νέες μορφές πλουτισμού έμφανίστηκαν, συνδέονταν δέ μέ τή βιοτεχνία καί τήν έκμετάλλευση τών μεταλλείων. Τόν 4ο αιώνα, οί παλαιοί πλούσιοι καί οί νεόπλουτοι δέν σχηματίζουν παρά μία μόνον τάξη ανθρώπων που συχνά τούς ένωναν τά δεσμά του γάμου καί που προσέθεταν στά εισοδήματα από τά κτήματά τους καί έσοδα από τήν έκμετάλλευση τών δούλων τους καί τό κέρδος από τό ναυτικό δάνειο. Στόν Οικονομικό του Ξενοφώντος, ό συνομιλητής του Σωκράτη, ό πλούσιος ιδιοκτήτης Ίσχόμαχος, αναφέρεται στην κερδοσκοπία στην όποία επιδιόδταν ό πατέρας του από «άγάπη για τή γεωργία», αγοράζοντας χέρσες εκτάσεις για νά τίς ξαναπουλήσει άφου τίς ξανακαλλιεργήσει, πράγμα που κάνει τόν Σωκράτη νά παρατηρήσει ειρωνικά ότι ό πατέρας του Ίσχόμαχου «άγαπούσε πραγματικά, από φυσικό του τή γεωργία, όχι λιγότερο, άπ' όσο οί έμποροι άγαπούν τό εμπόριο του σιταριού. Γιατί κι οί έμποροι, από υπερβολική άγάπη προς τό σιτάρι, όπου άκούσουν πώς έχει μπόλικο σιτάρι, εκεί πάνε περνώντας καί τό Αίγαίο πέλαγος, καί τόν Εύξεινο Πόντο, καί τό Σικελικό πέλαγος. Έπειτα άμα πάρουν από κει όσο μπορούν πιό πολύ, τό φορτώνουν στό καράβι καί μάλιστα στό ίδιο καράβι που είναι κι αυτοί καί τό μεταφέρουν. Κι αν χρειασθούν λεφτά δέν τό ξεφορτώνουν όπου-όπου, μά όπου άκούσουν πώς τό σιτάρι έχει μεγάλη ζήτηση καί μεγάλη τιμή, εκεί τό πάνε καί τό πουλούν. Κι ό πατέρας σου κάπως έτσι, φαίνεται, θ' άγαπούσε τή γεωργία»⁹⁸. Οί εύποροι Άθηναίοι σπάνια ταξίδευαν οί ίδιοι, αλλά, δανειζοντας άποκόμιζαν από αυτή τή συναλλαγή άξιόλογα κέρδη. Κι όλοι οί συγγραφείς συμφωνούν πάνω σ' αυτό κι έπισημαίνουν τήν ανάπτυξη κατά τόν 4ο αιώνα τής ιδιωτικής πολυτέλειας στους κύκλους αυτών που ή

98. Ξενοφώντος, Οικονομικός, XX, 27-28.

άγαπη τους για κέρδος ήταν πάνω από τὰ συμφέροντα τῆς πόλης. Οἱ ὄλο καί περισσότερες δίκες «ἀντιδόσεως» κατά τόν 4ο αἰώνα, μαρτυροῦν ὅτι αὐτοί οἱ πλούσιοι ἐπεδίωκαν ἐπιπλέον νά ξεφύγουν ἀπό τὰ βαρειά ἀξιώματα πού τούς λύγιζαν, ὅτι οἱ λειτουργίες πού ἦταν ἄλλοτε γι' αὐτούς τιμή καί περηφάνεια, εἶχαν γίνει δυσβάσταχτες ὑποχρεώσεις. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ καθιέρωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μισθοῦ δέν μπορούσε νά εἶναι γι' αὐτούς μιὰ παρότρυνση ὥστε νά ἐνδιαφερθοῦν περισσότερο γιά τὰ πράγματα τῆς πόλης. Τό θέατρο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰώνα καί ἰδιαίτερα τό θέατρο τοῦ Μενάνδρου, μαρτυρεῖ γι' αὐτή τήν «ἀπολιτικοποίηση» τῶν πλούσιων «ἀστών» τήν ὁποία ἐμφανίζει στή σκηνή. Βέβαια, πρέπει νά ἀποφύγουμε νά δώσουμε σ' αὐτή τήν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος ὑπερβολικές διαστάσεις. Ἡ δημοκρατία ἐπρόκειτο νά συνεχίσει νά λειτουργεῖ σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ αἰώνα μέχρι πού ὁ μακεδόνας στρατηγός Ἄντίπατρος ἐπέβαλε τό 322 ἓνα καθεστῶς ὑποτελείας. Ἄλλά εἶναι περισσότερο στά δικαστήρια παρά στήν Ἐκκλησία πού διαδραματίζονται οἱ μεγάλες πολιτικές συζητήσεις, ἀνάμεσα σέ ἐπαγγελματίες τοῦ λόγου πού ἤθελαν ἐπίσης νά θεωροῦνταν καί ὑπερασπιστές τοῦ λαοῦ καί ἐναντιώνονταν περισσότερο σέ θέματα ἐξωτερικῶν συμμαχιῶν παρά ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ἔτσι ὁ ἀνταγωνισμός μεταξὺ πλουσίων καί φτωχῶν δέν ἀφυπνίζοταν παρά ὅταν ἔπρεπε νά ψηφίσουν μιὰ εἰσφορά, ἓναν ἔκτακτο φόρο ἢ νά ἀποφασίσουν γιά μιὰ πολυδάπανη ἐκστρατεία.

Εἴμαστε φαινομενικά μακριά ἀπό τόν Σωκράτη καί τή δίκη του. Ὡστόσο, πρέπει νά ξαναγυρίσουμε σ' αὐτόν. Ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε μάρτυρας ὁ ἴδιος τῶν ταραχῶν πού γνώρισε ἡ Ἀθήνα κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰώνα. Δύσπιστος μέ τούς σοφιστές, τῶν ὁποίων κατέκρινε τήν ἀπληστία καί τό κερδοσκοπικό πνεῦμα, δέν ἦταν ὅμως καί ἀδιάφορος γιά τήν κριτική πλευρά τῆς διδασκαλίας τους. Οἱ σοφιστές διεκλήρυναν τή σχετικότητα κάθε γνώσης. Ὁ Σωκράτης ἐκτιμοῦσε ὅτι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος ἦταν νά φαντάζεται κανεῖς πὼς γνωρίζει ὅ,τι δέν γνωρίζει. Ἀνάμεσα στή μιὰ καί τήν ἄλλη στάση, ὑπῆρχε μιὰ κάποια σύγκλιση στό νά ἀμφισβητοῦν ὅ,τι ἦταν πεποίθηση γιά τούς πολλούς. Δέν εἶναι λοιπόν τυχαῖο πού οἱ

Ίδιοι άνθρωποι θέλγονταν ταυτόχρονα και από τη διδασκαλία των σοφιστών κι από αυτή του Σωκράτη και πού ο Άριστοφάνης μπορούσε να τους συγγεί θεωρώντας τον Σωκράτη σαν τον πρώτο σοφιστή. Ούτε είναι τυχαίο που μερικοί από αυτούς τους ανθρώπους επεχείρησαν, δυό φορές, να ανατρέψουν τη δημοκρατία. Ο Σωκράτης δεν αναμίχθηκε μ' αυτούς όπως και δεν είχε υποταγεί στις παράνομες αποφάσεις της εδρισκόμενης σε παροξυσμό δημοκρατίας των τελευταίων χρόνων του αιώνα. Άλλά ή στάση του κατά τη διάρκεια της δίκης και κυρίως ή αποδοχή της έτυμησης δείχνουν άρκετά ότι συνειδητοποιούσε τον διπλό κίνδυνο που παρουσίαζαν από τη μιά πλευρά ή άμφισβήτηση των νόμων κι από τήν άλλη ο έγκλεισμός σε μιά δύσκαμπτη παραδοσιαρχία. Ο θάνατός του δεν έπλευσε τίποτα. Συμβολίζει όμως τό τέλος μιās εποχής, ενώ ταυτόχρονα αναγγέλλει τό τέλος της δημοκρατικής αυτής πόλης που είχε δεσπόσει στον έλληνικό κόσμο του 5ου αιώνα.

Και άκριβώς μέ τη δίκη του Σωκράτη ο Edouard Will τελειώνει τό άραίο του βιβλίο για τον 5ο αιώνα. Θα δανεισθώ τον έπιλόγο του:

«... ο θάνατος του Σωκράτη μαζί και μέ άλλες αιτίες αποστροφής για τον δημόσιο βίο, έξορίζει τον φιλόσοφο από τη δημόσια πλατεία στον πύργο του στοχαστή όπου ο Πλάτων προδίδοντας τον πολίτη - Σωκράτη της Άπολογίας και του Κρίτωνα άρνεϊται να διαφωτίσει τήν πραγματική πόλη οίκοδομώντας μιά δική του ιδεατή. Τό θάναυσο τέλος που δόθηκε στο άνοικτό πνεύμα της σωκρατικής σκέψης - άσύλληπτης έξω από αυτό τό άπό μόνο του άνοικτό κλίμα άνοχής που έπικρατούσε στην Άθήνα πριν τήν καταστροφή - δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο. Η Άθήνα σκοτώνει τον Σωκράτη τήν ίδια εποχή που πεθαίνει ή τραγωδία, που ο όρθολογισμός σβήνει εν τή γενέσει του, που ο Πλάτων, κηρύσσοντας τον πόλεμο κατά του σχετικιστικού και άγνωστικιστικού όρθολογισμού των σοφιστών, είναι έτοιμος πιά να άντιπαραθέσει στον δημοκρατικό κονφορμισμό της πατρίδας του τον συντριπτικό κονφορμισμό της όλοκληρωτικής ιδεατής πολιτικής του. Η «σχολή της Ελλάδας» δεν έκλεισε τις πύλες της, αλλά τά φώτα της χαμήλωσαν: θα διδάσκει άκόμη ότι οί άνθρωποι πρέπει να ζούν και να πεθαίνουν ελεύ-

θεροι – όχι όμως πιά και νά σκέφτονται ελεύθερα»⁹⁹.

Ἐναντιοσβήτητα αὐτή ἢ πλευρά τῆς καταδίκης του σέ θάνατο – ἡ δίκη δηλαδή ἑνός διαφορετικά σκεπτόμενου ἀνθρώπου – εἶναι τό στοιχεῖο πού ἔμελλε νά προσδώσει στό πρόσωπο τοῦ Σωκράτη περισσότερο κι ἀπό τή διδασκαλία του πού τελικά συγγέεται μέ τή φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, τήν ἐξαιρετική του θέση στή μνήμη τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ μύθου τοῦ Σωκράτη

Ἐχουμε ἤδη πεῖ ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη δέν εἶχε συγκινήσει κατά τά ἄλλα τήν ἀθηναϊκή κοινή γνώμη. Ὅχι πῶς εἶδε σ' αὐτήν τήν δίκαιη τιμωρία ἑνός ἐχθροῦ τῆς δημοκρατίας, ἀλλά γιατί τέτοιες δίκες ἦταν τρέχον νόμισμα, καί ἐντάσσονταν στήν ἴδια τήν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς τῆς πόλης σάν μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις τῆς κυριαρχίας τοῦ δήμου. Καί μόνο οἱ μαθητές του, ὁ Ξενοφῶν καί κυρίως ὁ Πλάτων, ἐπρόκειτο νά δώσουν στόν θάνατο αὐτόν ἕναν ξεχωριστό χαρακτήρα, ὄχι μόνον γιά νά τιμήσουν τό ψυχικό σθένος τοῦ δασκάλου τους, ἀλλά καί γιά νά τόν κάνουν σύμβολο τῆς ἀδικίας τοῦ ἀμαθοῦς λαοῦ. Γιά αἰῶνες, λοιπόν, ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη, ἦταν ἕνα πρόσχημα γιά νά ἐπικρίνουν καί νά καταγγέλλουν τή δημοκρατία. Σ' ἕνα παλιό πιά ἄρθρο μέ τίτλο *Ἁ Σωκράτης κι' ἡ Ἀθήνα*¹⁰⁰ ὁ μεγάλος ἀγγλος ἱστορικός Moses Finley εἶχε ἀνασκευάσει τόν μῦθο αὐτό ἑνός Σωκράτη θύματος τῆς δημοκρατίας. Ὑπογραμμίζοντας τό γεγονός ὅτι ὁ Πλάτων, ὀξὺς πολέμιος αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς δημοκρατίας, μπόρεσε νά ζήσει καί νά διδάξει ελεύθερα στή διάρκειά της μέχρι τόν θάνατό του, ἐπέμεινε στήν περιστασιακή καί κάπως τυχαία πλευρά τῆς δίκης, ἀδιανόητης, ἔξω ἀπό τίς ἐπικρατούσες συνήκες τίς ὁποῖες προσπαθήσαμε νά φέρουμε στό φῶς. Ἀλλά οἱ μύθοι ἀντέχουν κι ἡ εἰκόνα ἑνός Σωκράτη θύματος τῆς λαϊκῆς μισαλλοδοξίας ἔμελλε νά διαρκέσει γιά πολύ.

99. Ὁ.π. (σημ. 69), σελ. 684-85.

100. *Aspects of Antiquity*, Λονδίνο 1968.

Και πρώτα-πρώτα, τό αντιλαμβανόμαστε, στην Ἀρχαιότητα. Δέ μᾶς ξενίζει πού οἱ ἄθηναῖοι δικαστές χαρακτηρίζονται «κακοποιοί» ἀπό τόν Κικέρωνα πού, μέγας ἀναγνώστης τοῦ Πλάτωνα, ἐνστερνιζόταν καί τίς κατηγορίες του. Ὁ Μάρκος-Αὐρήλιος, ὁ αὐτοκράτωρ φιλόσοφος, ἄν καί δείχνει κάποια ἐπιφύλαξη ἀπέναντι στόν Σωκράτη, δέν παύει ὅμως καί νά τόν βλέπει σάν θύμα τοῦ «ὄχλου». Ὁ Σωκράτης γίνεται τό πρότυπο τοῦ κυνηγημένου ἀπό τόν τυφλό ὄχλο σοφοῦ καί ἀκόμα ἔτσι μιλάει ὁ Νίτσε γι' αὐτόν, κατά τόν 19ο αἰώνα, καταλογίζοντάς του ὅτι εἶχε ἐνδώσει στήν ἄδικη κρίση τῶν συμπολιτῶν του κι ὅτι δέν συμφώνησε τελικά μέ τόν Καλλικλήη.

Ἄν ὁ Μεσαιῶνας δέν ἔδειξε γιά τόν Σωκράτη, ἕναν εἰδωλολάτρη ἥρωα, παρά ἕνα κάπως περιορισμένο ἐνδιαφέρον, ἄν καί σέ ὀρισμένους πατέρες τῆς Ἐκκλησίας βρίσκουμε ἕνα ἐγκώμιο γιά τήν σοφία του, καί στόν Ἅγιο Αὐγουστῖνο τήν πρώτη μνεῖα γιά ἕναν Σωκράτη πού προαισθάνθηκε τήν ὑπαρξή τοῦ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, ἀντίθετα, ἀπό τήν Ἀναγέννηση, καί μετά, ἀρχίζει νά διαγράφεται ἡ εἰκόνα ἑνός ἐλεύθερου πνεύματος, θύματος τῆς μισαλλοδοξίας καί μάλιστα τῆς θρησκευτικῆς. Τήν ἐποχή πού ξαναανακαλύπτονται οἱ Ἀρχαῖοι, ἀλλά καί πού ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται μιὰ κριτική σκέψη μέ ἀποτέλεσμα ὅμως οἱ ὑποστηρικτές της νά καταδιώκονται ἀπό τήν Ἐκκλησία, ὁ Σωκράτης ἐμφανίζεται κάπως σάν πρόγονος αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων πού, ἀπό προσήλωσι στήν ἀλήθεια, δέν διστάζουν νά ἀντιμετωπίσουν τόν θάνατο: ἑνός Γαλιλαίου κι ἀκόμα περισσότερο ἑνός Τζιορντάνο Μπροῦνο. Ξαναανακαλύπτουμε ἕναν Σωκράτη φιλόσοφο, πού ὑποβάλλει τήν ὅποια γνώμη σέ κριτική ἐξέτασι. Ὁ Ραμπελαί μιλάει γι' αὐτόν σάν ἄνθρωπο «μέ θεϊκή γνώση», ὁ Μονταῖν ὕμνει «τήν ψυχή τοῦ Σωκράτη πού εἶναι ἡ τελειότερη ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε». Ὁ Ἐρασμος τόν ἀποκαλεῖ «τό μέγα αὐτό φῶς τῆς φιλοσοφίας».

Ἔτσι δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει ὅτι τόν 18ο αἰώνα, τόν αἰώνα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Σωκράτης γίνεται ὁ ἥρωας τοῦ ἀγῶνα κατά τῆς μισαλλοδοξίας. Καί ἀφοῦ αὐτή ἡ μισαλλοδοξία εἶναι πρῶτιστα ἡ στάσι τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἄθηναῖος φιλόσοφος θεωρεῖται πρότυπο ἀπό τοῦς Ἐγκυκλοπαιδιστές φιλοσόφους. Γίνεται ἕνα σύμβολο μέ

τό όποιο όλοι όνειρεύονται νά ταυτιστούν. Ένας-ένas μέ τή σειρά τους, ό Βολταίρος, ό Ντιντερό, ό Ρουσώ θέλουν νά είναι ό νέος Σωκράτης στόχος κι αυτός καταδίωξης, έστω κι άν ή εικόνα του άθηναιού φιλοσόφου πού δίνουν είναι κάποτε παραποιημένη γιά τίς ανάγκες τών περιστάσεων. Γιά τόν Βολταίρο γιά παράδειγμα, ό Σωκράτης είναι πρώτα θύμα του φανατισμού κι ό θάνατός του τόν κάνει μάρτυρα τής νέας αυτής θρησκείας πού είναι ή φιλοσοφία. Τό 1759, ό Βολταίρος γράφει ένα έργο σέ τρεις πράξεις μέ τίτλο «Ό θάνατος του Σωκράτη». Παίρνει όμως κάποιες έλευθερίες σχετικά μέ τήν ιστορία άποκαλυπτικές γιά τούς προβληματισμούς του. Ό Άνυτος έχει γίνει Μέγας Ίερέας κι έπειδή ό Σωκράτης του άρνήθηκε τήν θετή κόρη του, τόν έκδικείται καταδικάζοντάς τον σέ θάνατο. Άλλά ό άθηναιικός λαός μέ τή σειρά του θά έκδικηθεί τόν θάνατο αυτόν έκδιώκοντας τόν Άνυτο. Ξέρουμε άλλωστε τουλάχιστον άλλες τέσσερις τραγωδίες τής ίδιας εποχής πάνω σ' αυτό τό θέμα, μεταξύ τών όποιών αυτή πού άνέβασε στίς 9 Μαΐου 1763 ό Μπριγιαρντέν ντέ Σωβινιού: καί σ' αυτήν, ό Άνυτος, Μέγας Ίερέας, βάζει νά καταδικασθεί σέ θάνατο από τόν Άρειο Πάγο ό Σωκράτης μέ τήν κατηγορία ότι γκρέμισε τή δύναμη του κλήρου. Κι έδώ έπίσης, ό άθηναιικός λαός τελικά έξεγειρείται εναντίον τών κακών ιερέων. Στο θέατρο αυτό πού, παρά τήν μέτρια αξία του, άποκαλύπτει τό πνεύμα τής εποχής, ό Σωκράτης εμφανίζεται σάν σοφός πού αγωνίζεται εναντίον τής ειδωλολατρείας καί τελικά άνοίγει τά μάτια του τυφλωμένου από τούς ιερείς λαού. Ό Κοντορσέ έξέφραζε πιό λιτά τήν ίδια ιδέα, όταν έγραφε: «Ό θάνατος του Σωκράτη είναι ένα σημαντικό γεγονός στήν ανθρώπινη ιστορία: ήταν τό πρώτο έγκλημα πού έπισημαίνει τόν πόλεμο αυτόν ανάμεσα στή φιλοσοφία καί τήν πρόληψη, έναν πόλεμο πού διαρκεί άκόμα ανάμεσα μας, σάν πόλεμος τής φιλοσοφίας πάντα ενάντια στους καταπιεστές τής ανθρωπότητας».

Ό Ντιντερό, ό Ρουσώ έξυμνούσαν κι αυτοί τόν Σωκράτη κι έβλεπαν σ' αυτόν τό θύμα τής μισαλλοδοξίας αλλά συνάμα καί τόν ήρωα πού κάνει πράξη τήν ήθική πού κηρύσσει στους άλλους. Στο λήμμα «Σωκρατικός» τής Έγκυκλοπαιδείας, ό Ντιντερό άφήνει νά τόν παρassύρει ό ένθουσιασμός του: «Άχ, Σωκράτη, λίγο σου μοιάζω, όμως μέ κάνεις τουλάχιστον νά κλαίω από θαυμασμό καί χαρά». Έγ-

κλειστος στη Βενσέν, μετά την *Ἐπιστολή περί τῶν Τυφλῶν*, αἰσθάνεται ἀλληλένδετος μέ τόν φυλακισμένο τῶν Ἐνδεκα, ἔστω κι ἄν, εὐτυχῶς γι' αὐτόν, ἡ ὑπόθεση ἔχει καλύτερο τέλος. Ὅσο γιά τόν Ρουσώ, πού ὁ Hume ἀποκαλοῦσε «νέο μας Σωκράτη», τόν συγκινοῦσε λιγότερο ἡ φιλελεύθερη φιλοσοφία τοῦ Ἀθηναίου, τήν ὁποία λίγο γνῶριζε, ἀπ' ὅ,τι τό ἥρωικό του τέλος. Καί στόν παραλληλισμό πού ὀρισμένοι ἀρέσκονταν νά κάνουν ἀνάμεσα στόν θάνατο τοῦ Σωκράτη καί τόν θάνατο τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ρουσώ ἀντίθετα δέν ἔβλεπε παρά τίς διαφορές: «Τί προκαταλήψεις, τί τύφλωση πρέπει νάχει κανεῖς γιά νά συγκρίνει τόν γιό τοῦ Σωφρονίσκου μέ τόν γιό τῆς Μαρίας. Τί ἀπόσταση ἀπό τόν ἕνα στόν ἄλλο. Ὁ Σωκράτης πέθανε χωρίς πόνο, χωρίς ταπεινώση, ὑπερασπιζόμενος μέχρι τό τέλος τήν προσωπικότητά του. Κι ἄν αὐτός ὁ εὐκόλος θάνατος δέν εἶχε δοξάσει τή ζωή του, θά ἀμφιβάλλαμε ἄν ὁ Σωκράτης, μέ ὄλο του τό πνεῦμα, ἦταν τίποτα ἄλλο ἀπό σοφιστής... Ναι, ἄν ἡ ζωή κι ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη εἶναι ζωή καί θάνατος ἑνός σοφοῦ, ἡ ζωή κι ὁ θάνατος τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ἑνός Θεοῦ».

Ἀνατρέχοντας σέ μικρό μόνο μέρος τῶν ἔργων πού ἔχουν ἀφιερῶθεϊ στό Σωκράτη ἀπό τήν ἀρχή τοῦ αἵωνα, βλέπουμε πῶς ὁ μῦθος λειτουργεῖ πάντα: Μῦθος τοῦ Σωκράτη, λάτρη τοῦ μοναδικοῦ θεοῦ καί τοῦ ὁποίου ὁ θάνατος προαναγγέλλει τόν θάνατο τοῦ Χριστοῦ. Μῦθος τοῦ Σωκράτη θύματος τοῦ ἀμαθοῦς ὄχλου. Μῦθος τέλος τοῦ Σωκράτη, θύματος τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ τῆς πολιτείας. Τέλος, ἀκριβῶς σέ τοῦτον ἐδῶ τόν αἶωνα, πού εἶδε νά καίγονται βιβλία, νά φυλακίζονται διανοούμενοι, νά καταδικάζονται σέ θάνατο ἢ στήν ἐξορία ὅσοι δέν σκέφτονταν «καλά», ὁ μῦθος τοῦ Σωκράτη ἀποκτᾷ ἴσως μεγαλύτερη σημασία μιά καί θέλησαν νά δοῦν στή δίκη του τό πρότυπο τῶν πολιτικῶν αὐτῶν δικῶν πού λίγο παντοῦ στόν κόσμο στήθησαν ἐναντίον ὅσων σκέφτονταν «κακά».

Ὁ ἱστορικός ὀφείλει νά ἀντιστέκεται σέ τέτοια συμφύσματα. Ἡ Ἀθήνα δέν ἦταν οὔτε ἡ Γαλλία τοῦ 18ου αἵωνα, οὔτε ἡ Γερμανία, ἡ Ρωσία ἢ τό Ἰράν τοῦ 20οῦ. Δέν ὑπῆρχε «ἐπίσημη ἰδεολογία» στήν ὁποία ὁ Σωκράτης ἔπρεπε νά ὑποταγεῖ, ὑπό τήν ἀπειλή νά ἐκδιωχθεῖ ἢ νά θανατωθεῖ. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς ἀνοχῆς ἢ τῆς μισαλλοδοξίας

δέν είχε νόημα. Ἐλλά τό 399, ἡ Ἀθήνα ἐβγαίνει ἀπό ἕναν καταστροφικό πόλεμο, ἀπό μιά σοβαρή πολιτική κρίση. Εἶχε ἀνάγκη νά ξαναβρεῖ τήν ἰσορροπία της, καί ἡ ὁποία ἀπειλή μπορούσε νά θέσει σέ κίνδυνο τήν ἰσορροπία αὐτή, ἐπρεπε νά ἀποσοβηθεῖ. Πρέπει ἐπίσης νά θυμηθοῦμε τί ἦταν ἡ ἀθηναϊκή δικαιοσύνη: μιά λαϊκή δικαιοσύνη τῆς ὁποίας οἱ κρίσεις ἦταν χωρίς ἐφεση, ἀλλά πού ἡ ποινή τοῦ θανάτου ἦταν πολύ εὐκόλο νά ἐπιβληθεῖ, ἀφοῦ ἄλλο τόσο εὐκόλο ἦταν γιά τούς καταδικασθέντες, τίς πιά πολλές φορές, νά ἔχουν χίλιους τρόπους νά ξεφύγουν. Δέν θά μάθουμε ποτέ γιατί ὁ Σωκράτης ἀρνήθηκε νά καταφύγει σ' αὐτά τά μέσα, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἤθελε νά μείνει πιστός σέ μιά κάποια ἰδέα γιά τήν πολιτεία, πράγμα πού εἶναι ἴσως κι ὁ μεγαλύτερος τίτλος τιμῆς γι' αὐτόν. Θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι δέν πρόκειται ποτέ νά γνωρίσουμε τήν ἀληθινή σκέψη τοῦ φιλοσόφου Σωκράτη. Ὁ ἄνθρωπος Σωκράτης, ἀντίθετα, ἀπογυμνωμένος ἀπό τόν θρύλο πού δημιούργησαν οἱ μαθητές του καί οἱ μεταγενέστεροι χρόνοι, θά παραμείνει, ὅσο παράδοξο κι ἂν φαίνεται, τό σύμβολο τοῦ μεγαλείου τοῦ πολιτισμοῦ τόν ὁποῖον γέννησε ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία.